

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI

ERIK JAN ZÜRCHER

ARAŞTIRMA
DİZİSİ
BAĞLAM

TEFRANKIPEERVIERGUMHRIYETKASIJÜRCHERD

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI

ERİK JAN ZÜRCHER

Türkçesi : Gül Çağalı Güven

Bağlam Yayınları / 48
İnceleme - Araştırma / 20

Birinci Basım : Kasım 1992

ISBN 975 - 7696 - 37 - 4

Political Opposition in the Early Turkish Republic
The Progressive Republican Party 1924 - 1925
E.J. Brill, 1991

Dizgi : Studio MAC

Baskı : Fatih Gençlik Vakfı

BAĞLAM YAYINCILIK
Ankara Caddesi, 13/1
34410 Cağaloğlu - İstanbul
Tel : 513 59 68

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
1. Türk Milliyetçi Hareketi İçindeki İktidar Mücadelesi	11
2. Cumhuriyetin İlânından Sonra Artan Gerilim	49
3. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Yükselişi ve Çöküşü	73
4. Parti Programı: İçeriği ve Kaynakları	125
Sonuç: Başarı Şansı ve Başarısızlığın Nedenleri	143
Ek A: Önemli Belgeler	153
Ek B: Olaydizin	188
Kaynaklar ve Kısaltmalar	
Dizin	

**Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın
Aziz Hatırasına**

ÖNSÖZ

1 923-1926 yılları, çağdaş Türkiye'nin doğuşu tarihi içinde, Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçtiği ve Batı ittifakına katıldığı yıllar olan 1946-1952 dönemi ile birlikte, en önemli dönüm noktalarından birini oluşturur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Türklerin, daha doğrusu Araplar dışında kalan Müslümanların yaşadığı kesimlerin bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumaya çalışan Türk milliyetçiliği hareketi ¹ 1923'den sonra çok daha uzun dönemli bir hedef olan Türk toplumunu ve kültürünü köktenci bir biçimde dönüştürme ve çağdaşlaştırma hareketine doğru evrildi. Milliyetçi hareketin henüz tam şekillenmemiş, ancak, demokratik nitelikteki siyasal yapısı da zaman içinde hareketin Mustafa Kemal Atatürk'ün (1881-1938) ² önderliğindeki köktenci kanadının egemenliğinde bütüncül bir güç yapısının ortaya çıkmasına yol açtı.

Bu değişim ne çabucak ve ne de kolayca gerçekleşti. Milliyetçi hareket içindeki rakip güç odaklarının ortadan kaldırılmasını gerektirdi ve bu güç merkezleri çeşitli olaylarda son derece inatçı bir direniş gösterdiler. Milliyetçi hareket içinde Mustafa Kemal'in önderliğine ve konumuna karşı, en azından potansiyel olarak tehlike oluşturan bu ciddi direnişin son örneği, 1924 Ka-

---

1) Ocak 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ınca resmi program olarak benimsenen Misak-ı Millî, işgal altındaki Arap toprakları için plebisit talebinde bulunurken, "Osmanlı müslüman çoğunluğunun" bağımsızlığını ve bütünlüğünü kesin bir zorunluluk olarak görüyordu.

2) Bu sürecin ayrıntılı bir betimlemesi için bkz.: Tunçay, 27-183

sım'ında *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nin kurulması oldu. Bu parti, Haziran 1925'de çıkarılan ve Türkiye'de her türlü yasal siyasal muhalefeti yasaklayan *Takrir-i Sükûn Kanunu* uyarınca kapatılıncaya değin Kemalistlere karşı ciddî bir tehdit oluşturdu. 1926'da, aralarında kapatılan T.C.F.'nin eski önderlerinin de yer aldığı İzmir suikasti girişimini izleyen siyasal tasfiyeler³ siyasal konumları ya da etkinlikleri itibariyle Mustafa Kemal'in otoritesine meydan okuyabilecek potansiyeldeki herkesi gözden düşürme amacına yönelikti.

Türkiye Cumhuriyeti genel tarihlerinde T.C.F.'na ayrılan yer, bir dipnottan öteye gitmemekte olduğu gibi, döneme ilişkin daha ayrıntılı yapıtlarda bile bu yer büyük ölçüde aynı kalmaktadır. Bilindiği kadarıyla partiye ilişkin bir monografi ne Türkçe'de ne de Batı dillerinde mevcuttur. Bu durum büyük bir olasılıkla üç nedenden kaynaklanmaktadır. İlk olarak, T.C.F. resmen yalnızca yedi ay varlığını sürdürebildi. Ne bir seçim kazandı, ne bir hükûmet kurabildi, hattâ ne de kendi hazırladığı herhangi bir yasayı Millet Meclisi'nden geçirebildi. İkincisi, dönemin tarihçileri arasında —hem Türkiye'de hem de dışarda— olayları ve özellikle siyasal çekişmeleri galip olanın, yani Mustafa Kemal'in bakış açısından görme eğilimi ağır basmaktadır. İlerde göreceğimiz gibi, bu da son derece partizan bir bakış açıydı. Üçüncüsü, Kemalist tarihyazıcılığı geleneğini sarsmayı ve bu dönemin tarihine yeni bir bakış açısı getirmeyi başarmış kurumsal tarihçiliğin dışında kalan az sayıdaki Türk tarihçisi ya Kandemir ve Kutay gibi yapıtları tarihçilikten çok gazetecilik kategorisine uygun düşen tutucu popüler tarihçilerdir; ya da T.C.F.'nin temsil ettiği tutucu muhalefetten ziyade toplumsal tarihe ve/veya 1920'lerde sol hareketin tasfiyesine ilgi duyan sol eğilimli tarihçilerdir.

Bütün bunlara karşın, kanımca T.C.F.'nin serüveni yine de dikkate değerdir. Bunun nedeni yalnızca Türkiye Cumhuriye-

3) Tasfiyelerin geniş bir anlatımı için bkz.: Kandemir, *İzmir*; ve Zürcher, *Factor*, 142-167.

ti'nin ilk muhalefet partisi olmasından değil, aynı zamanda Kemalizmin köktenci ve otoriter çizgisine karşı ortaya çıkan ilk dikkate değer seçenek olmasından da kaynaklanmaktadır. Daha çok 1950 ve 1960'larda benimsenen siyasetlerle benzer çizgide olması bakımından, bunun uzun yıllar için Türk siyasal seçkinlerinin karşısına çıkan farklı bir siyasal model, dahası değişik bir reform ve gelişme yolu öneren son tarihi örnek olduğu da söylenebilir.

Marius Deeb, **Party Politics in Egypt. The Wafd and its Rivals** (Mısır'da Siyasal Partiler, Wafd ve Rakipleri) adlı yapıtında, Robert Michels, Maurice Duverger, Edmund Burke ve Max Weber'in çalışmalarına dayanarak, herhangi bir partinin önemini ve özelliklerini net bir biçimde anlayabilmek için partinin üç temel belirleyici doğrultusunda çözümlenmesi gerektiğini ileri sürer. Bu belirleyiciler, ilkeler (parti programında yer alan), örgüt ve toplumsal temeldir. ⁴ Her ne kadar T.C.F.'na ilişkin malzeme ve verilerin azlığı her üç açıdan da kapsamlı bir çözümlenmeyi önlediyse de, bu yapıtın yazımı sırasında sürekli gözönünde bulundurulan kategoriler bu değişkenler oldu. Gene de, bu çalışmanın baştansona bir siyaset bilimcinin değil bir tarihinin ürünü olduğu kitaptan da anlaşılacaktır.

Türkiye'nin ilk muhalefet partisinin tarihini yazmak yolundaki bu girişim aşağıdaki gibi kurgulandı: Bağımsızlık savaşı yıllarında (1918-1923) Türk ulusal hareketinde ortaya çıkan iktidar mücadelesinin tarihi ve tarih yazıcılığının tanıtıldığı birinci bölümden sonra, ikinci bölüm Ekim 1923'de cumhuriyetin ilanını izleyen ve bir süre sonra iktidardaki Halk Fırkası'nda bölünmelere ve Meclis içinde bir muhalefetin oluşmasına yol açacak olan millî harekette yükselen gerilime ayrıldı. T.C.F.'nin yükselişi ve düşüşü ile Millet Meclisi ve ülkedeki etkinliklerini içeren fiilî tarihine ilişkin üçüncü bölümü izleyen dördüncü bölüm, T.C.F.'nin siyasal yelpazedeki yerini belirlemek ve düşün-

---

4) Deeb, ss. 3-6.

celerinin kökenlerini saptamak amacıyla, bildirelerinde ve programında yer alan parti hedeflerini irdelemektedir. Sonuç bölümünde (beşinci bölüm) ise, partinin toplumsal temeli, başarı şansı ve başarısızlığının nedenleri gözden geçirildi. Sonuç bölümünü izleyen eklerin ilki (EK A) döneme ilişkin önemli metinleri, diğeri (EK B) ise 1923-1925 yıllarının kronolojik bir tablosunu içeriyor. Son olarak kullanılan kaynaklara ilişkin bir kaynakça ile dizin de kitabın sonunda yer alıyor.

Meslekî ve kişisel koşulların bir sonucu olarak, bu kitabın hazırlanma dönemi oldukça uzun sürdü. Kitabın bölümleri, son dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi üzerine düzenlenen Paris (Ocak 1985) ve Leiden (Nisan 1987) kollokyumlarında, Pecs'teki CIEPO kongresinde (Eylül 1986), Ankara'daki Türk Tarih Kurumu kongresinde (Ekim 1986), Ankara'daki Atatürk Sempozyumunda (Eylül 1987) ve Londra'daki School of Oriental and African Studies'de verilen bir konferansta (Haziran 1987) tebliğler halinde sunuldu. Tüm bu çalışmaların sonuçlarından oluşan bir taslak, 1989 Baharında Ankara ve İstanbul'da BİLAR için verilen iki konferansta sunuldu. Tüm bu tebliğlerin sunuluşunu izleyen genel ve özel tartışmalar sırasında pek çok meslektaşın dile getirdiği görüşler, bu çalışmanın son şeklini almasında son derece yararlı oldu.

Nijmegen, Eylül 1989

TÜRK MİLLİYETÇİ HAREKETİ İÇİNDEKİ İKTİDAR MÜCADELESİ

1.1. Tarih yazıcılığı

Türkiye'de ulusal kurtuluş savaşı ve Atatürk reformları hakkındaki yayınların sayısı şaşırtıcı ölçüde fazladır.

Millî Kurtuluş Tarihi, Millî Mücadele Tarihi, İstiklâl Harbi Tarihi veya Kurtuluş Savaşı Tarihi, Türkiye'de genel ya da tarihsel her kaynakçada en seçkin yeri kapsayan kategoriye verilen farklı isimlerdir. Mustafa Kemal Atatürk'ün, bu dönem tarih ve tarih yazıcılığı üzerindeki etkisi öylesine derindir ¹ ve kişiliğine duyulan saygı öylesine yoğunudur ki, bu nedenle, bu dönemi veya bir cephesini tamamen onun adıyla bağlantı kurarak anan çok sayıda yayın vardır. Bu nedenle bu kaynakça kategorisine "Atatürk"ün de eklenmesi zorunlu hale gelmektedir. Örneğin, *Atatürk Ansiklopedisi* ² kesinlikle bir ansiklopedi değil, Türkiye'nin 1919-1938 yılları arasındaki tarihinin geniş bir dö-kümüdür.

Türk İnkılap Tarihi veya Atatürk ve Devrimleri Tarihi ³ adıyla Türk orta öğrenim kurumlarında, hattâ üniversitelerinde verilen ders de, gerçekten son derece önemsenen —zorunlu— bir derstir. Her üniversitede Atatürk ve onun düşüncelerine ilişkin araştırmaların yapıldığı enstitüler vardır ve bu enstitüler

1) Bkz.: Zürcher, Factor, 25-31

2) Bkz.: Gençosman.

3) 1980'deki askerî müdahaleden hemen sonra siyasal solla özdeşleşmiş olan yeni türetilmiş sözcüklerin ("devrim" gibi) çoğu yasaklandı. Yerlerine bunların Osmanlıca'daki karşılıkları örneğin ("inkılab") kullanılmaya başlandı.

doğrudan üniversite rektörlüklerine bağlıdır. Atatürk Araştırma Merkezinin de bir parçası olduğu *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu*'na öylesine önem verilmektedir ki, 1982 'Türk Anayasası'nın 134. maddesinde bu kuruluşun varlığı ve işlevleri tanıtılmıştır. Başlıca görevlerinden biri «Atatürkçü düşünce ile Atatürk ilke ve inkılapları» na ilişkin araştırma ve yayın yapmaktır ⁴.

Resmî makamların konuya büyük ilgi göstermeleri ve bunun sonucu olarak hepsi aşağı yukarı ortodoks Kemalist düşüncenin tekrarı olan yayınların giderek çoğalması, yurtdışında yapılan araştırmaları adeta felce uğratmış, otuzlardaki "yeni" Türkiye'nin doğuşu üzerine yoğun yayın akışı, son yıllarda neredeyse tamamen kurumuştur ⁵. Bunun yerine, bugünlerde son dönem Osmanlı tarihi (en çok da Sultan Hamid dönemine yönelik ilginin canlanmış olması dikkati çekiyor) veya çağdaş Türkiye hakkındaki araştırmaların yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. 1919-1938 dönemine ilişkin "söylenmeğe değer her şeyin söylendiği" şeklindeki bir düşüncenin egemen olduğu görülüyor. Bu, bir bakıma resmî tarihçiliğin, kendi görüşlerini karşı çıkılamaz bir gerçek olarak kurumsallaştırmasındaki başarısına karşı ödenen bir bedel olarak değerlendirilebilir.

Bağımsızlık savaşı ve reform yılları üzerine yapılan Türk yayınlarının çoğu, doğal olarak, bu dönemin tarihinin kısıtlı yönlerine ilişkin monografilerden oluşmaktadır. Bununla birlikte, dönem hakkında genel bir bakış açısı edinmek isteyenler için başvuru kaynağı olabilecek nitelikte ya da dönemin atmosferini yakalama olanağı veren bir dizi genel nitelikte çalışma da vardır. Bunlar arasında en önemlileri Gökbilgin ve Goloğlu'nun yapıtlarıdır. Goloğlu, ağırlıklı olarak T.B.M.M. tutanaklarına bağlı kalırken, Gökbilgin de İstanbul'un 1920'de İngilizlerce işgaline dek Osmanlı Heyet-i Vükelâ kararlarına dayanmaktadır. Tansel'in yapıtı ise, iyi düzenlenmiş ve yararlı bir çalışma olmakla

---

4) Dodd, 119.

5) Zürcher, *Factor*, 27-31.

birlikte, tümüyle ikincil kaynaklara dayanmaktadır. Önceden de belirtildiği gibi, bir ansiklopediden çok kronolojik bir tarih niteliği taşıyan yapıtında Gençosman kısmen belgelere dayanmaktaysa da, bunların doğruluğunu denetlemek oldukça zordur.

Genel tarihler olmamakla birlikte, Tunaya ve Akşin'in yapıtları, bu dönem üzerinde araştırma yapmak isteyen herkes için zorunlu birer başvuru kaynağıdır.

Dönem hakkında kısaltılmış ya da popüler nitelikte kitap sıkıntısı da yoktur. Bunlardan okullarda ders kitabı olarak kullanılan bazıları, yaygın ve etkin olmuşlardır. Uzun süre Tarih'in dördüncü cildi ile, daha sonra yayınlanan Karal'ın tek ciltlik tarih kitabı, ders kitaplarıydı. Son yıllarda, 1981'de Türk Tarih Kurumu'nca ödüllendirilen Kili'nin yapıtı gibi kitaplar bu rolü üstlendiler. Bu çalışmalar ortodoks Kemalist tarih yazıcılığının genel görüş açısının başlıca örnekleridir. Aynı zamanda tarihçilik "mesleğinin" dışından yazarlar (örneğin, soldan Selek ve Avcıoğlu, sağdan Kutay ve Kandemir gibi), tarafından yayınlanan popüler tarihlerde muhalif yorumlar veya değişen vurgular da görülebilmektedir.

Millî bağımsızlık savaşına ilişkin daha kısa tarih kitaplarından biri —Arif'inki— özel olarak üzerinde durulmaya değerdir. Aslında dönemin olaylarının çok kısa bir özetlemesinden ibaret olduğu halde, asıl ünü bütün diğerlerine göre çok önce (1924'de) yayınlamış olmasından ve Mustafa Kemal'in yâveri ve yakın arkadaşı olan Miralay Mehmed Arif (Ayıcı Arif olarak da bilinen) tarafından yazılmasından kaynaklanmaktadır. Erken yayın tarihi, Mustafa Kemal'in kendi görüşlerini Türk tarih yazıcılığına egemen kılmasından sonra (1926-1927) devrim tarihinin dışında bırakılan kişi ve örgütlerin rollerini de içermesi bakımından kitaba değer katmaktadır. Arif'in kendisi de 1926'da asılmıştır.

Türkiye dışındaysa, Türk devriminin yarattığı etkinin hâlâ çok sıcak olduğu 1920 sonları ve 1930'lu yıllarda (Allen'dan alı-

nan bir deyişle), “Türk transformasyonu”na ilişkin az ya da çok popüler nitelikte bir hayli yayın yapıldı. Bunlardan bazıları, örneğin Allen, Armstrong (**Travail**), Karl, Melzig, Mikusch, Froembgen, Georges-Gaulis ve Webster, bugün de sürekli olarak başvuru kaynağı olarak kullanılan klasik yapıtlardır. Bu yapıtlar doğrudan gözlemlere ve taze bilgilere dayandırılmış olduklarından dönemi “hissedebilmemiz” açısından değerli olabilirler; ancak, ciddî tarih çalışmaları veya başvuru kaynakları olarak, artık kullanım dışı kalmış kitaplardır. 1918-1924 dönemi hakkındaki tek genel tarih, yazarın ayrıntılı ve derin araştırmalarının semerisini lâyıkıyla taşıyan ve bu alanda bir sanat eseri sayılabilecek olan, Dumont'un yeni yayınlanmış mükemmel, ancak küçük çaplı yapıtıdır. Bunun dışında, Türkiye tarihine ilişkin genel çalışmalara, örneğin Shaw'un ikinci cildi, Lewis'in **Emergence**, Lewis'in **Turkey**, Davison, Mantran veya Keskin'in yapıtlarına başvurmak gerekmektedir. Bunların arasında siyasal eğilimi nedeniyle büyük bir sakınlımla kullanılmak şartıyla Shaw'un yapıtı en fazla olgusal bilgi sunanıdır. Shaw'un kaynakçası da, daha ileri düzeyde okuma yapabilmek için mükemmel bir çıkış noktası oluşturmaktadır.

Önceden de belirtildiği gibi, “Türk Devriminin Tarihi” ile “Mustafa Kemal biyografisi” kategorileri sık sık birbirine karışmaktadır. Döneme ilişkin ilk batılı kaynakların hemen hepsinde durum böyledir. Bununla birlikte, gerçekten Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanının kişiliği üzerine yoğunlaşan bir dizi yapıt da mevcuttur. Bunların Türkçe olanları arasında en iyisi, kuşkusuz, yazarı bir dizi özel belge koleksiyonuna ulaşmış olduğundan ötürü, Şevket Süreyya Aydemir'in yapıtıdır⁶. Gene de, yazarın birincil kaynakları kullanışı denetlenemeyecek bir şekildedir. Yabancı dildeki Mustafa Kemal biyografileri arasında ilk yayımlananlardan olan Armstrong'un yapıtı yaygın bir biçimde okunduğu için Mustafa Kemal'in Batı'daki imajının oluşmasında en etkili kitaplardan biri olmuştur. Oldukça taraflı,

---

6) Aydemir, Tek.

güvenilirlikten uzak ve ırkçı eğilimler taşıyan bu kitap, bir dizi Batı diline çevrilmesine karşın Türkiye'de yasaklanmıştır. Kinross'un ilk olarak 1964'de yayınlanan kitabı, bilimsel bir çalışma olarak nitelendirilemezse de, yabancı bir dilde yayınlanmış olan en bilgi verici ve dengeli biyografi olarak hâlâ yerini korumaktadır. Bu alana yapılan en son katkı, tersi kanıtlanamayacak yorumları dışında hiçbir yeni olgu sunmayan Itzkowitz'in psikobiyografik çalışmasıdır. Şimdiye kadar yapılan bu özetlemeden de anlaşılacağı üzere, çağdaş Türkiye'nin tarihine damgasını basmış olan kişi hakkında gerçek anlamda bilimsel bir çalışma henüz yapılmamıştır.

Siyasal tarih alanında 1918-1923 yılları arasındaki dönem hakkında yayınlanan yapıtların çoğu, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarından yola çıkan askerî ve diplomatik tarih üzerinde yoğunlaşan çalışmalardır. Düşünce tarihi alanında (özellikle Türkiye'de), dikkati çeken en önemli konu, Türk devriminin ideolojisi, Kemalizmin doğası gibi, Türkiye'nin bugün hâlâ sıkıntısını çektiği kimlik bunalımıyla açıkça ilişkili olan konulardır. Sosyo ekonomik tarih alanının Hale, Dumont, Keyder ve Quataert'in yapıtlarıyla gelişmekte olduğu gözlemlenmektedir.

Ulusal hareket içindeki iktidar mücadelesi, ulusal hareketin "perde arkası" tarihi çok az ilgi görmektedir. Çoğu yazarlar Mustafa Kemal'in liderliğini bir olgu olarak kabul etmekte, rakiplerini hesaba kattıkları zaman bile, onları, Kemalist bakış açısından, yani Mustafa Kemal'in yeni Türkiye hayaline giden yol üzerinde durmaya çalışan, çıkarlarına düşkün politikacılar veya mürteciler olarak değerlendirmektedirler. Türkiye'deki ilk sosyalist hareketlerin (eski solun) tasfiyesi üzerinde yoğunlaşan Dumont'un ve Tunçay'ın yapıtları ise, bu alanda oldukça dengeli bir bakış açısına sahip çalışmalardır. Kutay ve Kandemir, popüler tarihlerinde iktidar mücadelelerine geniş bir yer ayırmakta ve Mustafa Kemal'in daha tutucu muhaliflerine karşı oldukça büyük bir sempati beslemektedirler. Çeşitli İttihatçı grupların ulusal hareketi denetimleri altına alma mücadeleleri ve Mustafa

Kemal'in kendininki dışında bunların hepsini ezme siyasaları ise, Zürcher'in **Factor** ve **Millî** başlıklı yapıtlarının dördüncü-beşinci bölümlerinin konularını oluşturmaktadır.

Türkiye tarihinin bu alanına karşı var olan ilgi eksikliği, yalnızca siyasal tarihe karşı gösterilen genel düzeydeki ilgisizlikten, Kemalist gerçeğe duyulan eleştirisiz bir inançtan, ya da dönemin —bazan— oldukça gölgede kalmış kişiliklerinin yerine Türk zümrüd-ü ankasının yükselişinin destansı öyküsü üzerinde çalışmanın dayanılmaz çekiciliğinden değil, aynı zamanda kurumsallaşmış görüşün sorgulanması ya da gözden geçirilmesini olanaksız kılacak şekilde, bu döneme ilişkin kaynaklara ulaşılamamasından doğan bir durumdur. Türk ulusal hareketine ve cumhuriyet döneminin başlangıcına ilişkin birincil kaynakların çok azı kullanıma açıktır. Türkiye'deki temel arşiv koleksiyonları 1914 sonrası dönemi için (Osmanlı Devlet Arşivleri'nin de yer aldığı *Başbakanlık Arşivi*'nde olduğu gibi) ya tümüyle kapalıdır, ya da genel kabul gören tarihsel görüşe meydan okuma eğilimi göstermeyen son derece güvenilir bir seçkin gruba açıktır (Türk Tarih Kurumu'nda, Genel Kurmay'ın Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi veya Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Arşivleri'nde olduğu gibi) ⁷. Bunun yanı sıra, bir örneği *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü* olan had safhada önemli pek çok koleksiyon halen tasnif edilmektedir. Kaygı verici bir başka gelişme de, yasaklanan ya da feshedilen örgütlerin arşivlerinin ortadan kaldırılmasıdır. Bunun en kötü örneği, çağdaş Türkiye'nin tarihinde yeri doldurulamaz bir kaynak oluşturduğu kuşku götürmeyen Cumhuriyet Halk Partisi evrakının imhası olmuştur.

- 7) 1989 başlarında Türk arşiv politikasına geniş çaplı bir esneklik getirildi. Resmi olarak belirlenen elli yıllık sınırdan daha geriye giden tüm arşiv malzemesi araştırmacılara açıldı. Ne var ki, 1916'dan sonraki yıllara ait malzemenin büyük bölümü henüz tasnif edilmemiş durumdadır. Dahası, Türkiye'nin ulusal çıkarlarını ve diğer devletlerle ilişkilerini zedeleyebilecek türdeki malzemeye ilişkin bir dizi kısıtlayıcı koşulların öne sürülmesi sonucu, bekleyip durumun gelecek yıllarda alacağı şekli görmemiz gerekiyor.

Mustafa Kemal'in söylevleri, demeç ve telgrafları ⁸ ile Millet Meclisi tutanakları dışında, devrim döneminden kalan önemli belgelere ilişkin sistematik hiçbir yayın yoktur. Son yıllarda Millet Meclisi'nin kapalı oturumlarının tutanakları da yayınlanmıştır. İşte hepsi budur. Düzenli olarak, seçilmiş belgeleri yayınlayan **Tarih Vesikaları** ve **Harb Tarihi Vesikaları** isimli dergiler artık yayınlanmamaktadır. **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, onbeş yıllık bir aradan sonra tekrar çıkarılmaya başlanmışsa da, nitelik açısından büyük bir değişim geçirmiştir. Kuşkusuz, ne **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi** ne de **Tarih Vesikaları** özgül, hattâ ağırlıklı olarak bizim burada tartışmakta olduğumuz döneme ayrılmamıştır.

Doğal olarak, bu yetersiz Türk kaynaklarını zenginleştirmek üzere yabancı arşiv koleksiyonlarına başvurulabilir. Bütün önemli Batı arşivlerinde, bu dönemin Türkiye bölümleri açıktır. Aslına bakılırsa, çağdaş Türkiye tarihine ilişkin çalışmaların - Türk akademisyenlerininkiler de dahil olmak üzere- hemen hepsi, yabancı arşiv malzemelerine dayanmaktadır. Ne var ki, bu kaynaklar, temelde yabancı karşıtı ve ona sempati ile bakmayan yabancılar tarafından gözlemlenme durumunda olan bir hareketin içsel gelişmelerini incelemekten çok, diplomatik ilişkiler tarihi araştırmalarına uygundurlar.

Elinizdeki türden bir araştırma için zaman zaman ortaya çıkan özel arşiv koleksiyonları yaşamsal bir rol oynayabilmektedir, ancak bu koleksiyonlara ulaşabilmek oldukça tesadüfidir. Çok önemli olanlarından bir bölümü Türk Tarih Kurumu'na bırakıldığından doğallıkla kurumun, diğer koleksiyonlarına uyguladığı kısıtlamalara maruz kalmaktadır. Ve böyle koleksiyonların özel kişilerin ellerinde kalanlarına ulaşabilmek de neredeyse olanaksız denecek kadar güçtür.

Bu nedenle, bu tür bir araştırma için eldeki son derece kıt belgesel kaynaklara, ulaşabildiğimiz ve yararlı gözükten her şeyi

---

8) Arsan; Atatürk. **Nutuk**.

eklemek durumunda kaldık. Burada akla gelen ilk kaynak, dönemin Türk ve yabancı basını oldu. Yabancı gazeteler arasında **Le Temps** ve **The Times** gibi kimileri, “yerel” (bu, İstanbul'da bulunan demektir) muhabirlerle, söz konusu yıllarda Türkiye'deki olaylara geniş yer ayırmaktadır. Kuşkusuz, elinizdeki gibi bir çalışma için bunlar da İstanbul'daki büyükelçiliklerinden yollanan evraklarla oluşan yabancı arşivler ile aynı —hatta daha da fazla— sakıncalara sahiptirler. Öte yandan, Türk basını mükemmel bir kaynak oluşturmaktadır.

Türk basını Jön Türkler döneminden beri yetkin ve etkili bir kurumdu ve özellikle ulusal zafer (1922) ile Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilânı (1925) arasındaki yıllarda son derece rekabetçi, görece özgür (sansür 4 Ekim 1923'de resmen kaldırılmıştı) ve kesinlikle sözünü sakınmayan bir nitelik gösteriyordu. Elçilik raporları üzerinde yapılan dikkatli bir inceleme, İstanbul'daki Türk basınının, elçilik raporlarında kullanılan temel bilgi kaynaklarından birisi olduğunu göstermektedir. İstanbul'da yabancı dilde yayınlanan gazeteler, çoklukla Türk basını ile elçilikler arasında bir kanal işlevini görmüşlerdir. Dönemin Türk gazeteleri ve süreli yayınlarının geniş koleksiyonları Ankara'da *Millî Kütüphane*'de (buraya yabancılar ancak izin alarak girebilmektedirler) ve İstanbul'daki *Atatürk Kitaplığı*'nda bulunmaktadır.

İkinci tip “tamamlayıcı” kaynak da, Türkiye'de mevcut olan ve dönemin belli başlı politik isimlerinin imzasını taşıyan geniş otobiyografi literatürüdür.

Mustafa Kemal'in 1922, 1926, 1927 ve 1944'de yayınlanan anıları ve yaveri Miralay Arif'in anıları istisna edildiğinde, bu anılar çok sonraki yıllarda, bir çoğu ellilerde ve altmışlarda yayınlandığından, Mustafa Kemal'in görüşlerine, Türk tarih yazıcılığına damgasını basmaya yetecek kadar uzun bir süre tekel oluşturma imkânını vermişlerdir. Ulaşabildiğim ve kullandığım, dönemin önemli siyasal simalarının yazılmış ellibeş hatıratın yalnızca beşi 1950'den önce basılmıştı. Bunlardan onyedisi

1950'lerde, onsekizi 1960'larda, sekizi 1970'lerde ve sadece dördü de 1979'dan sonra yayınlanmıştır.

Bu sayı, söz konusu literatürün hepsini kapsamasa bile — ki, kapsamamaktadır— ortaya çıkan tablo oldukça açıktır: Mustafa Kemal'in çağdaşlarının anıları büyük ölçüde çok partili sisteme geçişten ve Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra yayınlanmıştır. Bu anılardan bazıları daha önce yayına hazırlanmış olmakla birlikte, kısmen hepsinin önceden yazılmamış olması, kısmen de ellilerdeki özgürleşmenin bir gece içinde gerçekleşmemiş olması yüzünden, derenin ırmağa dönüşmesi, yani yayın akışının hızlanması zaman almıştır. Şunu da unutmamalıyız ki, Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun, Demokrat Parti yönetimine çıkarılmıştı(1951) ⁹. Anıların yayınlanmalarında 1970'den sonra görülen düşüş, birincil olarak çağla ilgili bir sorundur. Hem Jön Türkler devrimi, hem de milliyetçi hareket, daha çok 1875 ve 1885 yılları arasında doğmuş tek bir kuşağın eseridir. 1980'lerde yayınlanan yapıtlar büyük ölçüde önceki yıllarda gazetelerde tefrika edilmiş anıların yeniden basımıdır.

Bu yıllarda yayımlanan hatırat ve otobiyografilerde, standard Türk tarihinin dayandığı Mustafa Kemal yorumundan önemli ölçüde sapan olgu ve yorumlara sık sık rastlanmaktadır. Bu farklı görüşler eklenince, eldeki diğer kaynaklar ve anıların birarada ve uyum içinde kullanımı, standart tarih yazıcılığında temel bir düzeltme sağlayacak şekilde milliyetçi hareketin iç işleyişi hakkında genel bir tablo elde etmemizi sağlarlar. Bu fırsatı genelde ne Türkiye'deki ve ne de dışardaki çağdaş Türkiye tarihçilerinin kullanmamış olduğu eklenebilir.

Anıların özellikleri ve niteliği hakkında genellemeler yapmak oldukça güçtür. Yazarların nesneliliği, dürüstlüğü ve kavrayış düzeyleri arasında olduğu gibi, sundukları olayların doğruluğunun kanıtlanabilirliği açısından da büyük farklar vardır.

---

9) Yasa numarası 5816 (1951)

Nesnellik, kuşkusuz yazarın ne söylemek istediğine olduğu kadar, bizim neyi öğrenmek istediğimize, hattâ daha çok bu ikisi arasındaki ilişkiye bağlı olarak belirlenmektedir. Bir yazarın açıkça taraflı bir kanıtlama ya da savunma çabasına girmesi ve bize hayatî bir bilgi vermesi mümkündür —aslında bu sık sık görülen bir durumdur. Yazarın kendi savlarına ve kanıtlarına bir katkısı olmasa da, tarihçi için çok yararlı olan bu türden rastlantısal bilgilerle —bir tarih, bir isim veya bir akrabalık ilişkisine değinilmesi gibi— sık sık karşılaşılabilir. Ben bu yoldan İttihat ve Terakki Fırkası kökenli ve milliyetçi harekette yer almış oldukça önemli, ancak, az tanınan isimlerin —örneğin siyasal yaşamları Jön Türk devriminden, 1909 karşı devrimine, Balkan Harplerine, Birinci Dünya Harbine, Bağımsızlık Savaşına ve Cumhuriyete dek uzanan Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) ve kardeşi Nail ile her yerde hazır ve nazır tipler Sevkıyatçı Ali Rıza, Kara Vasıf ve Filibeli Hilmi gibi— geçmişlerine ilişkin bilgiyi elde ettim ¹⁰.

Bu anıların değerini belirleyen diğer bir etken ise, betimlenen olaylar, metnin yazım ve basım tarihleri arasındaki bağlantıdır. Önceden de belirtildiği gibi, sözkonusu anıların çoğu ellilerde ve altmışlarda, ya da bizi ilgilendiren olaylardan otuz-kırk yıl sonra yayınlanmıştır. Kâzım Karabekir'inki gibi kimi anılar önceden yazılmış, ne var ki, ancak Türkiye'deki siyasal ortam yeterince değiştiğinde yayınlanabilmiştir ¹¹. Bu olgu diğer kimi anılar için de geçerli olabilirse de, bundan emin olmak son derece güçtür.

Anılar arasında başka türden farklılıklar da sözkonusudur: Anılardan bazıları, örneğin, Mustafa Kemal, Kâzım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Hüseyin Rauf (Orbay) ve Mazhar Müfit (Kansu)'nunkiler, belgeler ve harfi harfine yapılan alıntı-

---

10) Bu yoldan bulunan malzeme, CIEPO'nun himayesi altında Bilkent Üniversitesi'nden Dr. Bilge Criss'le birlikte hazırlamakta olduğumuz Türk Milliyetçi Hareketi'nin Biyografik Sözlüğü'nde yer alacaktır.

11) Bkz.: Zürcher, Karabekir (Tunçay'ın önemli bir ilavesiyle).

lar içermektedirler. Bu yüzden, her ne kadar bunların hiçbirinde sözü edilen belgelerin tıpkı basımları yer almamışsa da, en azından varolmaları bile, bize anlatılan olayları doğrulama imkânı vermektedir. Anıların diğer bölümüyse, yalnızca belleğe — sonradan yazıldığı durumlarda, yaşlı bir insanın zayıf belleğine— dayanıyorsa benzerdir. Anıların hepsi bizzat olayın kahramanı tarafından yazılmamıştır. Ali Fethi (Okyar), Hüsamettin (Öztürk) ve Mahmut Celâl (Bayar)'ın daha sonraki anıları “yazar”ın sözlü ifadelerine veya yazarca bırakılan notlara dayanılarak profesyonel yazarlarca kitaplaştırılmıştır. Sonuçlara bakıldığında, bu ikinci el yazarların, malzemeleri karşısında tehlikeli ölçüde özgür bir tutum benimsemiş oldukları açıkça anlaşılmaktadır.

Diğer yandan, bir kitap çok farklı amaçlar taşısa da, son derece ilginç bir otobiyografi örneği olabilir. Örneğin, Falih Rıfkı (Atay)'ın *Çankaya'sı*, sadece Mustafa Kemal'in bir biyografisi olarak değil, önemli bir eski İttihatçı ve köktenci bir Kemalistin görgü tanıklığı olması açısından da, sözü edilen anıların en ilginçlerinden biridir. Kandemir ve Kutay'ın dedikoducu küçük tarih kitaplarının çoğunda minik anı parçaları gizlidir. Örneğin, Kutay'ın yapıtlarının büyük bölümü, yakın bir arkadaşı olan üst düzey bir *Teşkilat-ı Mahsusa* görevlisi, Kuşçubaşızade Eşref (Sencer)'in anılarına dayanmaktadır¹².

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) üzerine yapılacak bir araştırmada, partinin liderleri Hüseyin Rauf (Orbay) ve Ali Fuat (Cebesoy) ile karşı tarafta yer alan Mustafa Kemal (Atatürk), İsmet (İnönü) ve Kılıç Ali'nin anılarından sonra, gazeteci olarak Falih Rıfkı (Atay), Ahmet Emin (Yalman) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu)'nun anıları çok büyük önem taşımaktadır.

Amacımız açısından en ilginç olanlarından Mustafa Kemal'in anıları, uzun yıllardan beri Batı dillerinde kısmen mevcuttur. **Nutuk**, 1928 yılında Almanca, Fransızca ve İngiliz-

---

12) Eşref Bey hakkında biyografik veriler için bkz.: Stoddard, 161-172.

ceye tercüme edilerek yayınlandı ¹³, İngilizce metin Türk hükümetince 1963'de yeniden basıldı. Her ne kadar Dr. Roth tarafından yapılan Almanca tercüme mükemmelse de, İngilizce çevirinin hiç güvenilir olmadığını belirtmek gerekiyor. Batı dillerinde mevcut diğer anılarsa, Halide Edib (Adıvar)'ın Türkiye'de yayınlanmasından kırk yıl önce İngilizce olarak 1926 ve 1928'de yayınlanan anıları ile Ahmed Emin (Yalman)'ın Türkiye'dekinden 14 yıl önce 1956'da Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanan anılarıdır. Diğer anıların hepsi Türkçedir.

Yukarıda sıralanan kaynak tipleri çağdaş Türkiye'nin siyasal tarihi konusunda kabul edilen görüşleri düzeltme girişiminde bulunmak isteyenler için, şu anda mevcut tek araçtır. Yabancı arşiv malzemelerine, dönemin Türk ve yabancı gazete koleksiyonlarına, Millet Meclisi tutanaklarına ve anılara dayanan bu çalışma, bu haliyle bile sözkonusu amaca ulaşılabileceği varsayımıyla yazıldı. Çağdaş Türkiye tarihine ilişkin genel çalışmaların, monografilerin ve dönemin tarihinin önemli yönleri hakkındaki makalelerin fazlalığı ¹⁴ bu çalışma bağlamında cumhuriyetin ilânına dek Türk milliyetçi hareketinin genel tarihini vermeyi gereksiz kılmaktadır. Ancak, bu bölümün temel konusu olan dış dünyadaki başarısı ve gücüyle yanyana yürüyen iç gerilimler ve iktidar mücadelelerini anlamak için, gerekli oldukça tarihe de girilecektir. Bu mücadelenin öyküsü, aynı zamanda Mustafa Kemal figürünün gittikçe büyüyen egemenliğinin ve onun milliyetçi hareketin liderliği için tüm olası rakiplerini adım adım tasfiye edişinin de tarihidir. Denilebilir ki, T.C.F.'nin doğuşu ve ezilmesi ile ertesi yıl ortaya çıkan İzmir suikasti girişimini izleyen temizlik harekâtı, bu sürecin sona erişinin göstergeleridir.

---

13) Atatürk, Kemal, *Die Neue Türkei 1919-1927*. Rede gehalten von Gasi Mustafa Kemal Pascha in Angora vom 15. bis 20 Oktober 1927 vor den Abgeordneten und Delegierten der Republikanischen Volkspartei, 3 vols., Leipzig, 1928.

14) Bkz.: Yukarıda s. 12, 13, 14.

1.2. Tarih

Türk olsun, yabancı olsun tarihçiler 1918 Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da gelişen millî direniş hareketindeki önderlik mücadelesini ele aldıklarında, genellikle ilerici olarak nitelendirdikleri Mustafa Kemal'le arkadaşlarını, yani "Kemalistler" veya "milliyetçiler"i bir yana, "İttihatçılar"ı yani İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Türkiye ve yurtdışında geriye kalanları da diğer yana koyarlar¹⁵. Bu iç mücadelede hiç kuşkusuz İttihatçılar gerek birey ve grup olarak, gerek örgütsel düzeyde son derece önemli bir rol oynamışlardır. Gene de, durum ancak iki etken daha gözönünde bulundurulduğu sürece tam olarak anlaşılabilir: Bunlardan ilki, ulusal hareketin başını çeken Mustafa Kemal ve yakın çevresinin de hiç istisnasız eski İttihatçılar olmaları; ikincisi ise, millî hareketin yalnızca İttihatçılar tarafından yürütülmesinden dolayı değil, fakat aynı zamanda hareketin kendisinin İttihatçı birey ve örgütlerce yaratılan bir eylem olması nedeniyle de rekabetin bizzat İttihatçı gruplar arasında geçmesinin kaçınılmazlığıdır¹⁶.

1913'den beri Osmanlı İmparatorluğu'nu hiç rakipsiz yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri, henüz Birinci Dünya Savaşı bitmeden önce gerek *Hukuk-u Millîye* kavramına dayalı siyasal propaganda için, gerekse bu hakları İtilaf devletlerine ve Hıristiyan azınlıklara karşı savunmak amacıyla gelecekteki silahlı mücadele için zemin hazırlamışlardı bile. Türk ulusal hareketinin siyasal temeli olan "hukuk-u milliye" ilk olarak Erzurum (Temmuz 1919) ve Sivas (Eylül 1919) kongreleri kararlarında dile getirilmiş ve en belirgin ifadesini Ocak 1920'de son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'ndaki milliyetçi meb'uslarca formüle edilen *Misak-ı Millî*'de bulmuştu¹⁷. Bu kararlar temelde

15) Bu bakış açısının tipik bir örneği A. A. Cruickshank'ın makalesinde bulunabilir: "The Young Turk Challenge in Post-War Turkey" (Savaş Sonrası Türkiye'sinde Jön Türkler'in Meydan Okuyuşu") *Middle East Journal*, 22 (1968), 17-28.

16) Bkz.: Zürcher, *Millî*, 127-89.

17) Bkz.: Smith, 153-55.

30 Ekim 1918 Mütarekesi sınırları dahilinde Müslüman çoğunluğun yaşadığı tüm Osmanlı topraklarının bölünmez ve bağımsız bir bütün olarak korunmasını talep ediyordu. İtilaf devletleriyle temaslarında, tıpkı İttihatçı hükûmetin savaşın son evresinde yaptığı gibi, milliyetçiler de Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan bölgelerine “tam bir bağımsızlık” vermeyi garanti eden Başkan Wilson'un “14 Maddesi”nden 12.sinin uygulanmasını istemişlerdir ¹⁸.

5 Kasım 1918'deki son kongresinde resmî olarak fesh edilen eski İttihat ve Terakki Fırkası'nın (İTF) doğrudan devamı olarak ortaya çıkan, bünyesinde eski İttihatçı meb'usların çoğunluğunu barındıran *Teceddüt Fırkası*'nın yanı sıra, Ali Fethi (Okyar)'ın önderliğini üstlendiği ve Mustafa Kemal'in de desteğini alan muhalif bir grup tarafından kurulan *Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası* da bu millî hakların savunulması amacıyla yapılacak siyasal propagandayı desteklemekteydi. Her iki parti de İttihatçılara karşı olan Osmanlı hükûmeti tarafından 1919 Mayıs'ında kapatıldıkları için, son derece dar bir etkinlik alanına sahip olabilmişlerdir. Bununla birlikte, kamuoyunu etkilemek ve harekete geçirmek konusunda, 1913'den sonra İ.T. rejimi altında filizlenen ve tanınmış İttihatçıların önderlik ettiği bir dizi toplumsal ve kültürel örgüt, çok daha başarılı olmaktaydı. Bunlar arasında *Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti*, *Türk Ocağı* ve hattâ *Hilâl-ı Ahmer* (Kızılay) başı çekiyordu.

Ulusal bir birleşik cephe oluşturmak için çeşitli tarihlerde pek çok çaba harcandıysa da, bunların hemen hepsi boşa gitti. Bu çabalardan biri de, Türkiye'nin Müttefikler karşısındaki ko-

---

18) Başkan Wilson'un Amerikan Barış amaçlarınının 12. maddesi şöyleydi: Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölgelerine mutlak bir bağımsızlık tanınması gerekmektedir. Ancak, şu anda Türk egemenliği altında yaşayan diğer milliyetler de kesin bir can güvenliğine kavuşturulmalı ve özgür gelişmelerini hiçbir tecavüze uğramadan gerçekleştirebilmeli; Çanakkale Boğazı (Boğazlar)da uluslararası garanti altında sürekli olarak tüm ulusların gemilerine ve uluslararası ticarete açık tutulmalıdır. (Helmreich, 81)

numunu telgraflar, dilekçeler ve yayınlar aracılığı ile savunmak üzere 1919 Kasım'ından 1920 Kasım'ına değin —başarısız olmakla birlikte— Esat (Işık) Paşa'nın girişimi sonucu biraraya gelen 63 siyasal, toplumsal ve kültürel örgütün oluşturduğu *Millî Kongre* idi ¹⁹.

Müttefiklerin Osmanlı Devleti'nin başkentindeki baskıları yoğunlaşmış da, hem İngilizler, hem de 4 Mart 1919'dan itibaren iktidarı ele geçiren Hürriyet ve İtilaf (Fransızca ismi Entente Libérale) hükûmetleri önemli İttihatçıları tutuklamaya başlayınca ve bu tevkiflerin sayısını arttırdıkça, ajitasyonun merkezi başkentten taşra merkezlerine kaydı. Özellikle Ermeni tehdidi altında olan Doğu Anadolu ve Kilikya bölgeleri gibi bir dizi taşra merkezi ile Yunan tehdidi altındaki Batı sahili ve Trakya bölgesinde yerel İttihat ve Terakki şubeleri ve adı geçen bölgelerin başkentteki meb'usları önderliğinde “müdafaa-i hukuk cemiyetleri” kurulmaya başladı. Bunların gerçekleşen ilk örnekleri olarak 1918 sonlarında Kars, Erzurum, İzmir ve Edirne'de kurulan Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerini, 1919 Şubat'ında kurulan Trabzon'daki cemiyet izledi. 1918 Sonbaharında bu şehirlerin en azından bazılarında İstanbul'dan İ.T.C. gizli ajanlarının bu çeşit bir örgüt kurmak için ellerinde yazılı bir belge olduğu halde geldiklerine dair kanıtlar vardır ²⁰. Bu örgütlerin kurulmasında ve işlerlik kazanmalarında asıl itici gücü yerel İ.T. önderleri oluşturmuşsa da, hareketin millî, hattâ “kutsal” ve kesinlikle partiler üstü niteliğini vurgulamak üzere, yerel eşraf ve din görevlilerine de göstermelik yetki ve görevler verilmiştir ²¹.

Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin taktikleri hemen her yerde aynıydı. Yerel Müslüman kamuoyunu mitingler ve kitle gösterileri aracılığıyla uyandırmaya ve harekete geçirmeye çalışıyorlar ve bölgesel kongrelerin toplanmasıyla oluşan temsilî bünyeler olarak meşruluklarını kanıtlamaya çalışıyorlardı. Bu

19) Tunaya, 417, 420.

20) Bkz.: Zürcher, Factor, 87.

21) Zürcher, Factor, 88-93.

kongrelerin gerçek anlamda temsili nitelikleri olup olmadığı konusu, oldukça kuşku verici görünmektedir. Çünkü sözkonusu kongreleri, genellikle kongredeki konumlarına seçimle değil, sadece davet ya da atamayla getirilen yerel İ.T. ileri gelenleri düzenliyordu ²².

Bu siyasal oluşumların yürüttüğü propaganda çalışmalarına silahlı direniş hazırlıkları eşlik etmekteydi. Bu girişimi başlatan da yine İstanbul'daki Merkezi-i Umumî, yani İttihatçılar oldu. Enver Paşa ve Talât Paşa'nın çabalarıyla Galiçya cephesinden dönen birlikler Doğu Anadolu'ya gönderilirken, tüm ülke düzeyinde gizli silah ve mühimmat depoları oluşturulmaya başlandı. Enver 1918 Kasım'ında mücadeleye Kafkaslar'dan önderlik etmek konusunda planlar yapmışa benziyordu. Eski İttihatçı lider kadronun gerçekleştirdiği belki de en önemli girişim, 1918 Kasım'ının başlarında kurulan gizli *Karakol Cemiyeti* idi. Bu örgüt, milliyetçi hareket içinde daha sonra ortaya çıkacak olan güç mücadelesinde temel bir rol oynayacak iki önemli İttihatçı tarafından kurulmuştu: Bunlardan ilki Kara Kemal'di. 1908 öncesinden beri İstanbul'daki İ.T. Cemiyeti'nin lideri olan Kara Kemal, savaş sırasında mevcut esnaf birlikleri temeline dayanan ve gıda arzını tekelleştiren bir dizi örgütün kurucusuydu. Savaş sırasında İaşe Nazırlığı yapmıştı. Diğeri ise Kara Vasıf'tı. Bir Miralay olan Vasıf da, 1908'den beri siyasal açıdan aktif ve etkili İttihatçı subaylardan oluşan küçük bir çetenin üyesiydi. Karakol'un birbiriyle bağlantılı iki hedefi vardı: İlki, Müslüman halkı, özellikle eski İttihatçıları, Müttefiklerle Hıristiyan azınlıkların öç ve eziyet girişimlerinden korumak; ikincisi de, Müttefik denetimindeki alanlardan subayları, silah ve mühimmatı kaçırarak Anadolu'da bir gerilla hareketinin temellerini atmak ²³. Örgütlenişi ve personeli açısından Karakol iki ana kaynağa dayan-

22) 1918 -1919 yerel ve bölgesel kongreleri konusunda karşılaştırmalı bir araştırma, katılan kişiler ve kullanılan taktiklere ilişkin son derece yararlı bilgiler verebilirdi. Bugüne değin böyle bir çalışma yapılmamıştır.

23) Bkz.: Arif, 70-71; Zürcher, Factor, 80-81.

maktaydı. Biri, Enver Paşa'nın 1914-1918 yılları arasındaki gizli servisi *Teşkilat-ı Mahsusa* idi. Bu örgüt, 1918 Ekim ya da Kasım ayında *Umum Âlem-i İslâm İhtilâl Teşkilâtı* adı altında yeniden kurulmuş ve Enver'den bir gerilla savaşını hazırlamak üzere talimat almıştı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın da Anadolu'da mühimmat depoları hazırlamak yolunda etkinlikleri oluyordu. Karakol'un diğer güç kaynağını İstanbul esnaf birlikleri oluşturuyordu. Bu esnaf birlikleri, Kara Kemal ve örgütü tarafından kontrol ediliyordu; ve savaş yılları süresinde bu birlikler *Millî İktisat* adıyla bilinen ekonomik seferberlik programında kullanılmıştı²⁴. Şimdiyse, bunlar haberleşme ve yasadışı taşımacılık faaliyetlerini yürütebilmek açısından ideal bir şebeke oluşturmuşlardı.

Anadolu'da doğan direnişe en önemli destek, Osmanlı ordusunun kalıntılarından geldi. Aslında 1917 ve 1918'deki feci seferlerde büyük ölçüde imha edilmişse de, emir-komuta yapılaşması halen sağlam bir halde duruyordu. Enver Paşa'nın savaşın son yıllarındaki siyasetleri nedeniyle, ordunun gücü Müttefiklerin etkili bir şekilde ulaşamadığı doğu bölgelerine kaydırılabiliyordu. Bu bölgede görev yapan ve 1908 devrimine olduğu gibi 1909, 1911 ve 1913 seferlerine de katılmış olan bir dizi seçkin İttihatçı komutan, dikkate değer bir ittifak oluşturarak, "ulusal hakları" çığneyen bir barış antlaşmasına karşı direnişi desteklemeye başladı. Uygulamada, siyasetleri ordunun terhis ve silahsızlandırılmasını sabote etmekten ve yerel jandarma ya da milis birliklerini, çekilmek zorunda kalırsa ve gerektiğinde ordunun görevlerini devr alacak biçimde eğitmek ve teşhisatlandırmaktan oluşuyordu.

Bu farklı komutanların eylem ve planları arasındaki benzerliklerin, önceden hazırlanmış, bir olasılık planının varlığından kaynaklanıp kaynaklanmadığı bilinmemektedir. Subayların hiçbiri, bu tür bir tasarının varlığından söz etmediği gibi, böyle

---

24) Bkz.: Toprak.

bir planın varlığını doğrulayacak hiçbir belge de gün ışığına çıkarılmamıştır. Ne var ki, Karakol örgütü ile ordu kadrolarının eylemlerinin, Çanakkale'deki İngiliz-Fransız yarma harekâtının başarıya ulaşacağı tehlikesinden kaygı duyulduğu ve İstanbul'un boşaltılmasının kaçınılmaz görüldüğü 1915 yılında, Cemiyet'in hazırladığı gerilla hareketi planlarına büyük bir benzerlik gösterdiğine ilişkin belirtiler vardır ²⁵.

1919 kışı ve ilkbaharı başlarında, o sırada mirliya (tuğgeneral) ve Osmanlı ordusunun en iyi şöhrete sahip subaylarından olan Mustafa Kemal, Anadolu'da silahlı direnişi tasarlayan önde gelen birkaç subay (Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy) ve Karakol örgütünün ileri gelenleriyle görüşmeler yaptı. Bildiğimiz kadarıyla, her iki taraf da henüz oluşum halindeki direniş hareketinin başına geçmesi için, onu ikna etmeye çalıştı ²⁶. Millî çapta şöhret sahibi İttihatçı bir paşa olmasının yanısıra., savaş dönemi boyunca Cemiyet liderliğinin yanlış siyasetleri ile yakından özdeşleştirilmeyişiyile, Mustafa Kemal ideal bir seçenek olarak görülüyordu. Başlangıçta, birkaç ay boyunca siyasal alanda bir yer oluşturma uğraşı verdi. Ancak, olayların gelişimi sonucu, arkadaşlarının isteklerine uyup, Anadolu'ya geçmeye karar verdiği zaman, dostları aracılığıyla Orta ve Doğu Anadolu'daki durumu yatıştırmak göreviyle Üçüncü Ordu Müfettişliğini aldı. Bu atamayı sağlayan Damat Ferid Paşa hükümeti, yukarıda sözü edilen geçmişinden ötürü, Mustafa Kemal'i bu memuriyete son derece uygun biri olarak görüyordu. Hürriyet ve İtilaf hükümetinin, onun bir direniş hareketini başlatacağını çok iyi bildiği, hattâ bunun için onu teşvik ettiği yönündeki var-

25) Zürcher, 104-5.

26) Zürcher, Atatürk. M. Alexandre Jevakhoff'un göndermek inceliğinde bulunduğu 15 Nisan 1919 tarihli, İstanbul'daki Fransız Haberalma Servisi'nin dikkat çekici bir raporunda, İttihatçılar'ın Bolşevik doktrininin propagandasını yapan ve aynı zamanda İttihatçı Hükümetin yeniden iktidara geçirilmesini hedefleyen *Mesai* adlı bir örgüt kurdukları ileri sürülmektedir. Raporda bu örgütün liderleri olarak Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'nın kayınbiraderi Kâzım (Orbay)'ın adı geçmektedir.

sayımlar güvenilirlikten yoksundur. Buna karşın, Karakol Cemiyeti ile olduğu gibi yukarda sözü edilen Anadolu'daki kumandanlarla da yakın ilişki halinde olan Harbiye Nezareti'nin göz yumması sonucu, Mustafa Kemal'e teftiş bölgesi içindeki askerî ve sivil makamlar üzerinde son derece geniş yetkiler verilmişti. Anadolu'ya adımını atar atmaz, yerel ve bölgesel girişimleri millî bir örgütlenmede birleştirmek üzere çalışmalarına başladı. Temmuz'da Erzurum'da toplanan Doğu vilayetleri kongresini bir oldu bitti olarak kabullenmek, hattâ oraya gitmek zorunda kaldı. Ancak, bundan hemen sonra Sivas'ta ulusal çapta bir kongrenin toplanmasını ve kendisinin başkanı olduğu bir yürütme kurulunun *Heyet-i Temsiliye* adıyla işbaşına geçtiği *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti*'nin kurulmasını sağladı.

Yukarıda kısaca özetlendiği gibi, Türk milliyetçi hareketinin doğuşundaki başat rolü yalnızca İttihatçı kökenli bireylerin değil, bizzat İ.T. cemiyetlerinin oynamış olması, bu hareket içinde daha sonraki yıllarda ortaya çıkan iktidar mücadelesinin niteliğini de belirlemişti. "Hukuk-u milliye"yi savunmayı üstlenmiş olan bir dizi İttihatçı, ya da İttihatçı denetimindeki örgüt ve bunların liderleri, yani Karakol Cemiyeti'nin önderleri, Harbiye Nezareti'ndeki ve ordu birliklerindeki üst rütbeli subaylar, yerel İ.T. cemiyetlerinin başkanları ve bunlar tarafından kurulan yerel savunma birlikleri (redd-i ilhak cemiyetleri) için Mustafa Kemal'in liderliği, gönüllü olarak kabul edilen bir taktik zorunluluktu. Ama ne de olsa O'nun sahneye çıkışı, ilk girişimlerin yapılmasından altı ay sonra gerçekleşmişti. Bu yüzden Mustafa Kemal'e bağlılıkları otomatik ve şartsız değildi. Mustafa Kemal ordu müfettişliği konumunu koruduğu sürece, normal ordu disiplini onun bu konumunu güvence altına aldığından Anadolu'daki ordu bir istisnaydı. Nitekim, azledildiği zaman, kimi subayları artık ona bağlı kalma zorunluluğunun ortadan kalktığını düşündüler. Ancak, Mustafa Kemal'in kariyerine erken son ve-

rebilecek bu bunalım, muhtemel halefi ve Dokuzuncu Ordu Kumandanı Kâzım Karabekir'in ona koşulsuz ve açık desteğini vermesiyle atlatıldı. Sadece Karabekir'in bu hareketi sayesinde ki, Mustafa Kemal askerî mevkiini yitirmesinden sonra bile Anadolu'daki ordunun başında kalmayı başarabilmişti.

Bağımsızlık savaşı yıllarında (1919-1922), milliyetçi hareket içinde Mustafa Kemal'den bağımsız bir yön izleyen ya da onun siyasalarını sorgulayan kesimlerin varlığına ilişkin pek çok olay görülebilir. Buna en azından iki kere, milliyetçi hareketin lideri olarak Mustafa Kemal'i bir başka tanınmış subayla değiştirme girişimi de eşlik etmişti. Mustafa Kemal'in en korkulu rakiplerinin deneyimli ve saygın, askerî ve sivil güç dayanakları olan İttihatçı önderler olduğu kuşkusuzdu. Millî hareketin bir bütün olarak İttihatçı geçmişi ve dayanakları ile millî direniş konusundaki eski deneyimlerinden yola çıkarak, bunlar hareketin bazı kesimleri üzerinde en azından Mustafa Kemal'in bizzat ileri sürebileceği kadar hak iddia edebilirlerdi. Özellikle, milliyetçi propaganda çabalarının çok erkenden başlatıldığı ve 1921'e değin milliyetçilerin temel askerî gücünün yoğunlaştığı Doğu vilayetlerinde, halk daha bağımsız bir yol izleme eğilimindeydi. Her siyasal mücadelede olduğu gibi, bu çekişmelerdeki kişisel düşmanlık unsurlarına siyasal, hattâ ideolojik unsurlar da ekleniyordu. Türkiye'de şimdi olduğu gibi, o zaman da genellikle bu iki unsuru birbirinden ayırmak güçtü. 1919'da kimileri Mustafa Kemal'i Müttefiklerle karşı karşıya gelmek eğiliminde, İstanbul'dan da çok bağımsız davranan bir kişi olarak kabul ettiklerinden, yerine başkasını geçirmeye çalışmışlardı. 1921'de ise, bunun tam tersi olmuş, Müttefiklere karşı çok uzlaşmacı bir tutum içinde olduğu gerekçesiyle hareketin bir bölümünün bağlılığını yitirmek tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.

Mustafa Kemal'in **Nutuk**'ta sözünü etmediği, ama kendisiyle ulusal hareketin diğer önderleri arasındaki ilk çelişki, yukarıda da değinildiği gibi, Anadolu toprağına adımını atar atmaz ortaya çıkan millî bir kongreye karşı bölgesel kongre

toplanması sorunu üzerine çıkan görüş ayrılığı olmuştu. En sonunda Sivas'ta bir millî kongre toplandığı zaman, Erzurum'da seçilen temsil kurulunun üyeleri, burada önemli bir rol oynadıkları gibi, Erzurum Kongresi'nin kararları da benimsendi. Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nde, Karakol ile Mustafa Kemal'in ilk kez açık biçimde karşı karşıya geldiği görüldü. Bu durum, kongreye İstanbul temsilcisi olarak katılan Karakol önderi Kara Vasıf Bey'le aralarında, Karakol'un orduyu politize etme çabaları nedeniyle çıkan kavgada kendini gösterdi. Ancak, Mustafa Kemal'i asıl kızdıran, Karakol'un Sovyet Rusya'yla ilişkisinde yaptığı gibi, hem iç hem de dış siyaset alanında kendine özgü siyasalar geliştirmeye kalkışmasıydı. Mustafa Kemal'in Karakol Cemiyeti'nin kendini feshederek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti (ARMHMC)'nin yürütme organı heyet-i temsiliyeyi tek yasal otorite olarak tanıması yolundaki ısrarlı uyarılarına karşın, Karakol, Ocak 1920'de İstanbul'da Bolşeviklerle yaptıkları görüşmelerde doruğa ulaşacak şekilde, kongreden aylarca sonra bile bağımsız bir politika izlemeyi sürdürdü ²⁷. Karakol Cemiyeti'nin işgal altındaki İstanbul'da etkinliğini sürdürmesi, Anadolu'daki hareketin liderlerince denetim altında tutulmasını son derece güçleştirmekteydi. Aynı durum, millî hareketin son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'ndaki (Aralık 1919-Mart 1920) temsilcilerinden oluşan *Felâh-ı Vatan* grubu için de geçerliydi. Rauf (Orbay)'ın (beş yıl sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın lideri olacaktır) öncülüğündeki bu kişiler en azından taktik düzeyinde çoğu zaman kendi bildikleri yolda gidiyorlardı. Bu dönemde bir güç denemesine yol açacak kadar keskinleşen bir başka çelişki de, Harbiye Nezareti'nin üst düzeyi ile (özellikle Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa ve Cevat (Çobanlı) Paşa) Mustafa Kemal arasında doğan çatışmaydı. Hatırlanacağı üzere, Harbiye Nezareti hem Karakol'la, hem de Anadolu'daki orduyla yakın ilişki içindeydi ve Mustafa

---

27) Mustafa Kemal ve Karakol arasındaki çatışma Zürcher, Factor, 118-120'de ayrıntılı olarak betimlenmiştir.

Kemal'in tayinini ve bunun için gereken resmî yazıyı elde etmesinde aracı olmuştu. Ne var ki, Harbiye Nezareti'ndeki ileri gelen subaylar, Ankara'nın bağımsız tutumundan gitgide daha fazla tedirgin olmaya başlamışlardı. Millî hareketi herşeyden önce Müttefikler üzerinde bir baskı unsuru olarak kabul ediyorlar ve tamamen güç durumunda başvurabilecekleri bir önlem olarak görüyorlardı. Amasya'da iki taraf arasında yapılan görüşmelerde yer alan tartışmalar sonucunda, 20 Ekim 1919'da Sultan ve İstanbul hükûmetinin millî programı benimsemeleri karşılığında, Mustafa Kemal ve örgütünün de onları nihaî otorite olarak tanıdığına ilişkin bir uzlaşmaya varıldı. Taraflardan hiçbiri anlaşmaya uymayınca, bir kaynakta belirtildiğine göre, bu durum Fevzi (Çakmak) Paşa'nın Mustafa Kemal'in yerine Kâzım (Karabekir) Paşa'yı geçirmeye çalışmasına yol açtı.

Mustafa Kemal'in Anadolu'daki mevkiini güçlendirmesini sağlayan, İstanbul'daki az çok bağımsız milliyetçilerin etkinliğine son vermesi değil, Müttefiklerin, hattâ daha çok İngilizlerin eylemleri oldu: Anahtar niteliğindeki pek çok kişiyi tutuklayıp, sonuçta kenti resmen işgal eden İngilizler, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı kapatarak (15 Mart 1920) başkentteki baskılarını gittikçe arttırdılar. Bu eylemleri, hâlâ konumunu sağlamlaştırmak çabasında olan Mustafa Kemal'i, başını ağrıtabilecek pek çok sorundan da kurtarmış oldu. Önderlerini yitiren Karakol Cemiyeti, *Müdafaa-i Milliye* veya kısaca *Mim-Mim* grubu adı altında, Ankara'nın ittatkâr bir uydusuna dönüştü; İngilizler tarafından işgal edilen Harbiye Nezareti eylem özgürlüğünü yitirdi; ve Meclis-i Mebusan'ın yerini İstanbul'dan kaçmayı başaran meb'uslardan başka, ulusal hareketin yeni temsilcileri arasından seçilenlerle eksiklerin tamamlandığı Ankara'daki "Büyük Millet Meclisi" aldı. Bu ilk Millet Meclisi yumuşak başlı olmaktan çok uzak olmakla birlikte, gene de kesinlikle ulaşılamayacak durumdaki İstanbul Meclis-i Meb'usanı'na nazaran, çok daha kolay etki altına alınabilecek durumdaydı.

1920 ve 1921, kuşkusuz, Türkiye'nin ve milliyetçi hareke-

tin henüz doğuş aşamasında ve Yunan işgali ile sürekli tehdid altında olduğu yıllardı. Bu yıllar, aynı zamanda Mustafa Kemal'in konumunun hem sol hem de sağdan gelen muhalefetle tehdid edildiği, dahası, yerini eski İttihatçı savaş önderi olan ve ordudaki saygınlığı ile bağlantılarını koruyan Enver Paşa'ya kaptırma tehlikesiyle yüz yüze kaldığı yıllardı. Yunan savaşının zor bir dönemece girdiği Sakarya Meydan Muharebesi, Enver'in geri dönme girişimlerinin de en üst noktaya çıktığı günlere rastlayacaktı.

Mustafa Kemal'in konumu, Yunanlılar'a karşı yürütülen bu savaşta açık bir askerî başarı kazanılmadığı takdirde, sürekli zedelenebilir bir nitelik taşıyordu. 1920 yılı sonunda Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı Türk birliklerinin kazandığı başarı, açık bir biçimde Kâzım (Karabekir)'in ordusunun ve onun yönettiği askerî operasyonların bir sonucuydu ki, bu başarı Mustafa Kemal'in konumunu sağlamlaştırmak açısından pek de yararlı olmamıştı. 1921'de bağımsızlık savaşını onun yönetmesi konusunda hâlâ pek çok itiraz yükseliyordu; dahası Londra Konferansı (Mart 1921) sırasında Dışişleri'nin millî komiseri olarak atanan Bekir Sami (Kunduh)'un Müttefikler'e "Millî Misak"tan sapma anlamına gelebilecek birtakım imtiyazlar verme hazırlığında olduğuna ilişkin söylentiler vardı. Enver bu durumdan, hem ulusal hareketin o sıralarda hâlâ son derece etkin olan sol kanadına, hem de milliyetçiler için maddî desteği hayatî bir anlam taşıyan Bolşevikler'e karşı kendini güvenilir bir köktencil-solcu seçenek olarak göstererek yararlandı.

Kasım 1918'de İstanbul'dan kaçışından ve Kafkaslar'ı kurtarmak için savaşı bir gerilla hareketi biçiminde sürdürmek üzere Kafkasya'ya ulaşma çabalarının başarısız kalmasından sonra, Enver, İttihatçı sığınmacıların oluşturduğu küçük topluluğa katılmak için Berlin'e gitti. Buradan 1920 yazında ayrılarak Moskova'ya geçti. Amcası Halil (Kut) Paşa, o dönemde Moskova'daki Türk temsilcisiydi. Aynı yılın Eylül ayında Türk milliyetçileri, Türk komünistleri ve Karakol heyetlerinin de katıldı-

ği, Sovyetlerce düzenlenen Bakü'deki Doğu Halkları Kongresi'ne (Kuzey Afrika temsilcisi olarak) katıldı. Kongreden sonra, önce Moskova'ya, oradan da Berlin'e döndü.

Bakû'den dönüşünde, Enver hem Moskova'daki milliyetçi temsilcilerle yaptığı görüşmeler, hem de kendisiye yaptığı yazışmalar aracılığıyla bir yandan Mustafa Kemal'i bağlılığına ve iyi niyetine inandırmaya çalışırken, diğer yandan da, Sovyetler'in desteğini elde etmek yoluyla hem Türkiye'de hem de dışarda Mustafa Kemal'e bir seçenek olduğunu ortaya koymak gibi karmaşık bir oyun oynadı²⁸. Berlin'deki bir dizi eski Teşkilat-ı Mahsusa üyesiyle birlikte *İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı* adlı bir örgüt ve ardından da bunun Türkiye'deki şubesi olarak *Halk Şurular Fırkasını* kurdu. Hiç kuşkusuz, bu arada Ankara'dan pek çok kişiyle temasını sürdürerek propaganda malzemelerinin Türkiye'de de dağıtılmasına çalışıyordu.

1920 sonu ve 1921 başında Anadolu'daki durum, yani Mustafa Kemal'in karşısına önce *Yeşil Ordu*'da, ardından Millet Meclisi'ndeki *Halk Zümresi*'nde örgütlenen ve düşüncelerinin pek çoğu, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu adıyla benimsenen anayasada yer alacak ölçüde güçlü olan açık bir sol muhalefetin dikilmesi nedeniyle, Enver'e cesaret vermiş olmalıdır. Mustafa Kemal, solu denetim altına almak için güvenilir yandaşlarınca kontrol edilen "resmî" komünist partisini kurma yoluna başvurduğunda, "gerçek" komünistler ve bazı köktenci solcular da, Mustafa Kemal'in Ocak sonunda kapattıracağı *Halk İşirakiyun Fırkası*'nı kurdular²⁹.

1921 yılındaki Yunan saldırısının İnönü savaşlarıyla durdurulması -Enver'in uygun eylem yolunun ne olduğu hakkında kararsız tutumu sürdürdüğünden- Mustafa Kemal'e gücünü sağlamlaştırmak için kullanabileceği bir soluklanma süresi tanıdı.

28) Enver'in dönüş girişimi hakkındaki ana kaynak Karaman'dır.

29) Türkiye'deki bu erken dönem sol akımların karmaşık tarihi Tunçay'ın *Sol* kitabında yer almaktadır.

Mustafa Kemal, o zamana değin bir çok hiziplere bölünmüş olan Ankara'daki Meclis'de belirgin bir çoğunluğa sahip olan taraftarlarını birleştiren ve Meclis'i çok daha disiplinli ve güvenilir bir siyasal yapıya dönüştüren *Müdafaa-i Hukuk Grubu*'nu kurdu. Ayrıca, Enverci propagandanın yayılmasını önleyecek tedbirleri aldı ve kilit mevkilerde bulunan güvenilir olmayan görevlileri değiştirdi. Böylece, zamanla Yunanlıların saldırılarını yeniden başlatıp Temmuz ortalarından itibaren bir dizi muharebeyi kazandıkları ve Enver'in, bu dönemin ona darbe indirmek için en uygun an olduğuna karar verdiği zaman, Mustafa Kemal artık bu darbeye karşı hazırlıklarını tamamlamıştı. Enver, Türk sınırındaki Batum'a gitmek üzere 30 Temmuz'da Moskova'dan ayrıldı. Burada bazı önde gelen İttihatçılarla (Küçük Talât (Muşkara), Halil (Kut), Dr. Nazım gibi) buluştu. Ayrıca, büyük bir desteğe sahip olduğu Trabzon'daki milliyetçi örgüt ile ve çoğu kendisini Batum'da ziyarete gelen Ankara'daki yandaşlarıyla de sürekli temas halinde oldu ³⁰. Bu grup, 5-8 Eylül 1921'de Batum'da küçük bir kongre düzenledi; ama kongre beklenildiği üzere, *Halk Şûrâlar Fırkası* adı altında değil, İ.T. Cemiyeti tarafından düzenlenmişti. İ.T. adı, savaştan bu yana ilk kez telaffuz ediliyordu. Kongrede, İslamcı, sosyalist ve korporatist unsurların bir karışımı olan, hem Sovyet deneyiminden, hem de Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de yaşanan korporatizm girişimlerinden etkilenmiş olan köktenci bir platform öngören Halk Şûrâlar Fırkası'nın programı benimsendi.

Siyasal açıdan, Batum'da gelişen olaylar, kısa bir süre sonra gündem dışı kalacaktı. Yunan saldırısı ve Eskişehir-Afyonkarahisar hattının düşman eline geçmesi, Ankara'da

---

30) Enver'in Ankara'daki temsilcisinin Yenibahçeli Nail olduğu anlaşılmaktadır. Nail, Dünya Savaşı sırasında Eskişehir İ.T. Cemiyeti sekreteri ve Trabzon'daki Teşkilat-ı Mahsusa'nın kumandanıydı. Nail'in kardeşi Şükrü de, Karakol'un kurucularından biriydi ve 1920-1921 yıllarında Trabzon'da yaşamaktaydı. Nail'in aynı zamanda Kara Kemal'e yakınlığı da dikkat çekici bir noktadır (Kandemir, *İzmir*, 82).

büyük bir paniğe neden oldu. Ancak, Mustafa Kemal, Millet Meclisi'ni 5 Ağustos'ta kendisine diktatörce yetkiler verilerek başkumandan olarak atanması konusunda ikna etti. 15 Eylül'de, kumandası altındaki birliklerin Sakarya'da Yunan ordusunu yenilgiye uğratarak geriye çekilmesini sağladığı açıkça ortaya çıkmıştı bile. Enver fırsatı kaçırmıştı, ama gene de iki hafta daha Batum'da kaldı. Sonunda gerçekleri kabullenerek, Kızıl Ordu askerlerince Temmuz 1922'de öldürüleceği Orta Asya'ya gitti.

Ne var ki, 1921'de Mustafa Kemal'i uğraştıran tek muhalefet kaynağı sol eğilimli siyasal partiler ve hizipler ile Enverciler değildi. Milliyetçi hareketin sol kanadının etkinlikleri ve Mustafa Kemal'in Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üzerinde uzlaşmacı bir tutum benimsemesi kadar, açıkça kavradığı Sovyet desteği gereksinimi yüzünden Sovyet Rusya'ya yönelik uyuşmacı siyasaları, hareketin başta Doğulu (Erzurum) olmak üzere, tutucu üyelerini huzursuz ediyordu. Bunlar, Mart'ta Erzurum'daki milliyetçi direnişe katılanlardan Hoca Raif (Dinç) liderliğinde *Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti*'ni oluşturdular. Örgütün üyeleri, Sovyetler'le uzlaşmaya karşı çıktıkları gibi, saltanat ve hilafetin yüceliğine ve İslam'ın devlet dini olarak korunmasına çok büyük önem veriyorlardı. Bu hareket, gerçek anlamda yaygınlık kazanmamakla birlikte düşüncelerine B.M.M. içinde bile destek bulduğu gözardı edilmemelidir ³¹.

1921'in ikinci yarısı boyunca, Mustafa Kemal inisiyatifi elinde tuttu; fakat, Yunan tehdidinin bertaraf edilmesinin ardından, muhalefet yavaş yavaş kendini örgütlemeye başladı. İngilizlerce Malta'da tutulan, çoğu İttihatçı olan tutsaklar, 1921'in sonunda tutsak değişimi anlaşması uyarınca serbest bırakılmaya ve memlekete dönmeye başladılar. Bunlardan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında üye olanlarının Millet Meclisi'nde de yer alanlarından kimileri muhalefete katıldı. Kısmen örgütsel saiklerle (muhalefete katılan sabık Karakol Cemiyeti başkanı Kara

31) Bu cemiyet hakkındaki referanslar için bkz.: Tunaya, 44.

Vasıf, örgütlenme konusundaki becerikliliğiyle tanınıyordu) *İkinci Grup* kuruldu. İkinci Grup, özgül bir programı olmayan, gevşek bağlarla bir araya gelmiş bir muhalefet koalisyonuydu. Bütün olarak, Mustafa Kemal'in grubundan daha tutucu bir bakış açısına sahip olmakla birlikte, üyelerinin hepsi dinsel gericilerden ibaret değildi. Temelde onları bir araya getiren, Mustafa Kemal'in gittikçe daha fazla kendini gösteren mutlakiyetçi ve köktenci tutumu karşısında duydukları korkuydu. İkinci Grup'la ilişkili meb'usların sayısı tam olarak bilinmiyor; büyük bir olasılıkla sürekli olarak değişiyordu. Yaklaşık 120 isimden söz ediliyor. Açıkça bir azınlık grubu olmalarına karşın, başta meclis görevlilerinin ve komiserlerinin seçimi olmak üzere, 1922'de İkinci Grup'un bazı başarılar kazanmaktan geri kalmamış olması, aslında Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun da çok disiplinli bir yapılaşma oluşturamadığının belirtisidir³².

Ağustos-Eylül 1922'de Yunan işgal ordusuna karşı yürütülen *Büyük Taarruz* 'da kazanılan nihaî zafer, kuşkusuz Mustafa Kemal'in konumunu sınırsız ölçüde pekiştirdi. O şimdi tartışmasız, *Halâskâr Gazi* (kurtarıcı ve fatih) idi; Mudanya'da İngilizler'le imzalanan ateşkesten ve Lozan'da başlatılan ağır ve usandırıcı barış görüşmelerinden sonra artık savaş sona erdiğine göre, sıra tam sivil gücü ele geçirmeye gelmişti. 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırıldı ve çok geçmeden, 6 Aralık 1922'de Mustafa Kemal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir devamı olacak siyasal bir parti kurma konusundaki niyetini açıkladı. Basında *Halk Fırkası* adıyla bir parti kurulma olasılığına ilişkin ilk haberler yer aldı³³. Muhalefet, yani İkinci Grup, bu planların gerçekleşmesinden önce Meclis seçimleri yapılması için baskı yaparak inisiyatifi ele geçirmeye çalıştıysa

---

32) İkinci Grup üzerine yapılması fazlasıyla gecikmiş bir araştırma, çağdaş Türkiye'nin doğuşu çalışmalarına önemli bir katkı oluşturabilir.

33) Yalman, 25.

da, önergeleri Ocak ayında Müdafaa-i Hukuk Grubu tarafından kolayca engellendi ³⁴.

Ocak ve Şubat 1923'de Mustafa Kemal ülkenin bütün Batı bölgelerinde görüşlerini açıkladığı ve yerel kamuoyu önderlerini partisini desteklemeye çağırdığı bir kampanya başlattı. Halen düşman birliklerinin işgali altındaki İstanbul'a henüz gidememişti. Aslına bakılırsa, daha sonraki yıllarda da oraya gitmek konusunda isteksizlik gösterecekti. Ancak, İstanbul basını temsilcileriyle 16 Ocak 1921'de İzmit'te buluştu ³⁵. Bu basın toplantısı sırasında Mustafa Kemal, hilâfeti kaldırma konusundaki niyetini ilk olarak dile getirdi. İstanbul'a döndüklerinde gazeteciler, hilâfetin ilgası konusunda kamuoyunu hazırlamaya giriştiler ³⁶.

İzmit'teki toplantıya gazetecilerin yanı sıra, İstanbul'daki siyasal örgütlerden üç temsilci de ayrı ayrı ve gizli olarak çağırılmıştı ³⁷.

Bunlardan ilki, İstanbul'da cemiyetin bir şubesini kurmakla görevlendirilmiş olan ARMHC'nin temsilcisi Yakup Kadri (Karaosmanoğlu); ikincisi 1920-1922 yıllarında İstanbul'daki gizli milliyetçi istihbarat örgütü Mim-Mim grubunu temsil eden Velid Ebuzziya; üçüncüsü de İttihatçılar'ın lideri Kara Kemal'di. Kemal 1921'de Malta'dan kaçmış, İstanbul'a dönerek esnaf birliklerine dayanan şebekesinin liderliğini yeniden üstlenmiş ve "Millî İktisat" programı döneminde kurduğu şirketleri yeniden canlandırma çabası içine girişmişti ³⁸. Kara Kemal'in siyasal bir mekanizmayı hâlâ yönlendirebildiği anlaşılıyordu. Sözde kendisi de tanınmış bir İttihatçı ve Ankara hükümetinin İstanbul'daki resmî temsilcisi olan Dr. Abdülhâk Adnan (Adı-

---

34) Finefrock, 102.

35) Arar.

36) Yalman, 29, 31.

37) Karaosmanoğlu, 24.

38) Kılıç, İstiklâl, 26.

var)'ın bile kendisini Kemal'le işbirliği yapmak zorunda hissettiği açıkça görülüyordu ³⁹.

Ankara'daki milliyetçiler, Kemal'in öneminin gayet iyi farkındaydılar. İşin doğrusu, 1922 sonunda Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun en köktenci kanadının iki üyesi olan Topçu İhsan (Eryavuz) ile Kılıç Ali, Yakup Kadri tarafından yönetilen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubesinin durumunu teftiş için İstanbul'a gittiklerinde, Kılıç Ali'nin belirttiğine göre, "örgütteki arkadaşların talebi" üzerine Kemal'le görüşmek zorunda kalmışlardı ⁴⁰. Bu görüşmede Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) da bulunmuştu. Görünüşe göre, Kara Kemal bu görüşme sırasında Müdafaa-i Hukuk Grubu ile İkinci Grubu uzlaştırma önerisinde bulundu.

Gerçekte çelişkili olmamakla birlikte, İzmit'te Kara Kemal ve Mustafa Kemal arasında geçen konuşmalar hakkındaki ifadeler, birbirinden oldukça farklıdır. Kuşkusuz, bu buluşma sırasında birkaç farklı görüşme yapılmış olmalıdır. Yakup Kadri'ye göre, İstanbul'dan gelen üç temsilciye Mustafa Kemal siyasal ortamda artık yalnızca bir tek örgüt için yer bulunduğunu ve hepsinin ARMHC'nin bayrağı altında birleşmeleri gerektiğini söyledi. Kemal bu sözleri onaylamış görünürken, Velid tepkisini suratını asarak gösteriyordu. Ancak, İstanbul'a dönüşlerinden sonra Kemal'in de işbirliği yapma düşüncesine karşı tüm ilgisini yitirdiği görüldü ⁴¹.

Bu anlatının doğruluğu sorgulanırken, Yakup Kadri'nin o sırada hâlâ siyasal deneyimden yoksun bir genç olduğu ve İstanbul'da henüz kendi örgütünü kuramamış olduğu unutulmalıdır. Bu yüzdendir ki, Kara Kemal gibi tecrübeli bir politikacının onu pek ciddiye almamış olması da mümkündür.

---

39) Karaosmanoğlu, 26.

40) Kılıç, *İstiklâl*, 28.

41) Karaosmanoğlu, 27-31.

Kara Kemal İttihatçı gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın'a Mustafa Kemal'in kendisine "artık savaş bittiğine göre İttihatçılar'ın planlarının ne olduğu" sorusunu yönelttiğini söylemiştir. Kemal İttihatçılar'ın Anadolu'ya ve Avrupa'ya dağıldıklarından ötürü, bu soruyu hemen yanıtlamayacağını belirtince, Mustafa Kemal, en tanınmış İttihatçılar'ı bir araya getirerek ne düşündüklerini öğrenmeyi önerdi ⁴². En azından bu tartışmaların yapılmasından yola çıkarak, her iki tarafın İ.T. Cemiyeti'nin bağımsız bir örgüt olarak devam eden varlığını kabul ettikleri söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında, Kara Kemal'in 1918'de İ.T.'nin *Teceddüd Fırkası*'na dönüşmesine karşı çıkan İttihatçılar'dan biri olması da ilginç bir noktadır.

İzmit'teki görüşmelerin bir sonucu olarak, Kemal'in üç ay sonra İstanbul'da toplanacak olan son İttihatçı kongrenin hazırlıklarına başladığı görüldü. Mart ortasından itibaren İ.T.'nin canlandırılması konusu, İstanbul basınında açıkça tartışılmaya başladı ⁴³. Yalnız İ.T.'nin kendi adı altındaki son gövde gösterisi olması bakımından değil, aynı zamanda bir buçuk yıl sonra sahneye çıkacak olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üzerine yapılan bir araştırma bağlamında da son derece ilginç olan bu kongrenin ayrıntılarına inmeye daha sonra fırsat bulacağız. Bu arada, Mustafa Kemal de durup, yarışı diğerlerinin kazanmasının beklemiyordu. Mart'ta, bu kez Güney bölgelerini kapsayan bir yurt gezisine çıktı. Ankara'ya dönüşünde, savaş sonrasında da sağlam bir güç temeli oluşturma seferinin bundan sonraki aşamalarını sahneye koydu (burdaki 'sefer' sözcüğünün, Mustafa Kemal'in daha sonraki reformlarının çoğunu askerî bir sefer gibi planlayıp yürüttüğü göz önüne alındığında, en uygun kelime olduğu görülmektedir).

29 Mart 1923'te muhalefet temsilcilerinden Ali Şükrü'nün ortadan kaybolması ⁴⁴ üzerine artan gerginlik ortamında Millet

42) Yalçın, 272-273.

43) Finefrock, 169

44) Mısıroğlu, 139 vd.

Meclisi'ne, 29 Nisan 1920 tarihli *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nda bir değişiklik yapılarak Millet Meclisi hükümetine muhalefet etmeyi veya saltanatın yeniden kurulması için kampanya başlatmayı yasadışı hale getiren bir tasarı sunuldu ⁴⁵.

Nisan'ın ilk günü Mustafa Kemal çoktandır beklenen, Meclis'in dağıtılması ve yeni seçimlerin yapılması kararını bildirdi; iki gün sonra çıkan yeni seçim yasasında meb'usların sayısının azalması, seçmen yaşının yirmibeşten onsekize indirilmesi ve seçim çevrelerinin yeniden belirlenmesi gibi değişiklikler yer alıyordu. 8 Nisan'da Mustafa Kemal, yeni partisinin seçim programı olarak "Dokuz Umde"yi açıkladı. Doğrusunu söylemek gerekirse, Finefrock'un da belirttiği gibi, sözü edilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu değişikliği, Millet Meclisi'nin egemenliği ve saltanatın ilgası gibi ilkelerin de yer aldığı bu seçim programına muhalefeti edilmesini yasa dışı kılıyordu.

Yeni parti, Halk Fırkası adıyla ilan edildi, ancak, Partinin resmî olarak kuruluşu beş ay sonra gerçekleşti.

Meclisin kapanışından bir gün öncesine rastlayan 15 Nisan 1923'de, Hıyanet-i Vataniye Kanunu, aniden ve çoğunluğu oluşturan Müdafaa-i Hukuk Grubu tarafından aceleyle Meclis'ten geçirildi. Bu ani kararın nedeni, hiçbir zaman açıkça dile getirilmemiş de olsa, önceki haftalardaki İttihatçı etkinliklerin canlandırılma çabalarıyla ilişkili olmalıydı. Önce, Barutçuzade Ahmet önderliğindeki ARMHC'nin (ki her zaman bağımsız bir çizgi izlemiş ve 1921'de Enver'i desteklemişti) Halk Fırkası şubesi haline getirilmesine direnen Trabzon'da sorunlar çıkmıştı ⁴⁶. Ardından, İstanbul'da Kara Kemal tarafından bir araya getirilen ve neredeyse toplanmak üzere olan İttihatçılar'ın durumu ortadaydı. Bu gelişmeleri çok iyi kavramış olan Mustafa Kemal, 11 Nisan'da İstanbul'daki seçmenlerden, tüm dünyanın gözleri

---

45) Bu değişikliğin önemine ilk işaret eden Finefrock olmuştur. Bkz.: Finefrock, 191-202.

46) Tunçay, 53.

önünde ittifak halinde olduklarını göstermelerini istediği bir bildirge yayınlamak zorunluluğu duydu ⁴⁷. İttihatçı kongre 12 ve 13 Nisan 1923'de Cavit'in evinde toplandı. Görüşmelere kimlerin katıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, sayılarının 15-20 arasında olduğu tahmin ediliyor. Katılımcılardan bazılarının adı biliniyor: Kemal, Cavit, Dr. Nazım, Dr. Rüşühi, Ahmed Şükrü, Hüseyin Cahit (Yalçın), Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Nail (Ankara'daki Enver yanlısı İttihatçıların başı), Çolak Selahaddin (Köseoğlu) (İkinci Grub'un liderlerinden biri), Vehbi, Ahmed Nesimi (Sayman) ve Hüseyinzade Ali (Turan) oradaydı. Ayrıca Rahmi (Arslan), İsmail Canbolat ve Küçük Talât (Muşkara) da büyük olasılıkla katılımcılar arasında bulunuyordu. Bu topluluğa katılması beklenebilecek daha birkaç kişinin (Hafız Mehmet, Kara Vasıf, Yenibahçeli Şükrü (Oğuz), Halil (Menteşe), Mithat Şükrü (Bleda) gibi) isimlerini ise kaynaklar belirtmemektedir. Çok açıktır ki, bu grup bütünüyle veya ağırlıklı olarak Enver Paşa'nın eski destekçilerinden oluşmuyordu. Enver daima temelde İttihatçı subaylara dayanırdı. Oysa İstanbul'daki bu toplantıda hem partinin önde gelenleri, hem de aydınlar olmak üzere sivillerin, bir başka deyişle, 1918'den önce İ.T.'nin Talât Paşa'ya çok daha yakın olan kanadının egemenliği söz konusuydu. Bizzat Kara Kemal, Talât'a yakınlığıyla tanınan biriydi.

İttihatçılar iki gün süresince toplandılar ve tartışmalar İ.T.'nin gelecekteki rolü, seçimlere olası katılımı ve uygun bir parti bildirgesi konuları çevresinde yoğunlaştı. Katılımcıların hepsi de daha sonraki ifadelerinde, toplantıda seçimlere bağımsız bir muhalefet partisi olarak katılmama kararı alındığını belirtmektedirler. İttihatçılar, Mustafa Kemal'in önderliğini benimsiyor ve seçimlerde kendisinin göstereceği adayları desteklemeyi öneriyorlardı. Katılımcıların bazılarının daha sonra, kimi İttihatçıların Mustafa Kemal'in desteğiyle seçilmeye niyetlendiklerini dile getirmelerine karşın, bazıları da bu ifa-

---

47) Arsan, *Telgraf*, 492-93.

deyi yadsımaktadır ⁴⁸. Ne var ki, açıkça Mustafa Kemal'in 8 Nisan'da yayınladığı Dokuz Umde'sine bir yanıt olarak, dokuz maddelik bir seçim programının tartışıldığına kuşku yoktur.

Hakkında bildiklerimizden yola çıkarak, bu bildirgenin, 1921'de Enver ve grubu tarafından Batum'da hazırlanan son İttihatçı programdan tümüyle farklı olduğunu söyleyebiliriz. Kuşkusuz, İ.T. Cemiyeti ideolojik açıdan her zaman son derece eklektik (ve bölünmüş) bir yapıya sahipti, fakat 1921 ve 1923'deki iki program arasındaki farklılık çok da büyük değildi. İlki, köktenci İslam, sosyalist ve korporatist düşüncelerin bir karışımıydı. Batı Avrupalı bir renge sahip liberal bir belge olan ikincisi ise, şu önemli noktaları içeriyordu: Kuvvetler ayrımı, tek dereceli seçimler ve iki meclisli parlamento. Ayrıca İstanbul'un Türk başkenti olarak önemi de vurgulanıyordu -bu, Ankara'nın eski başkente ilişkin niyetleri hakkında daha o zamandan kuşku-ları olduğunun açık bir işaretidir. Kara Kemal'in Dünya Savaşı sırasında izlediği siyasalarla bağlantılı olarak korporatizm ya da ekonomik milliyetçiliğe ilişkin hiçbir iz yoktu. İttihatçı liderlerin düşünceleri hakkında bildiklerimizden yola çıkarak, 1923 programının herkesten çok Cavit'in düşüncelerini yansıttığı ileri sürülebilir. İçerdiği denetim ve denge mekanizmaları göz önüne alındığında, programın açıkça, Mustafa Kemal'i bir diktatörlük rejimi kurmaktan alıkoymaya yönelik olduğu görülmektedir. Pek çok kaynaktan da anlaşılmaktadır ki, bu sivil İttihatçı liderler, Mustafa Kemal'le Enver'i birbirine uyan tencere ve kapak olarak görmekte ve siyasal sistemde askerî liderlerin sürekli egemenliği olasılığından büyük kaygı duymaktaydılar ⁴⁹.

Bu bildirgenin, yeniden diriltilmiş bir İ.T. için hazırlanmış olduğuna kuşku yoktur. Aslına bakılırsa, ilk maddede bu niyet

---

48) Yalçın, 274. bunu yalanlayanlardan iken, Şükrü ve Cavit 1926'daki duruşmaları sırasında bazı İttihatçılar'ın bağımsız olarak seçimlere katılma imkanlarını araştırdıklarını söylemişlerdi.

49) Atay, 381-2; Kılıç, *İstiklâl*, 33.

açıkça dile getirilmektedir de ⁵⁰. Bunu, toplantının sonucunda Mustafa Kemal'in desteklenmesi ve ayrı bir muhalefet partisi kurulmaması kararıyla birleştirdiğimizde, kaçınılmaz sonuç olarak, bu İttihatçılar'ın aslında Mustafa Kemal'e yeniden canlandırılmış bir İ.T. Cemiyetinin liderliğini önerdikleri anlamı çıkmaktadır. Büyük bir olasılıkla, İttihatçılar, gerek çoğunun son yıllarını ülke dışında geçirmeleri, Anadolu'daki gelişmeleri ve milliyetçi hareketin nasıl bağımsız bir nitelik kazandığını farke dememeleri ve gerekse de Mustafa Kemal'in kişiliği ve yeteneklerini yeterince algılayamamaları nedeniyle sahip oldukları gücü gözlerinde büyütmüşlerdi. Örneğin, Cavit, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Dr. Nazım, askerî becerilerini teslim ettikleri halde, siyaset adamı olarak Mustafa Kemal'i fazla ciddiye almıyorlardı.

Yukarıda da gördüğümüz gibi, İstanbul basını kongre haberlerini verirken, İ.T.'nin etkinliklerine ilişkin söylentilere de yer vermiş ve İ.T. ileri gelenlerinin niyetleri hakkında spekülasyonlar yapmışlardı. 14 Nisan'da yaptığı resmî açıklamasında Mutafafa Kemal, 1918 Kasım'ında fesh edilmiş olması nedeniyle, hiç kimsenin İ.T. Cemiyeti adına konuşmak hakkına sahip olmadığını belirterek, İ.T.'den kendisine başkanlık önerisi geldiğine ilişkin söylentileri yalanladı ⁵¹. Bu son derece kendinden emin açıklamaya karşın, hemen ertesi gün, yani Meclis'in kapanmasından bir gün önce, Müdafaa-i Hukuk Grubu aniden Hıyanet-i Vataniye Kanunu değişikliğini alelacele geçirecekti. Olayların kronolojisi dikkate alındığında, bunun İstanbul'daki kongreyle hiçbir bağlantısı olmadığına inanmak güçleşmektedir.

Bundan sonra, İttihatçılar artık Mustafa Kemal'le bir anlaşmaya varmak konusunda pek fazla ümit besleyemezlerdi. Kongrenin kararları kendisine sunuldu; ancak bir hafta sonra verdiği

---

50) *1. madde*: İ.T., bütün hürriyetlere taraftar, radikal bir siyâsî fırkadır. YT, C. 2, 203.

51) Arsan, 62-63.

yanıtında Mustafa Kemal, işbirliği önerisini reddederek İttihatçılardan şimdilik siyasetin dışında kalmalarını istiyordu ⁽⁵²⁾.

Temmuz'daki seçimlerde İsmail Canbolat ve Ahmed Şükrü, Millet Meclisi'ne seçildiler; ancak, adaylıklarını İ.T. Cemiyeti'nden değil, Halk Fırkası'ndan koymuşlardı. Onların meb'usluğa seçilmeleri, Mustafa Kemal'in örgütlenmiş İttihatçı etkinliklere karşı olmakla birlikte, İttihatçı liderlerle ilgili planlarını henüz bütünüyle ortaya koymaya hazır olmadığına gösteresidir.

İkinci Millet Meclisi için iki dereceli seçimler 1923 Haziran ve Temmuz aylarında yapıldı. Mustafa Kemal'in konumu son derece sağlam görünüyordu. Seçim yasası ona kesin bazı avantajlar sağlamıştı ve Dokuz Umde ile Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun bağdaşması, Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (Halk Fırkası henüz resmen kurulmamıştı) dışında bir siyasal gücün muhalefet olarak ortaya çıkışını olanaksız kılmaya yaramıştı. Gene de, İ.T. korkusu, Mustafa Kemal'i sık sık tedirgin ediyordu. Kel Ali (Çetinkaya) ve Rasih (Kaplan), ARMHC adına seçimleri düzenlemek üzere İstanbul'a gönderildi. Yalman'a göre, Ankara'dan yaklaşık 25 meb'ustan oluşan bir grupla bağlantılı olarak, İttihatçılar'ın İstanbul'da oldukça yoğun yeraltı etkinliklerinde bulunmaları, Ali'yi derinden kaygılandırıyordu ⁵³. İttihatçılar'a karşı duyulan korkunun bir başka işareti de, köktenci bir milliyetçi meb'us ve **Cumhuriyet** gazetesinin başyazarı olan Yunus Nadi (Abalıoğlu)'nun seçim kampanyası sırasında Halk Fırkası'nın İ.T.'nin tek varisi ve Mustafa Kemal'in de tüm İttihatçılar'ın en büyüğü olduğunu kanıtlayan bir makale yayınlamanın zorunlu olduğunu düşünmesidir ⁵⁴. Bütün bu kaygılara karşın, Müdafaa-i Hukuk Grubu seçimleri kolayca kazandı.

Mustafa Kemal'in seçimleri tamamen istediği biçimde yönlendirmesi ve İ.T. ya da İkinci Grub'un girişimlerini boşa çıkar-

52) Yalçın, 274.

53) Yalman, 56.

54) Yalman, 89.

tarak yeni mecliste bir rol almalarını önlemesi, Meclis'i tümüyle kendi iradesine bağlı ve bir dizi alanda tasarladığı geniş kapsamlı reformlarda kendisini desteklemeye hazır kişilerle doldurmayı başardığı anlamına gelmemektedir. Kamuoyunda tutucu görüşleri ya da hanedana ve kuşkusuz kendisine bağlılıkları gayet iyi bilinen bir kısım milliyetçi önder, gözden çıkarılamayacak denli güçlü ve saygın kimselerdi. Böylelikle, daha en başından itibaren, yeni Meclis'de derin görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Lozan müzâkereleri sırasında Türk delegasyonu başkanı olan İsmet Paşa (İnönü)'nün, Rauf (Orbay) başkanlığındaki Ankara hükûmetinin talimatlarına uymaya kendini zorunlu hissetmediği pek çok durum ortaya çıkmıştı, özellikle İsmet Paşa'nın başvekil olarak kendisini atlayıp doğrudan Mustafa Kemal'e başvurması Rauf tarafından hoş karşılanmamıştı. Milliyetçi cephedeki çatlakların üstü, görüşmeler sırasında örtüldü; ancak, 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması imzalanır imzalanmaz tekrar kendini gösterdi. Rauf, istifasını İsmet'in dönüşünü beklemeksizin 4 Ağustos'da verdi. Meclis üyelerinin çoğunun şaşkınlığına yol açacak biçimde, yerini İsmet değil, Mustafa Kemal'in çok eski bir arkadaşı ve oldukça mütevazı, dürüst, tarafsız bir kişiliğe sahip olan Ali Fethi (Okyar)'ın alması, Meclis'te çekişmelere yol açmadığı gibi, coşku da yaratmadı ⁵⁵.

9 Ağustos 1923'de yeni Meclis ilk kez toplandı ve ARMHC kendisini resmen Halk Fırkası'na dönüştürdü. Yeni parti tüm eski ARMHC şubelerini ve eski örgütün tüm maddî varlıklarını devralmıştı. Resmî olarak 11 Eylül'de tescil edildi. İttihatçı lider Rahmi (Arslan) ile İzmir'de görüşmelerde bulunduğu söylenen ⁵⁶ Rauf hâlâ kent dışındayken, Mustafa Kemal partideki çatlağı kapamak için ortak arkadaşları Ali Fuat (Cebesoy) aracılığıyla ona Meclis başkan yardımcılığını önerdiyse de, Rauf bu öneriyi reddetti ⁵⁷.

55) Fethi'nin kişisel özelliklerinin bir betimlemesi için bkz.: Atay, 397.

56) Finefrock, 238.

57) Cebesoy, Atatürk, 227.

Mustafa Kemal'in, zor kazanılan güçlü konumunu anayasa ve halifenin durumuna ilişkin reformları uygulamak yolunda kullanabileceği, pek çok kişi için gayet açıktı. Aslında, hilafetin kaldırılması konusundaki niyetini Ocak ayında gazetecilerle yaptığı bir söyleşide önceden tasarlamaksızın açıklamış bulunuyordu. Kamuoyunda ve basında yakında gerçekleşmesi beklenen Anayasal gelişmelere ilişkin pek çok tahminler yürütülüyordu. Mustafa Kemal'in 22 Eylül 1923 tarihinde Viyana'da yayınlanan **Neue Freie Press** muhabiriyle yaptığı ve Türkiye'nin fiilî anlamda zaten bir cumhuriyet olduğunu, bu durumun kısa bir süre içinde resmileşebileceğini söylediği ünlü görüşme, kuşkusuz tartışmaların hararetlenmesine yol açtı. Hemen ardından, onbinlerce kişinin devlet memuru olarak yaşadığı İstanbul'da halkın şaşkınlıktan dona kalmasına yol açan ilk değişiklik ortaya çıktı ve 13 Ekim'de Ankara, Türkiye'nin yeni başkenti ilân edildi. Kısa bir süre sonra, bu değişikliği başkaları izleyecekti.

II. BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLÂNINDAN SONRA ARTAN GERİLİM

2 9 Ekim 1923'de, TBMM Türkiye Cumhuriyeti'ni ilân etti. Yaklaşık tam bir yıl sonra tümüyle bağımsız bir muhalefet partisinin kuruluşuna yol açan en önemli neden kuşkusuz buydu.

Ne var ki, tanınmış bir çok milliyetçi önderin hararetli itirazlarına ve Halk Fırkası içinde bir bunalıma yol açan gerçek neden, Cumhuriyetin ilânı değil, bunun yapıış tarzıydı. Mustafa Kemal, Osmanlı hanedanına bağlılığı bilinen, bu yüzden de halifenin konumunu tehdit ederken onunkini pekiştirecek olan cumhuriyetin ilânından yana olmayacakları muhetelem olan tanınmış parti üyeleri kent dışındayken, bu olayın gerçekleştirilmesini sağlamıştı. Rauf (Orbay), Refet (Bele) ve Adnan (Adıvar) zaten İstanbul'dalardı, Ali Fuat (Cebesoy) da 29 Ekim günü İstanbul'a varmıştı. Cumhuriyetin ilân edilmesi kararı alınırken onlara ne danışılmıştı, ne geri çağrılmışlar ve hattâ ne de durumdan haberdar edilmişlerdi.

Onların karşı çıkma nedenini anlamak için 29 Ekim 1923'de cumhuriyetin ilân edilmesinde izlenen yola kısaca bir göz atmak gereklidir. Cumhuriyetin ilânında oku yайдan fırlatan olay, BMM tarafından hükûmetin önerdiği adaylar olarak Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Ferit (Tek)'in yerine Rauf (Orbay)'ın Meclis başkan yardımcısı (bizzat Mustafa Kemal'in başkanlığı altında) ve Sabit (Sağıroğlu)'nun da dahiliye vekâletine seçilmeleri olmuştu ¹. Mustafa Kemal, hükûmeti bu olayın bir güvensizlik göstergesi olduğuna ve istifa etmesi gerektiğine ikna etti. Fethi hükûmeti 27 Ekim'de beklendiği gibi istifa etti.

1) Finefrock, 253

Gündemdeki anayasa uyarınca bu durumda Meclis'in hemen yeni vekiller heyetini oluşturması gerekirken, Mustafa Kemal tüm önde gelen taraftarlarına yeni hükûmette görev kabul etmelerini önceden tenbih ettiğinden, yeni kabinenin kurulmasının olanaksızlığı ortaya çıktı. İçine düştüğü çıkmazda kımıldanmaz hale gelen Meclis'in kendisine danışmaya karar vermesi üzerine, Mustafa Kemal duruma radikal bir çözüm önerdi. Bir gece önce hazırlanan, seçimle gelen bir cumhurbaşkanı, cumhurbaşkanının atadığı bir başvekil ve başvekilin atadığı bir vekiller heyeti unsurlarını içeren ve böylelikle tek tek seçilmiş vekillerden oluşan konvansiyonel hükûmet sisteminin yerine bir cumhuriyet rejiminin ilân edilmesi önerisini Meclis'e sundu. Bunun güçlü ve istikrarlı bir hükûmet için tek reçete olduğunu da belirtti. Bölünmüş durumdaki Meclis, biraz da gafil avlandığından önergeyi kabul etti. Aynı gün daha sonra, Mustafa Kemal Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi. O da ertesi gün İsmet (İnönü)'yü başvekil olarak atadı.

Cumhuriyetin ilânı olgusu; Rauf ve diğerleri için büyük bir sürpriz oluşturmamakla birlikte, karşılaştıkları bu oldu-bittinin yapılış tarzı karşısında şaşkınlıktan dona kalmışlardı. Rauf'un tedirginliği, İstanbul gazetelerinden **Vatan** ve **Tevhid-i Efkâr**'ın 1 Kasım 1923 tarihli nüshalarında yayınlanan bir söyleşisinde açıkça görülmektedir². Burada önce hükûmetin istifasına, gerçekten kendisinin meclis başkan yardımcılığına seçilmesinin yol açmış olmasının düşünülmemeyeceğini belirten Rauf, daha sonraki günlerde tutarlı bir şekilde savunmaya devam edeceği bir muhakeme geliştirerek, dünyada gerçekte yalnızca iki tip hükûmet olduğunu söylemektedir: Demokratik ve despotik. Kendisi daima demokratik ilkeleri destekleyecekti; bunlara bağlı kalındığı sürece, bir isim değişikliği büyük bir sorun yaratmazdı. Bu yüzden kendisi gerçekte cumhuriyetin ilânına karşı değildi. Karşı olduğu, anayasanın Meclis'te ve ülke çapında yeterince tartışılmadan alelacele ve usule aykırı bir şekilde

2) Metin için bkz: Cebesoy, *Siyasî*, 42.

değiştirilmesiydi. Bu, kamuoyunda olayın sorumsuz politikacılar tarafından planlanan bir oldu-bitti olduğu düşüncesine yol açabilir ve onlara İ.T. dönemindeki Merkez-i Umumî'nin sorumsuz yönetimini hatırlatabilirdi. Meclis'ten ve hükûmetten bu davranışa ilişkin bir açıklama bekliyordu. Gerçekten güçlü bir hükûmetin, yumruk gücüyle yönetmek isteyen kimselerden değil, ancak millî egemenliği özümsemiş, bu ideale kendini adanmış ve yetkin kişilerden oluşabileceğini sözlerine ekliyordu.

Ali Fuat (Cebesoy) da, gazetelerde eleştirel yorumlarını dile getirirken ³, Rauf'un akıl yürütme tarzı, Hüseyin Cahit'in **Tanin**'deki "Yaşasın Cumhuriyet" (31 Ekim 1923) alaycı başlıklı başyazısında olduğu gibi, Ebüzziya Velid'in "Bizi korkutan kırmızı cumhuriyet paçavrası mıdır?" başlıklı makalesinde de (1 Kasım 1923) yinelenmekteydi. Cumhuriyetin ilânına karşı gösterilen bu gibi olumsuz tepkileri harekete geçiren en önemli etkenlerden birinin, hilafetin gelecekteki durumu için duyulan kaygı olduğu, İstanbul Barosu başkanı Lûtfi Fikri'nin 10 Kasım tarihli **Tanin**'de yayınlanan ve halifenin konumunun sağlamlaştırılmasını isteyen açık mektubunda görülmektedir.

Aynı gün Kâzım (Karabekir) de, Birinci Ordu Kumandanı olarak resmî bir ziyaret için İstanbul'a gelmişti. Geniş ilgi uyandıran bir açıklama yaparak, cumhuriyetten yana olduğunu, ancak, yine Mustafa Kemal'in siyasalarına üstü örtülü bir gönderme olacak şekilde, kişisel buyurganlığın her türlüsüne karşı olduğunu ifade etti ⁴.

İstanbul'daki bu tepkiler, Mustafa Kemal'in 19 Kasım'da partinin güncel işlerini yürütmesi için liderliğe getirdiği İsmet (İnönü)'nün öncülüğündeki Ankara köktencilerini çilden çıkarıldı. Mustafa Kemal o sıralarda, büyük bir olasılıkla geçirdiği bir kalp krizi nedeniyle, Kasım ayının 10'u civarında aniden hastalandığı ve hâlâ iyileşmediği için, pek ortalarda gözüküyordu.

3) Kandemir, **Siyasî**, c.2, s.80.

4) Cebesoy, **Siyasî**, 54.

Halk Fırkası meclis grubu, Ankara'ya dönmesi ve basında yer alan sözlerini açıklaması için Rauf hakkında bir çağrı çıkardı. Rauf Ankara'ya giderken, Haydarpaşa Garı'ndan, aralarında esnaf birlikleri temsilcileri, deniz subayları ve halifenin resmî temsilcisinin bulunduğu büyük bir kalabalık tarafından uğurlandı. Bu, yalnız kişisel saygınlığının değil, aynı zamanda görüşlerinin eski başkentteki popüleritesinin de kanıtı idi ⁵. Rauf'a trene kadar Refet (Bele) ve Ali Fuat (Cebesoy) da eşlik ettiler. Ali Fuat, Rauf'un Ankara'da monarşist olarak mimlendiğini duyduğunu belirtip, bu konuda dikkatli davranması konusunda onu uyardı. ⁶ (Unutulmamalıdır ki, bu, kanıtlandığı takdirde, Nisan 1923'deki değişikliğiyle Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca, onu vatana ihanetle suçlu duruma düşürecekti). 22 Kasım'da Halk Fırkası meclis grubunun bir toplantısında tartışma, Rauf'un İstanbul'daki faaliyetlerine ayrılmıştı ⁷. İsmet'in önderliğindeki köktencilerden başka, Yunus Nadi (Abalıoğlu), Recep (Peker) ve Kılıç Ali gibi fazlasıyla göze çarpan isimler, çok uzun süren bu oturumda, Rauf'tan, Cumhuriyeti kayıtsız şartsız olarak ve açıkça desteklemesini isteyerek, ona tekrar tekrar saldırdılar. Rauf ise, bir araç olarak cumhuriyeti desteklerken, gerçek hedefinin halk egemenliği olduğunu, bunun da -tek yolu bu olmasa da- cumhuriyetçi bir yapı ile korunabileceği yolundaki düşüncelerini gene ayrıntılarıyla açıkladı. Ayrıca halifenin kişiliğine ve makamına duyduğu bağlılığı da yeniden dile getirdi ⁸.

Sonunda Rauf, açıklamalarının onlar için tatmin edici olup olmadığı konusunda kararı Meclis grubuna bırakıp salonu terk etti. Zaten parti Rauf'un içinde bulunduğu durumu yeterince açıklamış olduğuna karar verdi ve konunun kapandığı belirtilerek toplantıya son verildi. Özellikle aşağı yukarı bir yıl sonra ortaya çıkacak gelişmeler gözönüne alındığında, hem Rauf'un

5) Cebesoy, *Siyasî*, 45.

6) Cebesoy, *Siyasi*, 44.

7) Bilâ, 70.

8) Orbay, 114.

anılarında, hem de Mustafa Kemal'in **Nutuk**'undan açıkça anlaşıldığı gibi, meclis grubunun hiç değilse bir kısmının ve bizzat Mustafa Kemal'in, bu sırada Rauf'un partiden ihraç edilmesini istemiş olması ilginç bir noktadır. Rauf, anılarında, Ankara'ya giderken tren Eskişehir istasyonunda durduğu sırada yerel ordu kumandanı Kemalettin Sami Paşa'nın yanına geldiğini; Ankara'nın, ona, kendi muhalefet partisini kurmaya karar verdiği takdirde, destek vaad ettiğini iletmesini istediğini söyler. Rauf'un bu öneriyi reddetmesi üzerine, Kemalettin Sami Paşa, bunu bir sır olarak saklamasını istemişti ⁹. **Nutuk**'ta, Mustafa Kemal uzun uzun Rauf'un iktidar partisi içinde kalmasına izin verilmesini bir hata olarak gördüğünü belirtmektedir ¹⁰.

30 Kasım'da İstanbul'dan Ankara'ya döndüğünde Mustafa Kemal'i ziyarete giden Ali Fuat (Cebesoy)'a Mustafa Kemal, Rauf'un cumhuriyete bağlılığı ve Halk Fırkası'ndan muhtemel ihracı konularında görüşlerini sordu. Anılarına göre ¹¹ Ali Fuat, Mustafa Kemal'den parti bölünmelerinin üzerinde, tarafsız bir hakem olmasını istedi ki, bu ertesi yıl gelişen olaylarda önemli rol oynayacak bir tezdi. Tartışma sırasında aralarında Yunus Nadi'nin de yer aldığı bir çok kimse, Rauf'a kendi partisini kurması yönünde meydan okudular. Ancak, Rauf böylesine büyük bir değişiklik için kendini henüz yeterince hazır hissetmiyordu. Ayrıca, meclis grubunun çoğunluğu onun iyi niyetine inanmaya ve onunla aynı parti içinde çalışmayı sürdürmeye hazırды.

Bununla birlikte, partinin köktenci kanadı, birincil amaçlarında hüsrana uğramasına karşın, Rauf'un çevresinde toplanmış grup -ve genelde ılımlılar- üzerindeki baskı, daha sonraki birkaç ay içinde giderek arttı. Bu mücadeledeki temel noktalardan ilki, cumhuriyet yapısı içinde (ya da dışında; hattâ üstünde) hilafetin konumu; ikincisi de, basının tutumu idi. Her iki etken de bir sonraki hesaplaşmada taraflarca ortaya konacaktı.

---

9) Orbay, 178.

10) Atatürk, **Speech**, 696.

11) Cebesoy, **Atatürk**, 228.

5 Aralık 1923'de bazı İstanbul gazeteleri, Hintli Müslüman liderler Emir Ali ve Ağa Han'ın hilafetin konumunun güçlendirilmesi dileğiyle İsmet (İnönü)'ye gönderdikleri mektubu yayınladılar. O dönemde Türk posta sisteminin kötü işleyişi nedeniyle, mektup daha Ankara'ya ve başvekilin eline ulaşmadan İstanbul gazetelerinde yayınlanmıştı. Bu İsmet'i ve yandaşlarını çok kızdırdı. Mektubun kendisi Türkiye'nin içişlerine yabancı müdahalesi ve onu yayınlayan gazete yöneticilerinin durumu da, vatana ihanet olarak yorumlandı. İsmet'in girişimiyle Meclis 22'ye karşı 156 çoğunluk oyuyla yeniden İstiklâl Mahkemesi'nin kurulmasına ¹² ve İstanbul'a gönderilmesine karar verdi. Bu olay, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın gelecekteki üyelerinin Meclis'te hükûmete karşı bir blok olarak oy kullandıkları ilk olay olması açısından ilginçtir. Rauf kendi adına mahkemenin gönderilmesine karşı çıktığını açıkladıysa da ¹³, hastalığı nedeniyle oylamaya katılamamıştı. Mahkemenin gönderilmesi konusundan daha hararetli tartışmalara yol açan konu ise, 26 meb'usun desteklediği (bunlar gene TCF'nin gelecekteki kurucularıydı) ve İstiklâl Mahkemesi kararlarının Meclis tarafından onaylanması gerektiğine ilişkin önerge oldu. O sırada önergenin reddi halinde Rauf, Sabit (Sağiroğlu), İsmail Canbolat, Feridun Fikri (Düşünsel) ve diğerlerinin partiden ayrılacağı yolundaki beklenti son derece yaygınlık kazanmıştı ¹⁴. Ne var ki, önerge reddedildiğinde bu meb'uslardan hiçbiri partiden ayrılmadı.

İstanbul'a gönderilen İstiklâl Mahkemesi, Fındıklı'daki eski Osmanlı Meclis-i Meb'usan binasında çalışmalara başladı. Mahkeme şu üç ayrı davayı inceledi: Lûtfi Fikri'nin hilafetin konumuna ilişkin açık mektubu, Ağa Han ve Emir Ali'nin İstanbul gazetelerince yayınlanan mektubu ile oldukça karanlıkta kalan

---

12) İstiklâl mahkemeleri ilk olarak casusluk ve asker kaçaklarına karşı 1920'de kurulmuş ve 1 Ağustos 1922'de dağıtılmıştı. Bu devrim mahkemeleri için bkz: Aybars; Tunçay, 78.

13) OM, c.4, 23.

14) OM,c.4, 24.

ve görünüşte ilk ikisiyle hiçbir bağlantısı olmayan, eski İttihatçılar'ca yapılan Mustafa Kemal'i katletme planı ¹⁵.

Lûtfi Fikri beş yıl kürek cezasına çarptırıldı (birkaç ay sonra affa uğrayacaktı), ancak, gazete yöneticileriyle ilgili olan asıl davada, mahkeme pek bir ilerleme kaydedemedi. Özellikle **Tanin**'in başyazarı ve son derece deneyimli bir İttihatçı politikacı olan (ve Lozan Konferansı haberlerini veriş tarzı nedeniyle İsmet (İnönü)'nün kişisel düşmanlığına hedef olan) Hüseyin Cahit (Yalçın), mahkemenin kendisini suçlu göstermeye yönelik tüm girişimleri ile alay dahi etmişti ¹⁶. En sonunda gazete yöneticilerinin her üçü de (Ahmed Cevdet, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Ebüzziya Velid) beraat ettiler.

Bütün bu olanlar, Ankara'daki hükûmetle İstanbul'daki kamuoyunu temsil eden basın arasındaki sürtüşmeyi azaltmada pek de işe yaramadı. Şubat ayında Mustafa Kemal'in, basın mensublarını tarafsız bir yer olarak İzmir'de kendisiyle görüşmeye çağırması, aradaki bu uçurumu kapamak yönünde atılmış ikinci bir adımdı ¹⁷. Beş Şubat'ta İzmir'deki görüşmede yapılan tartışmalar da hükûmet ile basın (ya da Ankara ve İstanbul) arasındaki çatlağı kapatamadı. Mustafa Kemal onlardan bağlılıklarını talep ederken, basın mensupları da sözcüleri olarak kendileri adına konuşan Hüseyin Cahit aracılığıyla, Türk devriminin ilkelerini ve hedeflerini desteklemeye söz verebileceklerini, ancak, hükûmet ya da tek tek politikacıların kullandığı yöntem-

---

15) Cumhurbaşkanının yaşamına yönelen suikasti yapmakla itham edilenlerin yargılanması, asıl dikkat gazetecilerin ve Lûtfi Fikri'nin yargılanmasına yönelmiş olduğu için ertelendi. Sonunda bu davaya 12 Ocak 1924 ve 5 Şubat 1924 tarihleri arasında bakıldı. Bir yıl hapis cezasına çarptırılan Ali Osman Reis adlı tutukludan başka, suçlananların hepsi serbest bırakıldı. İlginçtir ki, 1926 İzmir suikastinin baş sanıkları olan eski Ankara valisi Abdülkadir ile Meclis'teki Müdafaa-i Hukuk Grubu eski sekreteri Ziya Hurşit'in adları, bu suikast girişiminde de anılmaktadır. Bkz. Aybars, 245-49.

16) Atay, 384.

17) OM, c.4, 89.

leri eleştirme hakkını saklı tuttıklarını ifade ettiler ¹⁸.

İlimlilerin parti içinde maruz kaldıkları baskının bir diğer kanıtı da, Rauf ve İsmail Canbolat'ın Meclis'te, kendilerine gelen mektupların açılmasından dolayı dile getirdikleri yakınlarda kendini göstermektedir ¹⁹.

Meclis'te tansiyon açıkça yükseliyordu. Şubat ayı gibi geç bir dönemde bile hilafetin ilgası yönündeki desteğin henüz çok az olduğunu köktenci kanattan bir görgü tanığının belirtmesine karşın, hilafetle ilgili yeni bir hesaplaşmanın çok yakında gerçekleşebileceğini herkes gayet iyi biliyordu. Şubat'ın 18'inde İstanbul'a gitmek üzere yola çıkan Rauf gibi Kâzım (Karabekir) de, halifeye bir nezaket ziyaretinde bulunmayı görev bildiler. Bu sırada Mustafa Kemal, görünüşte Türk birliklerinin bir Yunan istilasına karşı koyma yeteneğini ölçmek, gerçekteyse hilafetin kaldırılması halinde ordu kumandanlarının tutumlarının ne olacağını yoklamak amacıyla İzmir bölgesinde yapılan askerî tatbikatlarda hazır bulundu. Tatbikat henüz devam ederken, aniden Ankara'ya döndü.

1 Mart 1924'de Mustafa Kemal yeni yasama yılını açtı. Beklenen darbe iki gün sonra geldi ve hilafet kaldırılarak Osmanlı hanedanı üyeleri ülkeden kovuldu ²⁰. Aynı zamanda "Tevhid-i Tedrisat Kanunu"nun kabulüyle eğitim sistemi bütünüyle lâikleştirildi.

Hilafetin kaldırılmasının hemen ardından basında Halk Fırkası'ndaki bir bölünmeye ve bir muhalefet partisinin kurulacağına ilişkin söylentiler dolaşmaya başladı ²¹ ise de, Rauf hâlâ bu tehlikeli yola girmeyi istemiyordu ²². O sırada artık Halk Fırkası içindeki durumunun umutsuz bir şekilde zayıflamakta olduğunu

18) Yalman, 104.

19) Karaosmanoğlu, 60; Finefrock, 287.

20) Bu olaya ilişkin ayrıntılı bir betimleme için bkz: Finefrock, 290-95.

21) Tunçay, 100.

22) Orbay, 144.

anlamış olsa da, görünüşte Meclis grubu içinde mücadele etmeyi ya da en azından gelecekteki adımlarını iktidar partisinin bir üyesi olarak hazırlamayı tercih ettiği anlaşılıyordu. Hilafet olayı üzerine partiden ayrılan tek üye, Meclis'in kendisini hilafet makamının yetkileriyle onurlandırması gerektiğini düşünenlerden biri olan Halit (Akmansü) olmuştu ²³.

Hilafetin kaldırılışını izleyen haftalarda gelişen en önemli olay, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yerine yeni Türk anayasasının kabul edilmesi oldu. Mustafa Kemal'in daha köktenci yandaşlarıyla ılımlılar arasında kopan kavganın belkemiğini, cumhurbaşkanına meclisi dağıtma yetkisi veren 25. madde oluşturdu. 25 Mart'ta, tartışmadan sonra yapılan oylamada cumhurbaşkanına bu yetkinin verilmesine büyük bir çoğunluk karşı çıktı. İlimlilerin ilk kez olarak mecliste böylesine büyük bir başarı elde edebilmelerinin nedeni, kuşkusuz sorunun doğrudan meclisin gücüyle ilgili olmasıydı ²⁴. Meclis çoğunluğu Mustafa Kemal'in iradesini, gerekirse zor kullanarak ülkede yerleştirmeye tamamen hazırды; ancak, kendi yetkilerinin elinden alınmasına gelince, iş tümüyle değişiyordu. Bu anayasa tartışmaları sırasında, daha sonra Terakkiperverler'in Halk Fırkası'ndan kopmalarına yol açacak görüş ayrılıklarından en önemlileri, daha önce de değindiğimiz gibi, kuvvetler ayrılığı ve birliği ilkeleri arasındaki farklar ve tek meclise karşı iki meclisli parlamento çelişkisi oldu.

Yeni anayasa 20 Nisan 1924'de kabul edildi. Bu arada parti içindeki ılımlıların üzerindeki baskı da gittikçe artıyordu. 29 Nisan'da Refet (Bele), iktidar yanlısı basında (Ankara'daki **Hakimiyet-i Milliye** ile İstanbul'da 7 Nisan 1924'den itibaren **Cumhuriyet**) şiddetle hücum ederek, onları ilkesiz olmak ve iktidar peşinde koşmakla suçladı. Refet o günden sonra temel amacının Mustafa Kemal'le, eski savaş arkadaşlarını (Rauf, Ali Fuat ve Kâzım (Karabekir) yeniden bir araya getirmeye çalış-

23) Gögem, c.1,272.

24) Tunçay, 88; Cebesoy, *Siyasî*, 71.

mak olduğunu söyleyerek, çıkar peşinde olmadığını kanıtlamak amacıyla meb'usluktan istifa ettiğini açıkladı ²⁵. Bu tutum hükûmet sıralarından onun "Çin'dekine benzer" bir askerî cunta hükûmeti istediğine yönelik suçlamalara uğramasına yol açtı ²⁶. Refet Meclis başkanlığına istifasını aslında Mayıs'ta vermiş, ancak, araya Mayıs ayındaki yaz tatili girdiği için işleme konulmamıştı ²⁷.

Yüzeyden bakıldığında oldukça sakin geçen 1924'ün yaz aylarını canlandıran tek olay, Dahiliye Vekili Ferit'in ve aralarında Yunus Nadi (Abalıoğlu) ile Kılıç Ali'nin de bulunduğu bir grup meb'usun da adının karıştığı, mülklerini avantajlı bir biçimde elden çıkarabilmeleri için bazı zengin Ermenilerin yasadışı yollardan ülkeye girmelerine izin verilmesi skandalı oldu ²⁸. Ferit zaten 21 Mayıs'ta istifa etmiş olduğundan ve diğerlerine karşı da elle tutulur kanıtlar elde edilemediğinden, bu skandalın patırtısı çabuk dindi. İstanbul'dan gönderilen diplomatik raporlarda ise, bu sırada Ankara ve İstanbul arasında süren tatsızlık ve güvensizlik duyguları belirtilmekte ve İstanbul'daki atmosfer yaygın tatminsizlik, aldırış etmeme ve kayıtsızlık olarak betimlenmektedir ²⁹.

Bu, suikast girişimlerinin yeşerebileceği ve küçüklü büyüklü komplo planlarının kurulabileceği bir atmosferdi. 23 Temmuz'daki İngiliz elçilik raporunda bir "hoca"nın etkinlikleri şöyle aktarılmaktadır:

"Aynı sınıftan (yani hocalardan) oldukça boşboğaz biri, bugünlerde bu elçilikle ilişkiye geçmeye çalıştı. Hiçbir teşvik görmediğini söylemek güç. Ancak, söylediği şu sözler ilginç: Hocalar Halife'yi yeniden işbaşına getirmek amacıyla bir muhalefet örgütleyorlarmış;

25) Cebesoy, *Siyasî*, 90; OM, c.5, 305.

26) Atatürk, *Nutuk*, 729; Goloğlu, 77; Orbay, 176; ZC, c.10, 133

27) Cebesoy, *Siyasî*, 93.

28) PRO, E 6454/32/441, 23.7.1924.

29) ARA, 30.8.1924; PRO E 6454/32/44,23.7.1924; Macartney, 784.

bunun için, kötü ünlü Kara Kemal Bey'in temsil ettiği İ.T. Cemiyeti ile şartlar üzerinde anlaşmaya varmışlar; ve Mustafa Kemal'i tamamen terketmesi koşuluyla Rauf'la da çalışabileceklerini düşünüyorlarmış." ³⁰.

Arka planda da, büyük bir olasılıkla 19 Mayıs'tan beri İngiltere ile Türkiye arasında sürmekte olan Musul Bölgesi'nin geleceğine ilişkin görüşmelerle bağlantılı olarak, Kürtler'in artan hoşnutsuzluğunun gümbürtülerini duymak mümkündür ³¹.

Avrupa'ya gitmiş olan Rauf, Temmuz'un ikinci yarısında döndü. Onu "Azınlıktaki milliyetçiler grubunun lideri" olarak tanımlayan bir rapora göre, yeniden eski İttihatçı önder ve İzmir valisi olan Rahmi (Arslan)'ı ziyaret etmek üzere İzmir'e gitti ³². Rahmi, Rauf'un yakın bir arkadaşıydı. Bu sıralarda, besbelli Rauf'un grubuna bir jest olarak, Rahmi'nin hükmette bir görev teklifi aldığı ya da almak üzere olduğuna ilişkin haberler gazetelerde yer alıyordu ³³. Kesinlikle emin olmasak bile, bir muhalefet partisinin kurulma kararının alınmasına yol açacak ilk görüşmelerin yazın yapıldığını ileri sürmek akla yakın olacaktır. Ali Fuat'a göre, bu konudaki ilk ciddi tartışmalar, kentin kurtuluşunun ikinci yıldönümü nedeniyle yapılan kutlamalar sırasında kendisi Rauf ve Kâzım (Karabekir) ile birlikte Rauf'un annesinin İzmir'deki evinde kalırken gerçekleşti (9 Eylül 1924) ³⁴.

30) PRO, E 6454/32/44, 23.7.1924.

31) 23.7.1924 tarihli İngiliz elçilik raporunda, bir Kürt örgütünün elçiliğe, bir isyan hazırlamakta olduklarına ve örgütün tüm yerel komitelerinin bu işe hazır olduğuna ilişkin bir mesaj gönderdiğine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Örgüt, "Kürt soylularıyla" görüşmek üzere İstanbul'a bir temsilci göndermişti (PRO, E 6454/32/44). 6.8.1924 tarihli raporda da, Diyarbakır'daki Türk/Kürt Kongresi'nden söz etmekte ve Kürtler'in Musul sorunundaki desteklerine karşılık özerklik, genel af, beş yıl süreyle vergiden veya zorunlu askerlikten muafiyet ve Şeriat'ın tam olarak uygulanması taleplerinde buldukları belirtilmektedir. (E 6851/32/44) Bkz.: Olson, 48.

32) PRO, E 6454/32/44, 23.7.1924.

33) PRO, E 6851/32/44, 6.8.1924.

34) Cebesoy, Siyasî, 95. Kente evlenmek için gelmiş olan Kâzım (Karabekir) bir süredir İzmir'deydi.

Görüşmelerin ikinci oturumu iki hafta kadar sonra, Rauf'un İstanbul'daki evinde yapıldı. Yine Cebesoy'a göre, yeni partinin kurulması yönündeki nihai karar, bu toplantıda alındı. Aynı zamanda meb'us olan bu generaller, İstanbul'da şu kararlara vardılar:

1- Şüphe altında ordu müfettişi kalamazdık.

2- Herhangi bir düşünce ile meb'usluktan istifa etmek doğru değildir.(...)

3- İnkılapların hepsine taraftar olmakla beraber, bunların herhangi bir şahsa veya zümreye imtiyaz vermek için değil, bütün memlekete ve halkımıza mal edilmek emriyle yapılmış olduğu hakkında müttefik kalmıştık.(...)

4- Devlet şeklimiz olan Cumhuriyetin bir sahus veya zümrenin idaresine alet olmasına mani olmağa elimizden geldiği kadar çalışacaktık.

5- (...) Mecliste bizimle aynı fikirde olacak arkadaşlarla (abç.EJZ) sözlerimizi işittireceğimize kaani olmuşuk." ³⁵

Muhalefet liderlerinin tartışmak zorunda olduğu en önemli sorunlardan biri, hiç kuşkusuz, cumhurbaşkanıyla ilişkileriydi. Hükûmete karşı Diyarbakır, Trabzon, İstanbul ve İzmir gibi çok farklı yerlerde düzenli olarak su yüzüne çıkan hoşnutsuzluğa karşın, yurdunun kurtarıcısı olarak Mustafa Kemal'in itibarı o denli yüksekti ki, ona karşı doğrudan bir saldırı hem düşünülemeyecek bir şeydi, hem de onun kişiliğine yönelik muhalefet hiçbir işe yaramazdı. Diğer yandan muhalefet liderlerinin Refet (Bele) nin önerdiği, Mustafa Kemal'le eski silah arkadaşlarını bir araya getirme gibi bir girişimin, fazla başarı şansı olabileceğini ummak için de nedenleri bulunmuyordu. Bu koşullarda, muhalefet partisinin başarılı olabilmesi için iki şartın oluşması gerekiyordu: 1. Mustafa Kemal'in böyle bir meclis muhalefeti-

---

35) Cebesoy, Siyasî, 96.

nin varlığını kabullenmesi, 2. Bir süredir İstanbul basınının - hemen hemen tümüyle Rauf'u destekleyerek- sürekli olarak ısrar ettiği gibi, tarafsız bir hakem rolünü benimsemesi ³⁶.

Ne var ki, muhalefetin daha asıl savaşın başlamasından önce, bu mücadelede yenilgiye uğradığı çok geçmeden anlaşılacaktı. Büyük olasılıkla muhalefet liderleri arasında yapılan toplantılar konusunda çok iyi bilgilendirilmiş olan Mustafa Kemal, hiçbir kuşkuya yer vermeyecek şekilde tepki gösterdi. Bunun için, Eylül ve Ekim aylarında ülkenin Kuzeydoğusuna yaptığı geziyi bir fırsat olarak değerlendirdi. Geziye, yaşlı Hamidiye Kruvazörü ile (bu gemi, Rauf (Orbay)'ın Balkan Savaşı sırasında ulusal bir kahraman olarak şöhret kazandığı ve o sırada çalışır durumdaki tek birinci sınıf Türk savaş gemisiydi) İstanbul Boğazı'nı geçerek başlarken, pek çoklarının İstanbul'a ve İstanbullulara karşı kasıtlı bir kayıtsızlık olarak yorumlayacağı şekilde, kentte hiç durmadığı gibi, bir telgraf mesajı bile yollamadı. İstanbul'u temsilen bir heyet küçük teknelerle Hamidiye'ye yanaşmaya çabaladıysa da, çok hızlı giden gemiye yetişemediler. Mustafa Kemal'in 1919'dan bu yana kenti ilk kez ziyaret edebileceği yolundaki söylentiler o denli yayılmıştı ki, bu davranışı büyük bir düş kırıklığına, dahası gücenmeye yol açtı ³⁷. Karadeniz'in bir liman kenti olan Trabzon'da kaldığı sırada 16 Eylül günü Halk Fırkası şubesinde yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal, İstanbul basınının taleplerine ilk olarak tepki gösterdi. Toplantıda şunları söyledi:

Arkadaşlar; bu münasebetle bir Reiscumhurun fırka reisliğiyle ciheti alâkasını ikide bir tekrar edenler ve bütün cihan bilsin ki, benim için bir taraflılık vardır: Cumhuriyet taraflılığı, fikrî ve içtimaî inkılâp taraflılığı, Halk Fırkasının mefkûresi, esas umdesi olan bu noktada, Yeni Türkiye camiasında bir ferdi hariç tasavvur etmek istemiyorum. Onun için Riyaseticumhur-

36) Yalman, 132.

37) Yalman, 130-31; ARA, 1.11.1924.

da bulunduğum halde, fırkamızın riyaseti umumiyesini de fahrile muhafaza ediyorum. Bu suretle yeni Türk Devletinin, genç Türk Cumhuriyetinin takviye ve tarsinine hizmet etmekte olduğum kanaatindeyim. ³⁸.

Trabzon'da yaptığı bu meydan okuma çok anlamlıydı. ARMHC'nin Trabzon şubesi oldum olası son derece bağımsız bir zihniyette olmuştu. 1921'de Enver'i desteklemiş ve 1923'de de Halk Fırkası'nın şubesine dönüştürülmeye karşı koymuştu; ve hükûmet adaylarının meclise seçilmesinden önce şubenin kapatılması gerekmişti ³⁹. Mustafa Kemal'in bu açıklamayı Trabzon'da yapması, tıpkı 1925'de Şapka Reformunu Ankara'da değil de bir Karadeniz kenti olan Kastamonu'da başlatmasındaki gibi, düşman topraklarına saldırı anlamına ⁴⁰ gelmektedir (yerel halk kendisini son derece soğuk karşılamış, bu olay gezinin hemen ardından Trabzon valisinin değiştirilmesiyle sonuçlanmıştı). Dört gün sonra Samsun'daki konuşması daha da açıktı. Konuşmasında şunları dile getirdi:

Arkadaşlar; Bugün idarei memleket mesuliyetini taşıyan heyet, bence mefkûre ve maksat itibariyle, bütün millete şamil v unvanı Halk Fırkası olan Cumhuriyet Fırkasıdır. Bu fırkanın esas umdesi, memleket ve milletin hakikî selâmet ve saadetini temine çalışmaktır ve maksada isal eden yol bence budur ve muayyendir. O da Cumhuriyeti takviye ve tarsin ile beraber fikrî ve içtimaî inkılâpta ve medeniyet ve teceddüt yolunda milletin azimkârane ve muvaffakiyetle yürümesini temine delâlettir. Bu muayyen olan ve fakat şüphesiz yo-

38) Unan, 191.

39) PRO, 1.10.1924 (Lindsay'den Chamberlain'e); Tunçay, 53.

40) Mustafa Kemal'in üç hafta sonra Trabzon'a dönüşünde, ziyareti için yapılan hazırlıklar, kayıkçılar loncası üyelerinin polisçe yakalanıp tartaklandıkları zaman ciddi boyutlarda bir kargaşalığa bile yol açacaktı. O sırada İstanbul'da olan ve daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılacak olan Rüştü Paşa, polisin bu davranışını protesto edecekti (ST, 9.10.1924.)

rucu ve uzun olan yolun yolcuları mebdeden müntehaya kadar bir hizada ve aynı zamanda aynı yorgunluk derecesiyle yürümeyebilir ve bu takdirde mülâhaza ve tedbirleri arasında fark olabilir. Fakat yoldan sapmalarını, umumî hedeften nazarlarını ayırmamaları, esas maksadı ihlâl etmemeleri lâzım gelir. Bugün muayyen yolun mebdeinde bulunuyoruz. Henüz mülâhazalara tesir icra edecek kadar mesafe katolunmuş değildir. Noktai nazarlar lüzumu derecede vuzuh ve isabet kesbetmelidir. Ondan evvel tefrika fikri alelâde fırkacılıktır ki, memleket ve milletin huzur ve emniyet şeraiti henüz böyle bir tefrikaya yol açmaya müsait değildir efendiler...

*Böyle bir zamanda, tabî olarak hulûlunda, alınabilecek vaziyetleri bugünden ifade etmek nazariyat hatırı için vahdeti memleketi ihlâlden başka bir netice vermez. Bütün gezdiğim ve gördüğüm yerlerde bu hakikatin tamamıyla anlaşılmuş olduğuna kanaat getirdim.*⁴¹

Bu sözler, ne geleceğin muhalefeti, ne de basın için cumhurbaşkanının konumuna ilişkin hiçbir kuşkuya yer vermeyecek kadar açıktı. Gene de yeni parti için kuruluş hazırlıkları ilerliyordu. 6 Ekim'de **Son Telgraf** gazetesinde, başkanlığını Rauf'un, genel sekreterliğini ise İsmail (Canbolat)'ın üstleneceği bir muhalefet partisinin kurulacağı haberi yer aldı. Aynı zamanda Refet (Bele), meclisten istifasını geri almaya ikna ediliyordu. Bu gazeteye göre, ülkede oldukça yoğun bir hoşnutsuzluk vardı (bu yorumun altında muhalefet adına geniş beklentilerin varlığı seziliyordu). Ancak, hemen ertesi gün Rauf, yeni bir parti kurma konusunda tek bildiğinin, gazetelerde okumuş olduklarından ibaret olduğunu söyleyerek, haberi sıkıntılı bir biçimde yalanladı⁴². Öyle görünüyor ki, grubu henüz hazırlıksız iken, yapılacak yeni seçimlerin ardından meclisin aniden dağıtılması

41) Unan, 191

42) TE, 7.10.1924.

ihtimalinden korkan Rauf, henüz elindeki kartları göstermekten çekiniyordu; zira Ekim'de böyle bir fesih olacağına ilişkin söylentiler vardı. Yine de Rauf hazırlık yapıyormuş gibi görünüyordu. Ahmet Emin (Yalman)a, gazetesinin (**Vatan**) yeni muhalefetin parti organı olmasını bile önermişti. ⁴³. İngiliz büyükelçisiyle yaptığı bir görüşme sırasında, bu konuda geniş bilgi sahibi olduğu apaçık olan Hüseyin Cahit (Yalçın), bir muhalefet partisinin meclisin yeniden açılışından sonra kurulacağını ve bu partinin ne eski İ.T. Cemiyetini canlandırmaya yönelik bir girişim ve ne de gerici bir parti olacağını vurgulamıştı. Bu, cumhuriyetçi ve anayasal bir muhalefet olacaktı ⁴⁴. Aynı sıralarda, basın yeniden başlayan İttihatçı etkinlikten söz ediyordu. Gazetelerde yer alan haberlere göre, eski İttihatçılar Kara Kemal'in liderliğinde, onun Sirkeci'deki Mesadet Hanı'ndaki bürosunda toplanıyorlardı. Ne var ki, bu söylentiler hem İttihatçılar, hem de Emniyet Müdürlüğü Siyasi Şube Müdürü İsmail Hakkı Bey tarafından yalanlandı ⁴⁵.

Bu sırada meclisin açılış tarihi hâlâ spekülasyon konusuydu ⁴⁶, fakat çok kısa bir süre sonra, 12 Ekim'de, Mustafa Kemal, Musul sorununa ilişkin olarak Türkiye ve İngiltere arasında doğan, hattâ İngiltere'nin Türkiye'ye 9 Ekim'de iki gün süreli ultimatom bile vermesine yol açan bunalım nedeniyle, bütün meb'uslara telgrafla toplanma çağrısı yaptı ⁴⁷. Bütün meb'uslar Ankara'ya doğru yola çıktılar, bazılarının evlerinden başkente yolculukları 1924 Türkiyesi'nin ulaşım koşullarında, bir haftadan fazla sürdü. Aralarında 14 Ekim'de istifasını geri almış olan Refet (Bele)'nin de bulunduğu, İstanbul meb'usları da Ankara'ya geldiler. Mustafa Kemal'in kendisi de, 18 Ekim'de kalabalık bir meb'uslar grubunun sevinç gösterileri arasında Ankara'ya

---

43) Yalman,139.

44) PRO, E 8863/32/44, 8.10.1924.

45) TE, 3.10.1924.

46) ST, 16.10.1924, 19.10.1924.

47) Yalman, 136; ARA, 16.10.1924.

döndü; ancak, bunlar arasında Rauf ve Adnan (Adivar)'in olmadığı görülüyordu. Mustafa Kemal'e göre, bu kendisinin ortalıkta bir şeyler döndüğünü anladığı andı ⁴⁸. Aslında, Eylül'deki konuşmaları, Rauf'un grubunun planlarının başından beri tümüyle farkında olduğunu apaçık gösteriyordu. Sonuç olarak, Halk Fırkası içinde yakın gelecekte gerçekleştirilecek bir bölünme ihtimali, gazetelerde serbestçe tartışılan bir konuydu. Mustafa Kemal'in Ankara'ya dönüşünün ertesi günü yetersayı olduğu için (ya da daha doğrusu "oluştugu söylendiği için"; çünkü meclis başkanları bu noktaya gelindiğinde oldukça "yaratıcı" hesaplama yapmak gibi kötü bir eğilime sahip olmakla ünlenmişlerdi), meclis ilk toplantısını yaptı. Hükûmet de tıpkı resmî olmayan meb'us gruplaşmaları gibi hemen her gün toplantı halindeydi. Yeni yasama döneminin ilk günlerinde gündemin en önemli maddesi, kuşkusuz Musul sorunu olmakla birlikte, üyelerden bazıları hükûmete önergeler ve soru önergeleri de vermeye devam etmekteydi. 20 Ekim'de Menteşe meb'usu Hoca Esat Efendi, Lozan Antlaşması uyarınca Yunanistan'dan mübadele sonucu Türkiye'ye yerleştirilmeye başlayan mültecilerin durumları ve sayısına ilişkin bir dizi soru önergesi verdi. Bu, iki hafta sonra iktidar partisi içindeki bölünmeye yol açacak son olay, bardağı taşıran son damla oldu.

Ekim'in 26'sında, Birinci (Ankara) Ordu Müfettişi olan Kâzım (Karabekir)'in, görünüşte kendisine karşı yöneltilen suçlamalardan (hakkında sürekli olarak tutuculuk propagandası yapılıyordu) yorgun düştüğü ve raporlarıyla tavsiyelerinin Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nce sürekli olarak görmezden geldiğini ileri sürerek, ordu kumandanlığından istifa etmesi bir bomba etkisi yaptı ⁴⁹. O günden itibaren, artık, aslında yasanın böylesi bir işlev birliğini yasaklamasına karşın ⁵⁰, kendisinin dışında otuz

48) Atatürk, Söylev, 623

49) Kandemir, İzmir, 70.

50) Okyar, Üç. 362.

diğer yüksek rütbeli kumandanın da sahip olduğu meb'usluk görevinin gereklerini yerine getireceğini açıkladı ⁵¹. Gazeteler bu gelişmeyi bir muhalefet partisinin artık kurulacağını kesin bir işareti olarak yorumladılar. Lider olarak, kimi zaman *Dörtler* olarak da bilinen dört kişinin adı sürekli anılıyordu: Rauf (Orbay), Refet (Bele), Adnan (Adıvar) ve İsmail (Canbolat) ⁵². Muhalefetin meclisteki gücü, genellikle 40 ila 50 meb'us olarak tahmin ediliyordu. ⁵³

Kâzım Paşa'nın istifasının ertesi günü Hoca Esat, göçmen sorununa ilişkin soru önergesine eski Mübadele, İmar ve İskan Vekili Refet Bey'den almış olduğu yanıtlardan tatmin olmadığını bildirerek gensoru istedi.

Basında Kâzım (Karabekir) örneğini, yakında diğer iki ordu müfettişinin, yani İkinci Ordu (Konya)'da Ali Fuat ile Üçüncü Ordu (Diyarbakır)'da Cevat (Çobanlı)'nın da izleyeceği söylentileri yer aldı. 30 Ekim'de Ali Fuat, Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa (Çakmak) ile görüşmeler yapmak üzere Ankara'ya geldi. Rauf onu garda bulup aldıktan sonradır ki, Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne gitti. Fevzi Paşa'yla görüşmesinde, Kâzım'ınkiilerin tekrarından ibaret yakınmalarını dile getirdi ve Fevzi'nin yakınlık göstermekten başka bir şey yapmayacağını anladıktan sonra, Ali Fuat bu davranışının nedenlerinin ayrıntılarını vermeden, son derece kısa ve sert, tek satırlık istifasını verdi.

Mustafa Kemal'in çok eski bir şahsî arkadaşı olan Ali Fuat, o akşam cumhurbaşkanı tarafından eski arkadaşlarıyla aralarında büyüyen uçurumu kapatmak amacıyla, Çankaya'ya davet edildi. Ancak, davet Ali Fuat'a ulaşamadı. O sırada Mustafa Kemal tarafından kendisini davet etmekle görevlendirilen kim-

---

(51) Finefrock'a göre (s.280), böyle bir işlev birliğini yasaklama konusundaki bir önerge, 1923 Ağustos'unun sonlarında Halk Fırkası Meclis Grubu toplantısında tartışılmıştı. Bu amaca yönelik yasa gerçekte 19 Aralık 1923'de çıkartılmasına karşın, o güne dek henüz yürürlüğe konulmamıştı.

52) ST, 28.10.1924; 30.10.1924; TE, 29.10.1924.

53) PRO, E 9537/32/44, 28.10.1924.

selere göre Ali Fuat bulunamamıştı. Ne var ki, tanınmış bir meb'us olan Saffet (Arıkan)'ın evinde kaldığı gözönüne alındığında, bu oldukça tuhaftı ve her şey bir yana, Ali Fuat gibi ünlü bir kişinin izinin o günlerin Ankara'sında bulunamaması gerekçesi, gerçekten gülünç kaçmaktadır. Bu daha çok, partideki köktenci, -ya da İsmet yanlısı kanattan milletvekillerinin, cumhurbaşkanı ile ılımlıların arasında bir uzlaşma olmasını önleme girişimine benzemektedir. Eğer amaç bu idiyse, başarılı oldu. Çünkü Cumhurbaşkanı, Ali Fuat'ın davete uyarak Çankaya'ya gelmemesini düşmanca bir tutum olarak değerlendirdi ⁵⁴.

Kendi sözleriyle, Kâzım (Karabekir) ve Ali Fuat (Cebesoy)'un birbirini izleyen istifaları, Mustafa Kemal'i eski arkadaşları tarafından kurulmuş bir komployla karşı karşıya bulunduğu inandırmıştı ⁵⁵. Bu bir yılı aşkın süredir kurulan bir komplo idi ve komplocular ordunun desteğini kazanarak iktidarı ele geçirmeye çalışıyorlardı. Rauf meb'uslar arasında destek bulmaya çalışırken, onlar ordudaki kumandanları kendi yanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Ve sonunda Musul bunalımındaki gelişmeler açısından, ordunun alârmında bulunması gereken bir anda, görevlerini terk etmişlerdi.

Gerçekten bir komplo var mıydı? Bu, kuşkusuz bir bakıma terminoloji sorunudur. Refet'in meb'us olarak istifasını geri çekmesiyle birlikte, ordudaki istifalar ve meclisteki gensoru önergesinin, anayasal bir muhalefetin en avantajlı koşullarda kurulabilmesi amacıyla, en azından Eylül ayından beri geliştirilen bir planın aşamaları olduğuna kuşku yoktur. Öte yandan, Rauf ve diğerlerinin, ordunun yardımıyla iktidarı elde etmeyi akıllarından bile geçirdiklerine inanmak çok güçtür. Geçirselerdi, ordudaki hakim mevkilerini terketmeleri atılacak çok akılsızca bir adım olurdu; çünkü bu, artık sadece subay arkadaşları arasındaki saygınlıklarına güvenmek zorunda kalmaları anlamına gelirdi.

---

54) Cebesoy, *Atatürk*, 231; Karaosmanoğlu, 77.

55) Söylev, 623, vd.

Mustafa Kemal'in bir komplo olarak değerlendirdiği bu gelişmelere karşı tepkisi son derece hızlı ve etkili oldu. Ordunun bu durumda oynayacağı anahtar rolü doğru değerlendirerek ordu üst düzeyinin kendisine bağlılığından emin olmak için gerekli adımları attı. 30 Ekim akşamı Fevzi (Çakmak)'tan meb'us olarak Millet Meclisi'ndeki mevkiinden vazgeçmesini istedi; zaten Fevzi Paşa'nın bunu yapmaya çok istekli olduğunu da biliyordu. Aynı gece daha sonra, aynı şeyi resmî olarak siyasal görevleri de bulunan tüm ordu ve kolordu kumandanlarından istedi. Birinci Kolordu (İzmir) Kumandanı İzzettin (Çalışlar), İkinci Kolordu (Balıkesir) Kumandanı Ali Hikmet, Üçüncü Kolordu (İstanbul) Kumandanı Şükrü Naili ve Beşinci Kolordu (Adana) Kumandanı Fahrettin (Altay), bu isteğe hemen uydular ⁵⁶. Üçüncü Ordu (Diyarbakır) Kumandanı Cevat (Çobanlı) ile Yedinci Kolordu (yine Diyarbakır) Kumandanı Cafer Tayyar (Eğilmez), bu talebin nedenlerini öğrenmeyi istediklerini belirten gizli cevaplar gönderdiler. Ankara'ya yaptığı ziyaretten sonra Meclis'teki görevinden ayrılan Cevat Paşa'nın, Mustafa Kemal'i varlığı muhtemel herhangi bir komployla hiçbir bağlantısı olmadığına ikna etmesine karşın, o da Cafer Tayyar gibi görevinden alındı.

1 Kasım'da Mustafa Kemal son ayların siyasal gerginliğinden hiç söz etmediği görece kısa ve "ulusun durumuna" ilişkin oldukça iyimser bir söylevle Meclis'in yeni yasama dönemini açtı ⁵⁷. Söyleviden sonra "sadık" askerî komutanların istifa mektupları meb'usların alkışları arasında okundu. Kâzım (Karabekir) ile Ali Fuat (Cebesoy)'un ordu müfettişliklerinden ayrıldıklarına ilişkin hükümet açıklaması sessizlikle karşılandı. Bu hükümet bildirisinde ayrıca kumandayı haleflerine resmen devredinceye değin, ordu kumandanlarının görevleri başında kalma zorunluluğu da belirtiliyordu ⁵⁸. Bu koşul, özellikle kendisi as-

56) Telgraf metinleri için bkz: Altay, 378.

57) ZC, c.10, 2-4.

58) ZC, c.10,6.

linda Ankara'da bulunduğu, halde, yerine atanan kumandan Doğu bölgesindeki Sarıkamış'tan gelerek görevini devr alıncaya değin beklemek zorunda kalan Kâzım (Karabekir)'i kızdırdı. Kasım'ın 2, 3, ve 4. gúnleri oturum yapmayan Meclis, 5 Kasım'da yeniden açıldığında, toplantıdan önce Kâzım (Karabekir)'in önceki hafta meclis oturumlarına katılmasında hiçbir sorun çıkmadığı halde, şimdi katılmaktan menedildiğine işaret eden yazılı protestosu okundu. Bunun üzerine İsmet (İnönü) Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım (Özalp)'in, "sonuç olarak kural kuraldır" şeklindeki sözleriyle Kâzım'ın da diğer kumandanlar gibi itaat etmesi gerektiğine ilişkin bildirisini okudu ⁵⁹.

Meclis'te hükümetin en sert eleştirmenlerinden biri olan Feridun Fikri (Düşünsel), bu kararın meclisin anayasa komisyonuna havale edilmesi için uğraştıysa da, bu öneri çoğunluk tarafından reddedildi. Sonunda Kâzım, ancak 26 Kasım'da görev teslimi yaptıktan sonradır ki, meclis oturumlarına katılabildi.

5 Kasım'da Meclis'in yeni döneminin ilk gerçek oturumunda, dikkatin temel olarak yoğunlaştığı nokta, göçmenlerin durumuna ilişkin olarak Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti hakkında verilen gensoru önergesi oldu. Tartışma muhalefet için hiç de hoş olmayan bir sürprizle başladı. İsmet Paşa, bakana yöneltilen soruları incelediğini ve bunların diğer bakanlıkların da görev alanına girdiği görüşüne vardığını ve bu nedenle tartışmayı bir bütün olarak hükümet hakkında gensoruya dönüştürmeye karar verdiğini açıkladı ⁶⁰. Bu, savunmayı yalnızca eski Mübadele, İmar ve İskan Vekili Refet Bey'e bırakmaktansa, birtakım mebuslar tarafından desteklenen hükümetin en güçlü üyelerinin hükümet politikalarını savunmalarını mümkün kıldı ve bu da aynı zamanda tartışmayı tamamen bir güven sorunu haline getirdi. Bu adımı atarken İsmet, sadece bir bakanın düşmesine ha-

59) ZC, c.10, 20-21. "Binaenaleyh yeni vazifei askeriye değil, uhdenizde mevcut bir vazifeyi askeriyenin alelusul devir ve teslim edilmesi mevzu-bahistir."

60) ST, 8.11.1924.

zırlanmış kimi mebusların bütün hükümetin düşmesi riskini göze alamayacaklarını doğru biçimde hesaplamıştı. Oturumda hükümet politikası Dahiliye Vekili Recep (Peker) ve meb'uslar Mahmut Celâl (Bayar), Tunalı Hilmi, Yusuf (Akçura), Mazhar Müfit (Kansu), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Salih (Bozok), Ali Saip ve Topçu İhsan (Eryavuz) tarafından savunuldu. Mustafa Kemal de, yanında eşi Lâtife olduğu halde, tartışmaları cumhurbaşkanlığı locasından izledi. Muhalefetin başlıca sözcüleri de, Hoca Esat, Vehbi, Arif, Feridun Fikri, Zeki ve 6 Kasım günü öğleden sonraki oturumda da Rauf'tu.

Tartışma konusu hükümetle uğraşmak için mantıklı bir konu izlenimi veriyordu. Muhalefet daha sonra bazı gazetelerce yanlış saldırı alanı seçmekle suçlandı ⁶¹ ise de, bunun neden böyle olduğunu anlayamıyorum.

Lozan Antlaşması uyarınca Yunanistan'dan gelen 400.000 Türk'ün yerleştirilmeleri konusunda, başta ulaşım olanakları ve sağlık hizmetleri olmak üzere büyük sorunlar söz konusuydu ve 1924 Türkiyesi gibi yoksullaşmış ve harap olmuş bir ülkede başka türlü nasıl olabilirdi? Ayrıca, kötü yönetim ve kaos düzeyindeki düzensizliklerin yanısıra, yolsuzluk söylentileri de süregelmekteydi. Başlangıçta niyet, göçmenlerin mübadele edilen Rum nüfusun bıraktığı topraklara ve evlere yerleştirilmeleriydi; ancak, göçmenlerin gelmesinden çok önce bu mülklerin hemen hepsinin yörede yaşayan Türklerce ele geçirilmiş olduğu ortadaydı, hattâ bu yolla Halk Fırkası içindeki pek çok politikacının kendilerini, ailelerini ve dostlarını zengin ettikleri söyleniyordu.

Muhalefetin tartışma sırasında bu durumu dile getirme konusundaki başarısızlığının başlıca nedeni, tartışmaya çok iyi hazırlanamamasından kaynaklanıyordu ⁶². Hükümetin ileri sürdükleriyle karşılaştırabilecekleri olgusal ve sayısal verileri ortaya koyamadıklarından, suçlamalarını kanıtlayamadılar. Böylece

61) ST, 8.11.1924.

62) Muhalefete yakınlığı olan Tanin bile tartışmanın karmakarışık biçimde ele alınışını eleştiriyordu. Bkz.: Atatürk, Söylev, s.640.

kendilerini her çeşit soruda tali konuda söz söyler durumuna düşürdüler. Tartışmanın düzeyi son derece düşüktü. Meb'uslar birbirlerine soyut felsefî konular ya da ufak ayrıntılardan yola çıkarak saldırıyor, hattâ kimi zaman son derece sert çekişmeler ve karşılıklı kişisel saldırılara başvuruyorlardı ⁶³. Tartışma henüz bitmeden önce bile, hükûmetin ezici bir çoğunluğu kazanabileceği ve resmî olmayan muhalefetin üyesi olarak kabul edilen bazı meb'usların bile saf değiştiriyor olduğu ortaya çıkmıştı. Aralarında, en deneyimli ve saygın kişi olan Rauf'un (o sırada Ankara'da yaygın bir hastalık olan) sıtmaya tutulması, muhalefet için hiç kuşkusuz büyük bir şanssızlık olmuştu. 8 Kasım'da o denli hastaydı ki, yataktan çıkamadığı için o gün yapılan son oylamaya bile katılamadı ⁶⁴. Kimilerine göre ⁶⁵, muhalefetin saldırılarını çok daha etkin bir biçimde gerçekleştirebilmesi için, bu tartışmadan önce bir hizip oluşturmamış olması büyük bir hataydı.

8 Kasım'da Meclis'e iki önerge getirildi. Feridun Fikri (Düşünsel) tarafından sunulan ilki, yedi üyeli bir soruşturma komisyonu kurulmasını talep ediyor; Ali (Çetinkaya)'nın önergesi ise, hükûmete duyulan güveni dile getiriyordu. İkincisi oylamaya konuldu ve bir kişinin yokluğuyla, 19 oya karşı 148 oyla kabul edildi ⁶⁶. Gensoru oylamasında karşı oy veren mebuslar, seçim bölgelerine göre şöyle sıralanıyorlardı:

Feridun Fikri (Düşünsel).....	Dersim
İhsan.....	Ergani
Sabit (Sağiroğlu).....	Erzincan
Halet.	Erzurum
Raif (Dinç).....	Erzurum

63) ARA, 13.11.1924; PRO, E 9966/32/44, 11.11.1924.

64) Orbay, 176.

65) ARA, 13.11.1924.

66) ZC, c.10, 165-8. Yalman'a göre (s.143) 41 Meb'us oylamadan kaçınmış ve 20 kişi de oylamaya gelmemiştir.

Rüştü	Erzurum
Ziyaeddin	Erzurum
Arif.....	Eskişehir
Zeki.....	Gümüşhane
Adnan (Adıvar).....	İstanbul
İsmail (Canbolat)	İstanbul
Refet (Bele).....	İstanbul
Ahmet Şükrü.....	İzmit
Halit.	Kastamonu
Necip.....	Mardin
Faik	Ordu
Abidin	Saruhan
Hasit Turgut.....	Sivas
Bekir Sami (Kunduh).....	Tokat

Oylamadan hemen sonra Rauf ve on arkadaşı Halk Fırkası'ndan istifa ettiler. Bölünme artık gerçekleşmişti.

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI'NIN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ

Muhalefet Örgütleniyor

Pek çok kimsenin uzun zamandır beklediği bölünme gerçekleştiğinde, bunun hemen ardından, halk, muhalefetin gelecekteki gücü hakkında tahminler yürütmeye başladı. Özellikle de, çoğunluğu Rauf'un grubunu destekleyen İstanbul basınında (**Tanin**, **Tevhid-i Efkâr** ve **Son Telgraf** gibi gazeteler) son derece iyimser değerlendirmeler yer alıyordu ¹. Gazeteler, Halk Fırkası'ndan beklenen ve gerçekleşen istifaların haberlerini günbegün vermekteydi. Ancak, bu noktada haberler tam bir keşmekeş halindeydi; değişik gazetelerde değişik isimler verilmekte, değişik gazetelerde aynı isimlerin istifa tarihleri değişik olarak çıkmakta ve kimi zaman aynı gazetede bir meb'usun istifa haberi tekrar tekrar verilmekteydi. Sonuç olarak, T.C.F.'nin meclisteki gücünü tam olarak saptama konusundaki girişimlerin varlığına karşın (örneğin, Ali Fuat (Cebesoy)'un ifadesinden yola çıkan Tunaya tarafından yapılan), T.C.F.'li meb'usların sayısını tam olarak bilmiyoruz.

Büyük tartışmayı izleyen günlerde, daha iyimserce yapılan hesaplamalar da olmakla birlikte, genel olarak kırk ile elli arasında istifa bekleniyordu ². Tartışmanın en hararetli anında, muhalefetin gücüne ilişkin kaygıların Mustafa Kemal'in en yakın çevresini bile pençesine aldığı görülmektedir. Bizzat cumhurbaşkanı, bir an Halk Fırkası'nın mecliste azınlıkta kalabilme

- 1) Hattâ, Ahmet Emin muhalefete 150 meb'usun katılmasının beklendiğinden söz etmektedir (Yalman, 144). **ST** (11.11.1924), 40 rakkamını verirken, **TE** (11.11.1924) ise 50 istifanın beklendiğini yazmaktadır.
- 2) **Nears East**, 60 kişinin muhalefete katılacağını tahmin etmekteydi. (Şimşir, 850)

olasılığı konusunda ciddi bir tehlikeyle yüz yüze kaldığını düşünmüştü ³.

Gerçekte olansa, tümüyle farklıydı. Büyük bir istifa seli hiçbir zaman gerçekleşmedi. Bunun yerine, tartışmayı izleyen üç hafta boyunca tek tek meb'uslar ve küçük gruplar Halk Fırkası'nı ağır ağır terkettiler. Ayrılmalar, İsmet'in meclisten güvenoyu almasının hemen ardından Rauf ve on arkadaşının hazırlıksız olarak ve davranışlarına gerekçe göstermeksizin Halk Fırkası'ndan istifa ettiklerini açıklamaları ile başladı. Güvenoyu olayında hükümete karşı oy kullananların sayısı ondokuz olduğuna ve Rauf hastalığı nedeniyle oylamada bulunamadığına göre, bu, sonuçta İsmet'e karşı oy verenlerin ancak yarısının hemen partiden ayrılmaya hazır oldukları anlamına gelmektedir. Sonra, 12 Kasım'dan itibaren muhalefet saflarına katılan meb'usların istifaları süreci başladı ⁴. En sonunda, 26 Kasım'da Ali Saip Paşa'ya görev teslimini yapmayı başaran Kâzım (Karabekir) ile görev teslimini 22 Kasım'da gerçekleştirip Ankara'ya gelen ve muhalefet partisine katılıp katılmama konusunda müte reddid görünen Cafer Tayyar (Eğilmez)'in Halk Fırkası'ndan istifaları bu sürecin sonunu getirdi ⁵. Bu üç hafta boyunca ortaya çıkan bir başka olgu da, istifa edenlerin tümünün Rauf'un çevresindeki gruba katılmayacaklarıydı. Bunların bir kısmı, özellikle

3) Karaosmanoğlu, 84.

4) Mazıcı, Halk Fırkası'ndan ayrılanların listesini aşağıdaki gibi vermektedir:

10 Kasım: Rauf ve 10 arkadaşı

13 Kasım: Ali Fuat, Hazım

15 Kasım: Besim, Şükrü, Hüsrev, Münir, Arif, Kâmil.

17 Kasım: Ahmet Muhtar, Faik

20 Kasım: Rahmi, Abidin, Ömer

22 Kasım: Osman Nuri, Halil.

26 Kasım: Kâzım Karabekir

27 Kasım: Abdullah Azmi

7 Aralık: Cafer Tayyar

5) ST, 20.11.1924.)

ülkenin doğusundan gelmiş olan daha tutucu temsilciler, meb'usluk görevlerini bağımsız olarak sürdüreceklerini açıkladılar ⁶. Diplomatik kaynaklara göre, Kasım'ın sonuna kadar 42 veya 43 kişi istifa etmiş, bunlardan 32 kadarı muhalefet partisine katılmıştı. Gazetelerde istifa haberi yer alan meb'usların toplam sayısı biraz daha fazladır (45 kişi). Ancak, gazeteler de muhalefet partisine katılanların sayısını 32 olarak vermektedir. Ali Fuat'ın Tunaya'ya verdiği T.C.F. üye listesinde sadece 28 kişinin adı yer almaktadır. İstifa eden meb'usların listesi aşağıdadır:

İSİM	BÖLGE	T.C.F.	T.C.F.
		(Ali Fuat'a göre)	(Gazetelere göre)
Ali Fuat (Cebesoy)	Ankara	x	x
Cafer Tayyar (Eğilmez)	Edirne	x	x
Sabit (Sağiroğlu)	Erzincan	x	x
Halet (Sağiroğlu)	Erzurum	x	x
Münir Hüsrev (Göle)	Erzurum	x	x
Rüştü	Erzurum	x	x
Halil (Işık)	Ertuğrul	x	x
İhsan	Ergani	x	x
Hüseyin Rauf (Orbay)	İstanbul	x	x
Abdülhak Adnan (Adıvar)	İstanbul	x	x
Mehmet Arif	Eskişehir	x	x
Ahmet Şükrü	İzmit	x	x
Osman Nuri	Bursa	x	x
Necati (Kurtuluş)	Bursa	x	x
Feridun Fikri (Düşünsel)	Dersim	x	x
Halis Turgut	Sivas	x	x

6) ST, 11.11.1924.

Ahmet Muhtar (Cilli)	Trabzon	x	x
Rahmi	Trabzon	x	x
Hoca Kamil (Mitas)	Afyon	x	x
Hülûsi (Zarflı)	Karesi	x	x
Halit (Akmansü)	Kastamonu	x	x
Zeki (Kadirbeyoğlu)	Gümüşhane	x	x
Besim (Özbek)	Mersin	x	x
Abidin	Manisa	x	x
İsmail Canbolat	İstanbul	x	x
Bekir Sami (Kunduh)	Sivas	x	x
Kâzım (Karabekir)	İstanbul	x	x
Refet (Bele)	İstanbul	x	x
Faik (Günday)	Ordu		x
Hazım	Niğde		x
Ömer	Kars		x
Mustafa	İzmit		x
Ziya	Erzurum		
Hoca Raif (Dinç)	Erzurum		
Necip	Mardin		
Vehbi	Karesi		
Haydar			
Feyzi	Diyarbakır		
Ali Sururi	Karesi		
Rahmi	Sivas		
Ömer Şevki	Sivas		
Abdülğani	Mardin		
Halil	Artvin		
Hilmi	Artvin		

Gene, sıtmasının ⁷ çok ağırlaşması üzerine 12 Kasım'da ⁸ yüksek ateşle İstanbul'a gitmek zorunda kalan Rauf'un yokluğunda, istifa eden meb'uslardan bazıları bir muhalefet partisi kurma yönünde tartışmaları başlattılar. Bu meb'uslar Sabit (Sağiroğlu)'nun evinde, neredeyse aralıksız olarak toplantı halinde-lerdi ⁹. Kimi zaman çok hararetlenen tartışmaların en önemli konuları, yeni partinin programı, tüzüğü, cumhurbaşkanıyla ve İslamcı muhafazakarlarla ilişkileri, ordunun rolü ve yeni partinin ismiydi. Bir gazete haberine göre, tartışmalar parti programının 18 Kasım'da bastırılmasından sonra bile devam etmiş ve Adnan (Adıvar) ile Ahmet Şükrü'nün ayrılma tehditleri nedeniyle, henüz tam anlamıyla kurulamamışken parti bölünme tehlikesiyle yüz yüze gelmişti.

Sonunda ortaya çıktığı şekliyle, program dördüncü bölümde ayrıntılarıyla incelenmektedir. 11-17 Kasım arasındaki tartışmalar, Refet (Bele)'nin, İstanbul'un yeniden ulusal başkent olarak ilan edilmesinin programa eklenmesi yolundaki talebi ¹⁰ ve Kâzım (Karabekir), Şükrü ve Adnan tarafından önerildiği söylenen Osmanlı Kanun-u Esasisi'nde yer alana benzer şekilde, biri âyân olmak üzere iki meclisli bir parlamento hakkındaki öneri ¹¹ üzerinde yoğunlaşmıştı. 18 Kasım'da yayınlanan programda, ikisi de yer almadığına göre, öneriler reddedilmiş olmalıdır.

10 Kasım'ı izleyen günlerde, yeni parti için düşünülen bir dizi değişik isim, gazetelerde yer aldı: *İstihlâs Fırkası*, *Millet Fırkası*, *Cumhuriyet Fırkası*, *Cezri Cumhuriyet Fırkası*.¹² "Cumhuriyet" isimli bir muhalefet partisinin kurulabileceği söy-

7) Hastalığının sıtma olduğunu söyleyen Rauf'un kendisidir (TE, 29.11.1924). Finefrock'un Rauf'un hastalığının dizanteri olduğuna ilişkin iddiası (s.299) temelsiz görünmektedir.

8) Cebesoy, *Siyasi*, 110.

9) Cebesoy, bu tartışmalara yaklaşık yirmi kişinin katıldığını belirtir (Cebesoy, *Siyasi*, 110).

10) ST, 20.11.1924.

11) ST, 27.11.1924.

12) TE, 10-11.11.1924.

lentileri, 10 Kasım'dan sonra çıkmış olmalıdır. Çeşitli vesilelerle monarşist olmakla suçlanan Rauf'un liderliğindeki muhalefetin kendisini Cumhuriyetle özdeşleştirecek bir isimde parti kurması ihtimalinin, Halk Fırkası'nın köktenci kanadı tarafından tahammül edilemez bir durum olarak yorumlanacağı kesindi. Hiç kuşkusuz, 10 Kasım'da kendi partilerinin adını Cumhuriyet Halk Fırkası'na (C.H.F.) dönüştürmelerine yol açan ana etken de, bu söylenti olmuştu ¹³. Bu isim değişikliği önerisi ve girişimi, Recep (Peker)'den geldi ¹⁴. Ancak, daha tuhafı şuydu ki, sonuçta yeni parti için seçilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ismi partinin 17 Kasım'da resmen tescilinden önce hiçbir yerde geçmemişti.

Sabit'in evindeki toplantılarda tartışılan diğer noktalara gelince, bunlardan askeri personelin partiye kabul edilmesi tartışılmakla birlikte, programın bir parçası olarak kesinlikle benimsenmedi ¹⁵. Bununla birlikte, İslamcı tutucuların partiye katılmalarının önlenmeye çalışılmasına karar verildi ¹⁶.

Cumhurbaşkanının konumu, muhalefeti hâlâ kaygılandırılmaktaydı. Kasım ayı boyunca T.C.F. üyeleri ve onları destekleyen **Tanin** gibi gazeteler, cumhurbaşkanının sürekli olarak C.H.F. genel başkanlığından istifa ederek tarafsız bir tutum alması gerektiği yönünde uyarmalarına karşın, hiçbir sonuç alamadılar ¹⁷.

Millet Meclisi'nde ortaya çıkan bölünme hem sağdan, hem de soldan olmak üzere Parlamento dışı muhalifleri, kendi partilerini kurma zamanının geldiğine ikna etmiş benziyordu. Sağda, Erzurumlu avukat Hüseyin Avni (Ulaş)'ın önderliğinde eski İkinci Grup'un daha ılımlı üyeleri bir parti kurma niyetleri-

---

13) Tunçay, **Tek**, 103.

14) Kandemir, **Siyasî**, c.3,8.

15) **ST**, 11.11.1924.

16) Yalman, 149.

17) **OM**, c.5, 734 (**The Times**'den alıntıylaarak); **ST**, 11, 19.11.1924.

ni ve T.C.F.'yle işbirliği yapmayı önerdiklerini duyururlarken ¹⁸, sol kanatta bir diğer avukat, eski Kastamonu milletvekili ve Adana'da yayınlanan **Tok Söz** gazetesinin yönetmeni Abdülkadir Kemali (Öğütçü) de 25 Kasım'da Müdafaa-i Umumiye Fırkası'nı kuracağını açıklıyordu ¹⁹. Bu ilk haberlerden sonra, her iki partinin de, ne diplomatik raporlarda, ne de basında bir daha izine rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, Abdülkadir Kemali'nin gazetesi **Tok Söz**, 30 Aralık 1924'de hükümet emriyle kapatılıp, bizzat yöneticisi de altı ay hapis cezasına çarptırıldı.

İktidar partisinin bölünmesinin ardından, İ.T. Cemiyeti'nin de alarma geçtiği görülmektedir. 15 Kasım'da ya da yakın bir tarihte, gazeteler önde gelen İttihatçılar'm İstanbul'da bir toplantı yaptıkları haberini verdi ²⁰. Haberlere göre, bunlar T.C.F.'yi desteklemenin mi, yoksa İ.T. Cemiyetini yeni bir ad altında yeniden canlandırmanın mı doğru olacağını tartışmaktaydılar.

17 Kasım'da T.C.F., Cemiyetler Kanunu uyarınca siyasal bir parti olarak tescil olunmak üzere Dahiliye Vekaleti'ne resmen başvurdu. C.H.F.'nin keskinliğiyle en ünlü isimlerinden biri olan ve on gün önceki büyük tartışmada hükümeti o denli azimle savunmuş olan Dahiliye Vekili Recep (Peker)'in, T.C.F. delegasyonunu nezaketle, hatta dostça karşılaması ve kayıt işlemleri sırasında hiçbir güçlük çıkarmaması oldukça şaşırtıcıydı ²¹.

Tescilin ertesi günü T.C.F., iki hacimli ve ilginç belge olan -her ikisi de dördüncü bölümde incelenen- bildirgesi ile programını resmen yayınladı.

---

18) İkinci Grupla bağlantılı olarak, 1926'daki İzmir yargılamalarında, Ziya Hurşit'in İkinci Grup'un ilerlemeci kanadının önemli liderlerinin, yani Kara Vasıf, Hüseyin Avni (Ulaş), Necati, Nafiz, Çolak Selahattin ve Cemal'in, kendisine T.C.F. ile işbirliği yapmaları gerektiğini söylediklerini iddia etmesi ilginçtir (Kandemir, **İzmir**, 32). Ayrıca bkz.: **ST**, 26.11.1924.

19) **TE** 25.11.1924; Tunaya, 636.

20) **ST**, 17.11.1924.

21) **Orbay**, 208.

Karşı Önlemler

Terakkiperverler, programlarını tartışır ve diğer çeşitli muhalif gruplar örgütlenmeye çabalarlarken, iktidar partisi ve genel başkanı Mustafa Kemal de, kendi stratejilerini planlamakla meşguldü. Önceden de belirtildiği gibi, bölünme başlangıçta partinin "keskin" üyeleri arasında "döneklerin" sayısı konusundaki abartılmış kaygıları nedeniyle, büyük bir ilgi -giderek neredeyse panik yaratmıştı. Bununla birlikte, Mustafa Kemal soğukkanlılığını korudu. Bu bunalımda en seçkin niteliklerinden biri ve en değerli siyasal serveti olan taktik üstünlüğünü bir kez daha gösterdi. Yeni partinin potansiyel desteği Meclis'te nereden bulacağını çok iyi anladığı için, T.C.F.'yi bu potansiyel güç dayanağından soyutlamak yolunu tuttu. En azından, henüz bölünmenin gerçekleşmemiş olduğu 10 Kasım öncesinde muhalefete katılmaları ve böylece Meclis'teki güç dengesini muhalefet lehine çevirmeleri beklenebilecek tutucu Doğu bölgesinin anahar niteliğindeki meb'uslarıyla gizli olarak yaptığı görüşmeye ilişkin rapor, bizi bu düşünceye sevketmektedir. Kasım'ın ikinci haftasındaki büyük tartışma sırasında, Diyarbakır'dan iki meb'us (Feyzi ve Zülfü Beyler) muhalif meb'usların düzenlediği bir toplantıdan alenen çıkartılarak, cumhurbaşkanının Çankaya'daki köşküne çağrılmışlardı ²². Kasım ayı boyunca Doğulu meb'uslar arasındaki istifa oranının görece düşük olmasının nedenlerinden biri, aralarında vardıkları bir uzlaşma olmalıdır.

Bölünmeden hemen sonra Halk Fırkası meclis grubundan bazı kişiler, partide tam bir temizlik yapılarak, güvenilir olmayan tüm unsurların ihracını ²³ istedilerse de, geniş tabanlı bir parti yerine bir devrimci öncü grubu kurulması yönündeki girişimler, parti yönetimince daha başında engellendi ve hiçbir önlem alınmadı. Halk Fırkasından ayrılan herkes, bu ayrılmayı kendi iradesiyle gerçekleştirdi.

22) Tunçay, Tek, 101; Karaosmanoğlu, 84.

23) ST, 10-11.11.1924.

Mustafa Kemal'in T.C.F.'ye karşı siyasası başlangıçta son derece ihtiyatlı oldu. Bu sırada çok partili siyasal sisteme karşı olduğu konusunda pek kuşku olmasa da, (Eylül'deki Trabzon ve Samsun konuşmaları bunu açıkça ortaya koyuyordu), bölünmenin ortaya çıkmasından sonra, oldukça uzlaşmacı bir yol izlediği görülüyordu. Bir muhalefet partisinin kurulmasını zor kullanarak engellememişti. Tersine, gördüğümüz gibi, T.C.F. delegeleri tescil için hükümete başvurduklarında son derece uygar bir muamele görmüşlerdi.

Cumhurbaşkanı 21 Kasım'da Fethi (Okyar)'ı İsmet'in yerine başvekilliğe getirirken de aynı uzlaşmacı ruhtan esinlenmiş gibi görünmektedir. Şimdi çoğunluğu muhalefete katılmış olan bağımsızlık savaşının eski tüfekleri arasında İsmet'e karşı oldukça büyük bir düşmanlık söz konusuydu. Bunun bir çok nedeni vardı. İsmet, direniş hareketine görece geç bir tarihte (1920 İlkbaharında) katılmıştı ve kendisinden daha kıdemli meslektaşlarının önüne geçerek, Batı Cephesi kumandanlığı gibi, anahar bir mevkie yükselmişti. Bu konuma tümüyle ve gözle görülecek biçimde, cumhurbaşkanından aldığı destek sayesinde ulaşmıştı; buna karşılık cumhurbaşkanı da, kendisine yönelik rekabetçi duygular beslemediğine emin olduğu tek askerî kişilik olarak, İsmet'e tam bir güven besliyordu. Lozan görüşmeleri sırasında İsmet ile Rauf arasında kopan kavgaya zaten değinmiştik. Cumhuriyetin ilân edildiği yıldan itibaren İsmet, Halk Fırkası'ndaki köktenci kanadın en ünlü lideri olarak sivrilmişti. 1923 Aralığı'nda, sonuçsuz kalan Rauf'u parti dışına çıkmaya zorlama girişimiyle, İstanbul'a bir İstiklâl Mahkemesi gönderilmesi çabalarına önderlik etmişti. İsmet'in görevden alınması, kişisel düşmanlıkları tartışma alanından uzaklaştıracak ve aynı zamanda C.H.F.'den ayrılma dalgalarını durduracak ikinci bir etkin unsur olabilecekti. Görünüşte İsmet sağlık nedenleriyle istifa etti. Aslında Ankara'da o yıllardaki sağlık koşulları ulusal önderlerin sık sık hastalanmasına (özellikle Ankara'ya çok kötü bir şöhret kazandıran sıtma yüzünden) yol açacak düzeydeydi.

İsmet'in gerçekten de hasta olduğu haberi gazetelerde yer almakla birlikte ²⁴, bu sadece on iki gün önce ezici bir güvenoyu almayı başarmış olan bir başvekilin niçin iktidardan indiğini açıklamakta görünüşü kurtarmaktan öteye gidemeyen bir gerektir. Aslında, İsmet Ocak ayında, kendisini ziyarete gelen bir İngiliz diplomata Büyükkada'da geçirdiği iki aydan sonra gözle görülür şekilde rahatlamış bir halle, sadece çok çalışmaktan rahatsızlandığını söyleyecekti ²⁵.

Bir kaynağa göre ²⁶, muhalefete karşı sert davranma yanlısı olan İsmet, İstanbul'da sıkıyönetim ilân edilmesi yönünde ısrar etmiş bu konuda yeterli desteği görmeyince de istifa etmişti. Bu doğru olsa bile, Mustafa Kemal'in böyle bir yol ayrımında İsmet'i desteklemektense uzlaşmacı bir yol izlemeyi yeğlediği gerçeği, geçerliliğini korumaktadır.

İsmet'in halefi Fethi (Okyar), daha önce de başvekillik yapmıştı (Ağustos-Ekim 1923). Cumhurbaşkanı ve o, 1897-1899 yılları arasında Manastır'da geçirdikleri ortak yıllardan bu yana yakın dosttular; ayrıca İ.T.'nin yönetici kadrosu mensupları olarak da uzun zamandır tanıdığı muhalefetin önde gelen isimleriyle iyi kişisel ilişkiler içindeydi. Falih R. Atay'ın bu konudaki yorumu şöyledir:

"Arkadaşları da, doğrusu seçme "sathî"ler idi. Dalkavuk, Mustafa Kemal'i yalnız eğlendirir. Fakat Fethi Bey'i sırasına göre sevk ve idare ederdi. Pek arkadaşçı ve arkadaşlığı da tatlı idi. Tenbel denecek kadar az çalışıyordu. Harap, yoksul, temelinden çatısına kadar yeni baştan maddeten ve manen inşa edilecek o günkü Türkiye'nin, gecelerini gündüzlerine katan, yılmaz ve yorulmaz faaliyet adamlarına ihtiyacı vardı." ²⁷

24) ST, TE, 22.11.1924.

25) PRO. E 435/194/44, 20.1.1925.

26) Tunçay, 105; Karaosmanoğlu, Goloğlu'nda, 81.

27) Atay, 397.

Köktenciler, cumhurbaşkanının kişisel tercihi olduğu açıkça anlaşılan bu atamaya, etkin bir şekilde karşı koyamadılarsa da, Fethi'nin İsmet'in siyasalarını sürdürüleceğine ve muhalefete pazarlığa girişmeyeceğine ilişkin kesin güvenceler isteyerek, ona karşı duydukları kuşkuyu dile getirdiler.

11 Aralık 1924'te, Mustafa Kemal parlamentodaki muhalefete karşı tepkisini açıkça ilk kez ortaya koydu. O gün **Hakimiyet-i Milliye**, Londra'da yayınlanan **The Times**'in İstanbul muhabiri olan Maxwell Macartney'in, Mustafa Kemal'le yaptığı röportajı yayınladı. 21 Kasım'da gerçekleştirilen bu röportajda, Mustafa Kemal, hem cumhurbaşkanı, hem de C.H.F.'nin genel başkanı olarak kalacağını belirtiyor, hem kendisi ve hem de C.H.F. için baskıcılık suçlamalarını reddediyor ve iki parti arasındaki farkların pek önemsenmeyecek düzeyde olmadığını söylüyordu. Bununla birlikte, şunları da ekliyordu:

"Hakimiyet-i Milliye esasına müstenid ve bilhassa cumhuriyet idareye malik bulunan memleketlerde siyasî fırkaların mevcudiyeti tabiidir. Türkiye Cumhuriyeti'nde de yek diğerine murakıp fırkalar tekevvün edeceğine şüphe yoktur. Bu tabii olan vaziyet karşısında Gazi Paşa'nun vaziyeti de tabii olmaktan başka bir şey olmayacaktır."

Ve;

"Türkiye'de yeni bir siyasî fırka teşekkülü bazı merasim-i kanuniyeye tâbidir ki yeni fırka bu merasimi ifa etmiş olduğundan teşekkül etmiş sayılır."

Mustafa Kemal'in Trabzon ve Samsun konuşmalarından beri samimi olarak değiştiğinin ve çok partili siyasal hayatı benimsediğinin bir işareti olmaktan çok uzak olan bu röportajın yayınlanması, tıpkı Doğu mebuslarıyla yapılan görüşmeler, T.C.F.'nin tescilinin itirazsız yapılması ve İsmet'in görevden alınışında olduğu gibi, siyasal gerilimi azaltmayı amaçlayan bir taktik olarak değerlendirilmelidir. Bunun böyle olduğu, Mustafa Kemal'in 25 Kasım tarihli ve İstanbul'da İngiliz Büyükelçili-

ğinden, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen gizli bir raporda da ortaya konulmaktadır.

Belgeden anlaşıldığına göre, Macartney, cumhurbaşkanı ile Ankara'da yaptığı görüşmeyi İstanbul'a döner dönmez elçiliğe rapor etmişti. Metnin, Macartney'in yayınlamayı düşündüğü orijinal şekli, belgeye eklenerek gönderilmişti. Son onay için cumhurbaşkanlığına sunulduğu halde, henüz bir cevap alınmamış olduğundan, metin Londra'ya kesin bir gizlilik içinde ulaştırılmıştı.

Bu metin **Hakimiyet-i Milliye**'de yayınlanandan çok farklıdır. Burada Mustafa Kemal iyi niyetlerinden kuşku duyduğu Terakkiperverler'e karşı çok daha eleştireldir, hatta onların gerçek bir parti sayılabileceklerinden bile emin değildir. Bununla birlikte, daha da ilginç olan, Macartney'in röportajın yapılış biçimine ilişkin betimlemesi hakkında, İngiliz Büyükelçisi'nin sözleridir:

"Cumhurbaşkanının bundan sonra ne yapacağını merak ediyordysaydım, işte bunu cevabını gerçekten fazlasıyla dikkate değer olan bu belgede bulurdum. Terakkiperverler cumhuriyetçiliklerinde samimiyetsiz, programları bir sahtekarlık örneği, ve onlar birer mürteciden başka bir şey değiller. Rapor edilen her şey cumhurbaşkanının yeni muhalefetle hiçbir işi olmayacağını ima ediyor. Ve Macartney'le konuşurken kullandığı dil ile sözlerinin tonu, açıkça, kıyasıya savaşacağına işaret ediyor. Betimlenen şu sahne: Gazi tam anlamıyla çılgına dönmüştü; herşeyi ona borçlu oldukları halde, kendisine karşı nankör ve ülkelerine karşı vatan haini olarak nitelediği muhalefet üyelerinin isimlerini tek tek sayarken yüzü kıpkırmızı kesilmişti. Röportajda hem takdimci hem de çevirmenlik görevini üstlenmiş olan meb'us, söze birkaç kere karışmak ve "Sakin olun Gazi Paşa, bu kadar boşboğaz olmayın" demek zorunda kalmasına karşın, bu gazap

*selini hiçbir şey durduramazdı. Mr. Macartney Ankara'dan cidden çok yakın bir zaman içinde silahların patlayacağını düşünerek dönerken, Vasıf ve Necati de Galata Köprüsü'nü asılmış cesetlerle süsleyecek daha işbitirici bir kurum olan İstiklâl Mahkemesi'nin başına geçmek üzere hükümetten ayrılarak İstanbul'a doğru yola çıkmışlardı.*²⁸

26 Kasım tarihli bu rapora eklenen bir nottan, cumhurbaşkanının Macartney'in hazırladığı metindeki sözlerinin ifade edilmiş biçimini onaylamadığını ve metnin yayınının şimdilik durdurulmasını istediğini öğreniyoruz. Ne var ki, Büyükelçiyle görüşmesinde Macartney, röportajın dürüst bir dökümünü yaptığında ısrar etti. Sonuçta, metin oldukça değiştirilmiş ve son derece sakınlı bir hale getirilmiş olarak, Türk hükümetinin yayın organı olan **Hakimiyet-i Milliye**'de yayınlandı²⁹; ancak, haber değerini yitirdiği için **The Times**'ca hiçbir zaman kullanılmayacağı açıldı.

Macartney'in 1925 Şubat'ında **Fortnightly Review** dergisine yazdığı "Türkiye'de Yeni Muhalefet" makalesinde fikrini tümüyle değiştirmişe benzemekte oluşu ilginçtir. Bu makalede şunları söylemekteydi:

"Kasım ayında bir İngiliz gazetecinin (!) yaptığı röportajda Gazi Türkiye'de de, tüm demokratik ülkelerde olduğu gibi, birbirlerini denetleyen siyasal partilerin kurulmasının doğal bir olgu olduğunu söylerken, Sonbaharın başlangıcındaki açıklamalarında dile getirmiş olduğu yaklaşımını yumuşattığı anlaşılıyordu. Gazi'nin, T.C.F.'nin programını C.H.F.'ninkinden yalnızca ayrıntılarda farklılaştığını belirterek önemsemeyi sürdürdüğü ve kendisini eleştirenlerin isteğine uyarak istifa etmeyip H.F. genel başkanı olarak kalma

28) PRO, E 10619/32/44, 25.11.1924.

29) Arsan, 77.

konusunda kararlı olduğu bir gerçektir. Ancak, cumhurbaşkanı olarak kaldığı sürece bu genel başkanlığın ünvandan ibaret kalacağına da ısrar etmiştir. Böylelikle, Terakkiperverler'in ortaya çıkışı, bizzat Mustafa Kemal'e düşünme fırsatı vermiş ve durum artık ilk ve son kez olarak değişmiştir" 30.

Macartney'in kendisinin yönettiği bir röportajda, kendi metninin sansür edildiğinin nasıl farkına varmadığını anlamak güçtür, ancak bu açıkça yapılmıştır, ya da özgün metnin değiştirilmesinin nedenini cumhurbaşkanının uzlaşmaya eğilimli olmasına bağlamış olmalıdır. Kürt isyanının patlaması ve İsmet'in başvekilliğe dönüşünden sonra makalesine yaptığı bir ekte, hâlâ demokrasiye dönüşün kısa bir süre içinde gerçekleşeceği tahmininde bulunmaktadır.

Bu uzlaşma siyaseti ile Mustafa Kemal'in kendi siyasal tabanını sağlamlaştırma çabası yan yana gidiyordu. Bölünmenin hemen ardından, Meclis'teki C.H.F. grubu, parti disiplinini pekiştirmek üzere aşağıdaki önerileri benimsemişti:

- Gensorular bundan böyle grubun kapalı oturumlarında ve yalnızca çoğunluğun talebi halinde yapılabilecekti.

- Gensorular ancak grup çoğunluğunun onayıyla Meclis'e götürülebilecekti.

- Grup çoğunluğunun desteği olmaksızın soru önermeleri bir gensoruya dönüştürülemeyecekti.

- Grup üyeleri bundan böyle parti ilkeleri veya kararlarıyla bağdaşmayan yazılı ve sözlü açıklamalarda bulunmayacaktı.

- Grup üyelerinin tutumlarını izlemek ve üyeler arasındaki kişisel ve siyasal farklılıklara karar vermek üzere bir haysiyet divanı oluşturulacaktı 31.

30) Macartney, 792.

31) Şimşir, 841 (The Times'den alıntı yaparak; Kandemir, Siyasi, c. 3, 3.)

Bu önlemler yasama ve karar alma süreçlerini herkesin katıldığı Meclis oturumlarından (açık olarak yapılan) alarak, C.H.F. meclis grubu toplantılarına (kapalı olan) aktarmak ve muhalefet meb'uslarını bu süreçten tümüyle soyutlamak amacına yönelikti. Bu yol, aynen Mustafa Kemal'in Ekim'de muhalif generaller ve ordu arasındaki bağlantıları zorla koparmasına benzer biçimde, en önemli iktidar yapılanmaları -parti ve meclis- üzerinde tam bir denetimi güvenceye alması anlamına geliyordu; bu durumda artık yeni muhalefet partisine karşı görece hoşgörülü bir "bekle ve gör" politikasını benimseyebilirdi.

T.C.F.'nin Ülke İçinde Örgütlenmesi

Kuruluşundan sonraki üç ay içinde, T.C.F.'nin etkinliklerine ilişkin gazete haberleri iki noktada yoğunlaşmaktadır: Bir kitle örgütünün kurulması ve Ekim'de yüksek rütbeli subayların meb'usluktan istifa etmeleri sonucu ortaya çıkan İstanbul, İzmir ve Bursa'daki ara seçim zorunluluğu. Diplomatik raporlardaysa, her iki olay hakkında çok az bilgi yer almaktadır.

Bazı gazetelere göre, T.C.F. şubelerinin kurulmasına ilgi gösteren kişi ve gruplar konusunda hiçbir sıkıntı çekilmiyordu ³². Yeni partiye karşı gösterilen coşkunun en çok İstanbul'da ortaya çıktığı görülmektedir. Bu şehirde, bir parti binasının açılışından ilk olarak 30 Aralık'ta söz edildi ³³. Çağaloğlu'ndaki Hayrettin Konağı'ndaki parti şubesinin resmi açılışı 28 Ocak'ta gerçekleşti. Açılışta İttihatçı yeraltı örgütü Karakol'un eski lideri Kara Vasıf, eski İkinci Grup önderi Hüseyin Avni (Ulaş), taşra örgütünün başkan yardımcısı İsmail Hakkı, Necati, Selahattin, Dr. Nafiz ve adı belirtilmeyen bir avukat, kendilerini partinin İstanbul örgütünün yürütme komitesi olarak tanıttılar ³⁴. Bu sırada,

32) TE'ye göre (30.11.1924), halktan parti şubelerini kurmak istediklerini belirten mektuplar "yağlıyordu".

33) ST, 30.12.1924.

34) ST, 28.1.1925.

kuruluşundan iki buçuk ay sonra, T.C.F. İstanbul'da onbir bölgede olmak üzere, Urfa ³⁵, Trabzon, Sivas, Samsun ve Eskişehir'deki şubelerini kurmuştu ³⁶. İzmir şubesinin kurulması son derece problemlili olmuştu: Çalışmalara Aralık ayından itibaren başlanmasına karşın, şubat başlarında şube hâlâ kurulmamıştı ³⁷. İstanbul'daki üyelerin sayısı beşbin olarak tahmin ediliyordu. Başında yer alan bir habere göre, muhalefete katılmalarının, mevkiilerini tehlikeye sokacağını düşünen devlet memurlarının partiye tüccar olarak kaydolmuş olmaları da ilginç bir ayrıntıdır ³⁸. Devlet memurlarının üzerinde iktidar partisinde kalmaları yönündeki baskıdan çeşitli vesilelerle söz edilmektedir ³⁹. Bu iddianın doğruluğu artık araştırılamaz; ama öte yandan çok partili dönemde bile Türkiye'de bu olgu öylesine yaygındır ki, kesinlikle dikkate değer bir iddia olduğu söylenebilir.

T.C.F'nin her yerden fazla İstanbul'da etkin olduğu görülmektedir. Şubat'ın son haftasında Eminönü, Makriköy (bugünkü Bakırköy), Beykoz ve Kasımpaşa'da yeni şubeler açıldı ⁴⁰. Dağınık bir şekilde de olsa, partiyi kimlerin desteklediğine ilişkin belirtiler bulabiliyoruz. Bir gazete haberinde yüz kadar hammalın partiye girdiğini ve arabacılar esnaf birliğinin iktidar partisinden ayrıldığını, T.C.F.'ye girmeyi düşündüğünü ⁴¹ öğreniyoruz. Bu ipuçlarından yola çıkarak, en azından İ.T. Cemiyeti döneminde Kara Kemal'in kentteki güç tabanını oluşturan hammal, liman amelesi ve kayıkçı esnafı birliklerinin T.C.F. için iyi birer destek kaynağı oldukları varsayılabilir. Her şey bir yana,

35) Cebesoy'a göre, parti şimdilik kaydıyla Doğu bölgelerinde şubeler açmaktan kaçınarak, sadece teftiş için eski Urfa valisini bölgeye göndermekle yetinmişti. Bu, Mart ayında tutuklanacak olan Fethi Bey'di. Bkz.: Cebesoy, *Siyasî*, 141.

36) *ST*, 28.1.1925.

37) Cebesoy, *Siyasî*, 141.

38) *ST*, 28.1.1925.

39) Bkz.: *ST*, 1.2.1925.

40) *TE*, 20.2.1925.

41) *ST*, 21.1.1925.

adı verilmeyen bir T.C.F. sözcüsü, Kara Kemal'in teşkilatının yeni parti için yararlı olduğunu söylemişti (13 Kasım) ⁴². Kasımpaşa şubesi üyelerinin çoğunlukla tüccar ve özellikle buradaki tersanelerin çalışanları olduğu belirtilmekteydi ⁴³. Görünen o ki, Türkiye'nin tek denizci kahramanı olan Hüseyin Rauf'un denizciler arasındaki saygınlığı, hükümetin etkisinden çok daha ağır basıyordu. Sonuç olarak basında yer alan haberlerden yola çıkarak, T.C.F.'nin kamuoyunca desteklendiğini ve örgütünü yavaş yavaş kurmaya başladığını söyleyebiliriz. Ancak, 1925 İlkbaharı'nda aslında sadece İstanbul'da ve Doğu'nun bir dizi taşra merkezinde şubeler kurabilmiş olduğundan, hâlâ ulusal çapta bir kitlesel örgüt olmaktan çok uzak bulunuyordu.

Aralık başında reisliğe Kâzım (Karabekir)'in ve katib-i umumiliğe Ali Fuat (Cebesoy)'un seçilmesiyle T.C.F. heyet-i merkeziyesi oluşturuldu. Parti nizamnamesinin geçici maddesine göre, bu kurul asıl prosedür uyarınca parti kongresi yerine, bir kereye mahsus olmak üzere meclis grubunca seçilmişti. Kâzım ve Ali Fuat'tan başka parti heyet-i merkeziyesi şu isimlerden oluşuyordu:

Dr. Adnan (Adivar)	: Reis-i sâni
Hüseyin Rauf (Orbay)	: Reis-i sâni
Rüştü Paşa	: Âzâ
İsmail Canbolat	: Âzâ
Sabit (Sağıroğlu)	: Âzâ
Ahmet Şükrü	: Âzâ
Ahmet Muhtar (Cilli)	: Âzâ
Hâlis Turgut	: Âzâ
Necati (Kurtuluş)	: Âzâ
Faik (Günday)	: Âzâ ⁴⁴ .

42) ST, 13.11.1924.

43) TE, 20.2.1925.

44) Tunaya, 606.

Aralık 1924 ve Şubat 1925 arası, gazete haberlerinde en çok dikkat çeken olay, askerî liderlerin Ekim ayında meclisten çekilmelerinin neden olduğu ara seçimler olmuştur⁴⁵. Meclisteki bölünmeden ve T.C.F.'nin kurulmasından böylesine kısa bir süre sonra gelen bu ara seçimler, muhalefetin gücünü ortaya koyacak temel sınav olarak görülmekteydi. Bu mücadele sırasında muhalefet hiç kuşkusuz çeşitli engellerle yüzyüze kaldı. En başta, C.H.F.'nin kuruluşunun üzerinden en azından bir buçuk yıl geçmesinin yanı sıra, eski ARMHMC'lerine dayanmasına karşın, T.C.F.'nin henüz örgütlenmesi bile tamamlanmamıştı. İkinci olarak, Türkiye'de o dönemde yürürlükteki seçim sistemi, iki dereceliydi ve ara seçimlerde herkes oy kullanmıyor, ancak ikinci seçmenler oy veriyordu. İkinci seçmenlerin kendileri de 1923'de Kemalist listeden seçildikleri için, T.C.F.'nin ara seçimlerden herhangi birini kazanması tümüyle saf değiştirmeye hazır olan C.H.F.'li ikinci seçmen sayısına bağlıydı. Bu kaçınılmaz engellerden başka, muhalefet ara seçimlere katılmak konusundaki kararsız ve belirgin olmayan tutumuyla fazladan bir sorun daha üstlenmiş oluyordu. C.H.F. çok daha kesin bir tutuma sahipti. 18 Kasım'da ara seçimler için adaylarını belirlemişti bile⁴⁶. O sırada, önde gelen bir T.C.F. üyesi olan İsmail Canbolat ise, hâlâ basın mensuplarının sorduğu bir soru üzerinde T.C.F.'nin henüz İstanbul ve İzmir'de adaylarını ortaya koyup koymama konusunda bir kararın alınmadığını söylüyordu⁴⁷.

Bu arada, bazı insanlar da, kendi kendilerine bağımsız adaylıklarını açıklamakta ya da adlarının öne sürülmesine izin veremekteydiler. Neredeyse tam bir yıl önce İstiklâl Mahkemesi'nce mahkum edilen⁴⁸ ve muhalif meb'us Feridun Fikri (Düşünsel)'in akrabası olan İstanbul Barosu eski başkanı Lûtfi

45) T.C.F.'nin siyasal yaşamı boyunca 13 ara seçim yapılmış ancak, Terakkiperverler hiçbirinde kazanamamıştır. (Tunaya, 609).

46) ST, 19.11.1924.

47) ST, 19.11.1924.

48) Yukarıda, s.54

Fikri, 2 Aralık'ta kendi adaylığını koyanların ilki oldu ⁴⁹. Ancak, ikinci seçimlere karşı güveni olmadığını belirterek, 10 Aralık'ta çektiği adaylığı, yalnızca bir hafta sürdü ⁵⁰. Lûtfî Fikri'nin yeniden ortaya çıkışından birkaç gün sonra Kara Kemal'in liderliğindeki eski İttihatçılar'ın, eski Maliye Nazırı Cavit Bey'in adaylığı için yüksek kurulun onayını almaya çalıştıkları söylentileri yayıldı ⁵¹.

8 Aralık tarihli gazetelerde, şair Abdülhak Hamit (Tarhan)'ın adaylığı için imza toplanmaya başlandığı bildiriliyordu. Aynı gün, bu güç denemesinin Ankara'da ne kadar ciddiye alındığını gösterecek biçimde, C.H.F.'nin iki etkin üyesi ve her ikisi de cumhurbaşkanına yakınlığı bilinen meb'uslar olan Ali (Çetinkaya) ile Sevkıyatçı Ali Rıza, C.H.F.'nin seçim kampanyasını yürütmek üzere İstanbul'a gelmişlerdi. Ertesi gün C.H.F. adayının adı (Hakkı Şinasi Paşa) resmen açıklandı ⁵².

Uzun bir belirsizlik döneminden sonra, T.C.F. İstanbul'dan kendi adayını çıkarmamaya karar verdi. Bunun yerine, Mustafa Kemal'in ve özellikle İsmet'in baş düşmanı olan ünlü kumandan Ali İhsan (Sabis) Paşa, muhalefetin en önemli adayıydı. Bağımsız bir aday olarak ortaya çıktıysa da, Ali İhsan Paşa'nın T.C.F.'ye yakın olduğu düşünülüyordu.

11 Aralık'taki seçimi, iktidarın adayı kolayca kazandı. Ancak, Ali İhsan'm da göz ardı edilemeyecek düzeyde oy topladığı görülüyordu ⁵³. (Kesin oy sayısı hiçbir kaynakta belirtilmemektedir). Seçime hile karıştırıldığı söylentisi dikkate alınırsa - en azından seçimlerden bir hafta sonra 300 kadar seçmenin Ali İhsan'a verdikleri oyların sayılmaması nedeniyle Ankara'yı pro-

---

49) TE, 3.12.1924.

50) ST, 10.12.1924.

51) TE, 6.12.1924.

52) ST, 9.12.1924.

53) ST, 11.12.1924

testo ettikleri belirtiliyordu- olağan koşullarda daha iyi bir sonuç alınacağı düşünülebilirdi ⁵⁴.

İstanbul'daki ara seçimin üzerinden bir hafta bile geçmeden, Bursa'da, bağımsızlık savaşının bir kahramanı ve dinsel bir tutucu olan Sakallı Nurettin Paşa'nın, iktidarın tanınmış adayı Operatör Emin Bey'e karşı kazandığı heyecan yaratıcı seçim zaferinin haberi geldi. Ali İhsan gibi Nurettin de adaylığını T.C.F.'den koymamıştı ⁵⁵. T.C.F. liderleri böyle bir muhalif adayın bu başarısını alkışlamakla birlikte, T.C.F.'ye ancak programını bir bütün olarak kabul ettiği takdirde katılabileceğini söylerlerken, onun düşünceleriyle kendilerinininkiler arasındaki uçurumun çok iyi farkında oldukları anlaşılıyordu.

Nurettin'in seçilmesi, C.H.F.'nin yüzüne bir şamar gibi indi. C.H.F.'nin meclis grubu uzun bir tartışmanın sonunda, 17 Ocak'ta seçimden önce, onun ordudan istifa etmemiş olduğu gerekçesine dayanarak, bu seçimin hükümsüz olduğunu ilân ederek intikamını aldı. İki kişinin olmadığı oylamada 56'ya karşı 130 oyla alınan bu kararda, T.C.F.'liler karşı oy kullandılar. Yeni seçimler düzenlendi, ancak, C.H.F.'nin cesaretini kıracak şekilde bu ara seçim gene Nurettin'in zaferiyle sona erdi (5 Şubat 1925).

Nurettin'in ilk zaferinden hemen sonra kamuoyunun ilgisi, İzmir ara seçimlerinde toplandı. İzmir'de uğrunda mücadele edilen iki meb'us açığı vardı. C.H.F., 20 Aralık'ta ilk meb'us adayının Münir olduğunu ilan etti. Sait'e ait olan ikinci meb'usluk için aday bulmak, biraz daha zaman aldı; çünkü bu yer ancak 17 Aralık'ta boşalmıştı. 23 Aralık'ta ikinci hükümet adayının Kâmil olacağı ilan edildi. İstanbul'da olduğu gibi, burada da T.C.F.'nin katılım ve adayları konusunda tam bir kargaşa hüküm sürmekteydi. 18 Aralık'ta gazeteler eski İttihatçı nazırlardan ve T.C.F. İzmit meb'usu olan Ahmet Şükrü'nün seçimleri

54) ST, 17.12.1924.

55) Fethi (Okyar) anılarında, Bursa'da Nurettin'in seçilişinde T.C.F.'lilerin önemli bir rol oynamış olduklarını iddia eder (Okyar, Üç, 361) .

izlemek üzere İzmir'e gittiği haberini verdi. Aynı zamanda Aydın'ın İttihatçı eski valisi Rahmi (Arslan)'ın adı T.C.F. adayı olmaya en yakın isim olarak geçiyordu. İki gün sonra eski İttihatçı nazırlarından, Osmanlı Meclis-i Meb'usanı başkanı ve Aydın bölgesinden tanınmış bir isim olarak Halil (Menteşe), muhalefetin ikinci adayı olarak anılmaya başladı.

T.C.F.'nin İzmir'deki çabasında temel olarak yerel güce sahip eski İttihatçılar'a dayandığı görülmektedir. İşin doğrusu, her ikisi de onbeş yıllık ulusal çapta ün sahibi, deneyimli politikacılar olan Rahmi ve Halil'in zorlu rakipler olacakları kesindi. Bunun yanı sıra Rahmi savaş yıllarında İzmir'de sevilen bir vali olarak görev yapmıştı ve Halil de burada yetişmiş biriydi. Gene de eski İttihatçılar arasında T.C.F.'nin saflarına katılıp katılmamak konusunda uzun tereddütler olduğu da ortadaydı. İzmir'de yaşayan ünlü İttihatçılar'dan Dr. Nazım, büyük bir olasılıkla Şükrü'ye yazdığı bir mektupta Mustafa Kemal'in bir kurtarıcı olarak hâlâ dil uzatılamayacak konumda olması nedeniyle, siyasal muhalefete girişme zamanının henüz gelmediğini belirterek, Rahmi'nin adaylığını desteklemeyi açıkça reddetmişti ⁵⁷. Mithat Şükrü (Bleda) da (kendisinin ve Dr. Nazım'ın da katıldığı) siyasal toplantılar için evinin kullanılmasına izin vermekle birlikte, T.C.F.'nin çalışmalarını etkin olarak destekliyor benzemiyordu. Rahmi'nin durumuysa, son derece belirsizdi. Kampanya başladıktan bir süre sonra, 22 Aralık günü, kendisinin yalnızca bir gözlemci olduğunu, bildiği kadarıyla T.C.F.'nin kendi adaylığını ilan etmediğini söylüyordu. 23 Aralık'ta durum hâlâ aynıydı ⁵⁸. Halil'in adaylığı konusunda da belirsizlik vardı. Gazetelerde T.C.F.'nin ikinci adayı olmaya en yakın kişi olarak adı geçiyordu; Halil'in otobiyografisine bir sunuş yazmış olan İsmail Arar, (Tunaya'ya dayanarak) ⁵⁹, Halil'in bir T.C.F. adayı olduğuna dikkati çekmektedir. Öte yandan, 25 Aralık'ta **Son Telgraf**

57) Kandemir, İzmir, 64-65.

58) ST, 23, 24.12.1924.

59) Mentеше, 80; Tunaya, 609.

C.H.F.'nin meb'usluklardan birini mutlaka kazanacağını, çünkü muhalefetin tek adayı bulunduğunu yazıyordu.

Aralık'ın son haftasında, yerel basının bu mücadeleye tam anlamıyla kendini kaptırmasının da etkisiyle, kampanya oldukça canlanmıştı. **Sada-yı Hak ve Türk Eli** muhalefeti desteklerken, **Anadolu** ağırlığını hükümetten yana koyuyordu ⁶⁰. 24 Aralık'ta 400 kadar oyun şimdiden Rahmi'ye gideceğinin belli olduğunu ve bunun da C.H.F.'yi kaygılandırıldığını yazan muhalefet yanlısı gazeteler, Rahmi'nin şansı konusunda oldukça iyimserdiler. Bu arada bağımsızlar da, kendi adaylıklarını koyuyorlardı: Basında hükûmete eleştiriler yönelten Bıçakçızade Hakkı ve Velid adlı biri. **Yeni Asır** gazetesine göre, Ali İhsan (Sabis) Paşa için çalışan kimseler de vardı. Bu habere göre, Ali İhsan seçim kampanyasına katılmayacak, ancak, seçimi kazanırsa görevi kabul edecekti.

Sonunda muhalefetin tüm umutlarının yanında hükûmetin kaygıları da boşa çıktı. Seçim sonuçları aşağıdaki gibiydi:

Münir	410	(seçildi)
Kâmil	365	(seçildi)
Rahmi	75	
Ali İhsan	32	
Velid	13	
Halil	12	
Hakkı	12	
Diğer	11	⁶¹ .

Bu sonuçlar muhalefeti büyük bir düş kırıklığa uğratmış olmalıdır. İstanbul'a dönüşünde açıkça canı sıkkın ve gücenmiş olan Şükrü, Rahmi'nin yenilgisinin tek nedeninin kendisi ve mütereddid tutumu olduğunu belirtti ⁶². T.C.F. liderlerinin bazı

60) ST, 23, 25.12.1924.

61) Tanin, 29.12.1924.

62) ST, 30.12.1924.

ifadeleri de, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın iktidar peşinde olmadığı ve hükümet ve çoğunluk partisini denetleyecek sadık bir muhalefet olarak kalmasını hedefledikleri izlenimini vermektedir. Ali Fuat (Cebesoy) da ⁶³, Feridun Fikri (Düşünsel) de ⁶⁴ aynı şeyi söylemiştir. Öte yandan, parti tüzüğü altını çizerek, programını gerçekleştirmek için partinin amacının seçimleri kazanmak olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda, T.C.F.'nin uzun dönemli amacının öncelikle ulusal çapta bir örgütlenme oluşturmaya yönelmek, ardından genel seçimleri kazanmak olduğu bu ifadelerden çıkarılması gereken anlamdır.

T.C.F.'nin Örgütsel Özellikleri

Buraya kadar T.C.F.'nin nasıl doğduğunu, nasıl kendisini bir kitle örgütüne dönüştürmeye çalıştığını ve seçimlerde işleri nasıl yürüttüğünü gördük. Artık T.C.F.'nin bir örgüt olarak özelliklerine göz atma zamanı geldi.

Maurice Duverger, bize siyasal partileri örgütlenme özellikleri açısından sınıflandırmamıza yarayacak bir model sunmaktadır. Bu modeldeki dört belirleyici özellik şunlardır: 1. Partinin kökeni (parlamanter ya da parlamento dışı); 2. Parti örgütü (dolaysız yapılara karşı dolaylı, güçlüye karşı zayıf, yataya karşı dikey bağlantılı örgütler); 3. Üyelik (kadro ya da kitle partileri); 4. Liderlik.

Kuruluşu, dış örgütlenmesi ve seçimdeki etkinlikleri konusundaki bilgilerimizden yola çıkarak ve bu özellikleri C.H.F.'ninkilerle karşılaştırarak T.C.F.'yi bu bağlamda tanımlamak istersek, aşağıdaki gözlemler yapılabilir.

Duverger, partileri öncelikle kökenlerine göre sınıflar: Temelde seçim komitesi örgütleri olarak gelişen ve parlamanter grubun üstün olduğu parlamanter kökenli partilere karşı, parla-

63) Cebesoy, *Siyasî*, 111; Kutay, 11419.

64) ST, 27.12.1924.

mento dışı örgütlerce oluşturulan ve parlamanter grubun daha az güce sahip olduğu, hatta kimi zaman dış örgütlenmeye bağımlı olduğu parlamento dışı partiler. Bu ayrım bağlamında, Türk siyasal yaşamında parlamento dışı yapılanmalardan parlamantere doğru tedrici bir gelişme olduğu kanısındayım. 1908-1918 yılları arasında oldukça kapalı, hatta gizli bir yapısı olan İ.T.Cemiyeti tarafından kurulan İ.T. Fırkası, tümüyle parlamento dışı bir partiydi. Parlamanter grup, daima İ.T.Cemiyeti Merkez-i Umumîsi'ne tabi kaldı.

Buna karşılık, H.F., Millet Meclisi'ndeki Müdafaa-i Hukuk Grubu tarafından oluşturuldu, ancak, kendi içinde ulusal önderliğin bir ürünüydü. Bunun yanı sıra, H.F. kurulur kurulmaz ulusal çapta bir dış örgütlenme olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini teslim aldı. İşletme terminolojisinde "tersine teslim alış" olarak adlandırılabilen bu gelişme, C.H.F.'yi parlamanter ve parlamento dışı parti arasında kalan melez bir yapıya dönüştürdü. Ancak, İ.T.Cemiyeti tarafından yaratılmış olan partiyle C.H.F. arasındaki asıl fark, parlamento dışı önemli güç odakları olmaksızın, C.H.F.'nin tüm aslî önderlerinin parlamento grubunda ve hükümette yer almalarıydı. Mustafa Kemal'in yakın arkadaş çevresinin, Çankaya'daki gece toplantılarının müdavimlerinin, böyle sorumsuz bir güç odağı oluşturmaya eğilimli oldukları doğrudur. Ancak, bu zümrenin etkinliği tümüyle cumhurbaşkanına dayanmaktaydı ve cumhurbaşkanı siyasetle doğrudan ilgilendiği sürece etkisinin son derece sınırlı kaldığı gözlenmektedir. Ömrünün son beş yılında, Mustafa Kemal yürütme yetkisini hâlâ elinde tutmakla birlikte, ülkenin genel gidişine ilişkin güncel politikayla doğrudan ilişkisini kestiği zamandır ki, bu zümre hükümetin ve Meclis'in aleyhine olacak şekilde gerçek anlamda bir güç kazanacaktı.

Sözü geçen iki partinin tersine; ulusal çapta bir "seçim çevresi seçmen komiteleri" ağı oluşturma girişimini üstlenmiş bir grup meb'us tarafından kurulan T.C.F., tam anlamıyla parlamanter bir partiydi. T.C.F. yönetiminin bazı önde gelen İttihat-

çılar ile kurmuş olduğu yakın bağlara karşın ben bunu, 1926 İzmir yargılamalarında savcılık tarafından ileri sürüldüğü gibi, bu partinin İttihatçılar'ın perde arkasından yönlendirdiği, parlamenter kıyafeti giydirilmiş bir örgüt olduğu yönünde bir belirti olarak değerlendirmiyorum.

Tek tek üyelerin etkin bir biçimde partiye katılıp, aidatlarını ödemelerine dayanan doğrudan parti yapıları ile, bileşik toplumsal gruplara (mesleki ya da diğer) dayanan dolaylı parti yapılanmaları açısından aralarındaki farka gelince, parti tüzüğüne göre T.C.F. doğrudan bir yapılanmaya sahiptir ve yalnızca aidatlarını bireysel olarak ödeyen üyeleri kabul etmektedir. Bununla birlikte, yukarıda da değinildiği gibi, grupların ve özellikle esnaf birliklerinin C.H.F.'den ayrılıp T.C.F.'ye katıldığına ilişkin haberler de basında yer almıştı. Bu anlamda, resmen doğrudan bir yapıya sahip olmakla birlikte, T.C.F. gerçekte toplumsal grupların katılımı aracılığıyla genişlemekteydi. Bu açıdan, C.H.F.'ye ve aslında Türkiye'de bugüne dek doğmuş olan tüm önde gelen partilere benzemektedir.

T.C.F. örgütsel açıdan, parti içindeki değişik düzeyler arasında güçlü ve açıkça belirlenmiş bağlarla sınıksız birleşmiş bir yapıya sahipti; ancak, değişik şubeler arasında olduğu gibi, yatay bağlar son derece azdı. En azından parti nizamnamesinde öngörülen buydu.

Bu dönemin Türk siyasetinin seçkin niteliği ve resmi nitelik taşımayan ilişkiler ağlarının önemini farkında olan bir kimse, bunların resmi yapıyı farklı düzeylerde kesmesini bekleyebilir, ancak bu husus üzerine kesin bir şey söyleyebilmek için gerekli verilerden yoksunuz.

Duverger tarafından "kadro partileri" ile "kitle partileri" arasında yapılan üçüncü temel ayırım konusunda, TCF'nin biçimsel yapısının, aidatlarını ödeyen üyeler, vilayet ve kaza şubeleri ve seçilmiş yöneticileri ile bir kitle partisi olduğunu söylemek muhtemelen doğru olur; ama öte yandan partinin içinde

bulunduğu atmosfer ve zihniyet, yönetim kademesinin üyelerce kontrol edilmediği bir kadro partisinininki gibidir. Bu, Duverger'in işaret ettiği gibi, aynı ölçüde CHF(P) ve hatta İkinci Dünya Savaşı sonrasında Demokrat Parti için de geçerlidir. Türk siyasal hayatının tüm evreleri ve hele 1920'lerdeki, seçkinlerin egemen oldukları siyasal hayatlardı.

Liderlik sorunu gözönüne alındığında, TCF klasik bir liberal demokratik yapıya sahipti. Önde gelen parti yöneticileri ulusal düzeyde kongrelerce seçiliyorlardı. Örgüt içinde diğerlerine nazaran büyük farkla güçlü unsurlar "Intihabı idare ve mebus namzetlerini tayin eden" "Umumi Kongre" ve Katib-i Umumi'nin başkanlık ettiği, "fırka katiplerini ve muhabirlerini tayin ve azletmek ve meclis-i umumiye malumat vermek" yetkilerini haiz "Heyet-i İdare" idi. Katib-i Umumi kuşkusuz parti örgütü içindeki en önemli şahıstı. Parti nizamnamesi aynı zamanda, kökeni parlamento olan bir parti için olağan olan bir şekilde, meclis grubuna büyük bir nüfûz veriyordu. Nizamnamenin 24'üncü maddesine göre "Meclis-i Umumi fırkaya mensup vekiller ile fırka ve grup heyet-i idarelerinden ve grup heyet-i umumiyesince müntehab yedi mebustan terettüp" ediyordu. (Burada kullanılan "vekiller" sözcüğü ile parti mensubu olan bakanların mı yoksa mebusların mı kastedildiği açık olarak anlaşılamamaktadır.) Böylece parti grubu Meclis-i Umumi'de daima çoğunluğu elinde bulundurabilecekti. Dahası, partinin ilk reisi Kâzım (Karabekir) ve ilk Katib-i Umumisi Ali Fuat (Cebe-soy) aynı zamanda meclis üyeleri idiler.

T.C.F.'nin parti örgütlenmesinin biçimsel olarak demokratik olduğu, fakat çoğu geleneksel demokratik partiler gibi güçlü oligarşik eğilimlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

T.C.F.; parti ileri gelenlerinin, yani parti "makinesinin" temsilcilerinin, kendilerini gerçek iktidar için mücadele eden, ciddi savaşçılar olarak ortaya koyabilmelerine yetecek denli uzun yaşamadı. Bu yüzden kısa yaşamında biçimsel liderliğin ötesinde, perde arkasında "gerçek" (fiilî) bir liderlik ortaya çıkmadı.

Büyük Millet Meclisi'nde T.C.F.

T.C.F.'nin etkinliklerinin büyük bir bölümünün, otuz civarında meb'usunun bulunduğu Millet Meclisi'nde ortaya çıkmış olduğu kuşku götürmez.

1 Kasım 1924'de başlamış olan yasama yılı, 23 Nisan 1925'de sona erdi. Bu dönem üç belirgin evreye ayrılabilir:

1. H.F.'ndaki bölünmenin habercisi olan Kasım'daki büyük tartışmadan, 13 Şubat 1925'deki Kürt isyanına kadar geçen (az çok olağan parlamenter yaşam) dönem.

2. İsyanın başlangıcından 4 Mart 1925'de *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nun kabulüne kadarki (C.H.F.'nin köktenci kanadının muhalefet ve C.H.F. hükümeti üzerindeki baskısını hızla artırdığı) dönem.

3. Bu yasanın çıkarılmasından, yasama yılının sonuna kadarki (Meclis'in hükümete diktatörce yetkiler vermiş olduğu ve Meclis dışı muhalefetin yasadışı hale getirildiği) dönem.

Şimdi bu dönemlerin her üçünde, Meclis'te tartışılan konuları, T.C.F.'nin konumu ve rolü açısından inceleyeceğim. Bunu yaparken, ilginç olsalar bile, yalnızca yerel açıdan ya da belirli çıkar grupları açısından önem taşıyan çok sayıdaki küçük sorunlar üzerinde değil, ulusal çaptaki siyasal çıkarları ilgilendiren temel olaylar üzerinde duracağım.

27 Kasım'da Ali Fethi (Okyar), Meclis'e kabinesini ve programını sundu. Konuşmasında, İsmet'in siyasalarını değiştirmeksizin sürdüreceğini de vurguladı. Henüz Meclis'e getirilmemiş, hatta Meclis'in Bütçe Komisyonu'na bile sunulmamış olan 1925 Bütçesi, yeni beliren gerekler doğrultusunda biraz değiştirilebilecekti. Köktenci C.H.F.çevreleri arasında kendisine yönelik güvensizliğin çok iyi farkında olan Ali Fethi, kabinesinin partizan karakterini de vurguladı ⁶⁵. Başvekilin konuşmasına, muhalefet adına Ali Fuat (Cebesoy) cevap verdi. Fethi'ye büyük

65) Kandemir, *Siyasî*, 25.

güveni olduğunu ve programını destekleyeceğini söyledi. Tükenmiş durumdaki ülkenin biraz dinlenme dönemine ihtiyacı olduğuna (artık yeni köktenci reformların yapılmaması gerektiğini dile getirmek istiyordu) ve hükümetin birincil olarak "ulusun sinesinden" gelecek bir desteği elde etmeye çalışması gereğine işaret ederek, bununla açıkça C.H.F.'nin Meclis'teki ezici çoğunluğunu kamuoyunu göz ardı edip, her istediğini yapmak için bir fırsat olarak kullanmaması gerektiğini ihtar ederek, sadece ima yoluyla C.H.F.'yi ve önceki hükümeti eleştirdi ⁶⁶.

Fethi'nin konuşmasından sonraki tartışma sırasında ortaya çıkan küçük fakat gerçekleri ortaya koyan bir olay da, C.H.F. Konya meb'usu Refik (Koraltan)'ın Fethi'nin açıklamalarını alkışlayarak, ordunun onun kabinesini destekleyeceği konusunda hiç kuşkusuz olmadığını söylemesiydi. Fethi, hemen ordunun bir bütün olarak Cumhuriyet'in koruyucusu olduğunu ve siyasete kesinlikle karışmayacağını, bu anlamda, onun bir hükümeti desteklemesinin ya da tersinin, konu dışı bir nokta olduğunu belirterek, bunun bir yanlış anlama olduğunu söyledi ve tepkisini dile getirdi. Konu daha fazla tartışılmadı ama bu tartışma C.H.F.'nin daha köktenci politikacılarından bazılarının zihniyetini göstermesi açısından önemli bir işaretti ⁶⁷.

T.C.F.'nin yeni hükümete karşı oy verdiği ilk olay, 2 Kasım tarihli *Nüfus Mübadele, İmar ve İskan Vekâleti*'nin Dahiliye Vekâleti içinde bir genel müdürlüğe dönüştürülmesi önerisi sonucu ortaya çıktı. Anlaşmazlık ilke düzeyinde doyurucu çalışmadığı herkesce bilinen (en azından Kasım'daki büyük tartışma bundan kaynaklanmıştı) vekâletin kaldırılmasından değil, önergede, yeni genel müdürlükte çalışacak memurların sayısını azaltmak hakkının Dahiliye Vekâleti'ne verilmesinin yanı sıra, genel olarak gücün Dahiliye Vekilinin elinde toplanmasının getirdiği rahatsızlıktan kaynaklanıyordu. Bu mevkiin, o sırada C.H.F.'nin köktenci kanadının en ileri gelen meb'usu Recep

66) ZC, c. 10,402.

67) ZC, c. 10,401.

(Peker)'e ait olduğu gerçeği, muhalefetin bu tepkisinde bir etken olmuş olabilir. Feridun Fikri (Düşünsel), eski vekâletin görev ve yetkilerinin Dahiliye ve Nafia vekâletleri arasında bölüştürülmesini içeren bir karşı önerge verdi. Ne var ki, bu önerge reddedildi. Öte yandan, hükûmet önergesi de (bu fikre karşı T.C.F. çevreleri dışında da muhalefet olduğunu gösterecek şekilde) ancak 43'e karşı 89 oyla kabul edildi ⁶⁸.

Tartışılan bir sonraki temel olay, bir Bahriye Vekâleti'nin kurulması oldu. Son Osmanlı kabinelerinde bir örneğinin bulunduğu bu vekaletin yeniden kurulması önerileri, 1923'den beri sürekli ortaya atılmakla birlikte, münhasıran bu konudaki önerge 25 Ekim 1924 tarihinde verilmişti. ⁶⁹. Önergenin gerekçesi Türk donanmasının içinde bulunduğu ve ancak, ayrı bir bakanlığın yoğun çaba ve dikkatiyle düzeltebileceği acınacak durumdu. Deniz kuvvetlerindeki büyük gemilerden sadece çok yaşlı olan Hamidiye ile Mecidiye'nin çalışır durumda olduğu ve modern Yavuz'un (eski Goeben) son altı yıldır gerekli onarımları bekleyerek devre dışı kaldığı düşünülürken, kaçınılmaz olan bu gereksinmeyi muhalefet de kabul ediyor; ancak, ordu genel kurmayından bağımsız bir Bahriye Genel Kurmayı oluşturulması düşüncesine karşı çıkıyordu. Ayrıca, hükümetin bu konuda aniden ortaya çıkan bu aceleci tutumuna ilişkin hayretlerini de dile getiriyorlardı. Bir diplomatik gözlemcinin de belirttiği gibi, muhalefet, bakanlığın kurulmasının gerçekte Balkan Harbi'nde Hamidiye ile gerçekleştirdiği kahramanlıklar sonucu Türkiye'nin en önde gelen denizci kahramanı olan Rauf'un, bahriyeliler ve Deniz Harb Okulu öğrencileri üzerindeki etkisini silmek amacı taşıdığından kuşkulanmış olabilir ⁷⁰.

Gerçek neden ne olursa olsun, mevcut T.C.F. üyelerinin tümünün hazır bulunduğu ve karşı oy verdiği oylamada, 24'e karşı 137 oyla vekalet kuruldu. Meclis'teki köktenci üyelerin

68) ZC, c. 11, 48-101.

69) ZC, c. 11, 287-304,307.

70) ARA, 6.1.1925.

sesi en çok duyulanlarından olan Topçu İhsan (Eryavuz), Fethi'nin üzerinde diğer bir denetim unsuru olacak şekilde, Bahriye Vekaletine getirildi ⁷¹.

Henüz Aralık'ta bile, köktenci Kemalistler'in muhalefet üzerinde olduğu gibi, hükümet üzerinde de ağır bir baskı uygulamaya başladığı görülmektedir. 3 Aralık'ta, C.H.F. Kozan meb'usu Ali Saip, Abdülhamid II zamanından beri yürürlükte olan Matbuat Kanunu'nu oldukça sertleştirecek bir değişiklik önergesi sundu ⁷². Bu önerge, bir diplomatik gözlemcinin deyişiyle "Drakonyan" (zalimce) bir yasa oluşturmayı amaçlıyordu ⁷³. Yılın son gününde, hükümet Abdülkadir Kemali (Öğütçü)'nün Adana'da yayınladığı **Tok Söz** ile İstanbul'da İngilizce olarak yayınlanan **Orient News** gazetelerini kapattı. T.C.F. meb'uslarından Halis Turgut ile Kâzım Vehbi, bu kapatmaların yasallığı ve nedenlerine ilişkin bir soru önergesi verdiler. Soruları Fethi, hükümetin basın özgürlüğünü ihlâl edilemez bir hak olarak gördüğünü, ancak, bu iki gazetenin ülkenin güvenliğini tehlikeye düşürecek makaleler yayınladığını belirterek yanıtladı. **Tok Söz**, ülke için bir tehdit olarak tanımladığı hükümete karşı tüm muhalefet güçlerini birleşmeye çağırarak, **Orient News** ise Ankara hükümetini İstanbul'un ihtişamına darbe indiren barbarlar olarak adlandırmıştı. Fethi, Dahiliye Vekaleti'nin bu gazeteleri kapatma konusundaki kararını hararetle savundu ⁷⁴. Söz konusu olaydan birkaç gün sonra, Recep (Peker)'in 5 Ocak 1925'de Dahiliye Vekaleti'nden istifa ettiği göz önüne alındığında, bu olay çok ilginçtir. C.H.F. grup toplantısında hararetle bir şekilde tartışmalara yol açmış olması gereken bu istifa, Meclis'te tartışılmadığı için, nedenleri konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Değişik kaynaklarca, iki ayrı neden gösterilmektedir: Gazetelerin kapatılmasını sadece kendi bakan-

71) ZC, c. 11,307; Goloğlu, 83.

72) Kandemir, *Siyasî*, c.59.

73) PRO, E 11553/32/44, 17.22.1924.

74) ZC, c. 11, 534-7.

lığının bir sorumluluğu olarak görürken, Başvekil konuyu bir kabine sorumluluğu olarak değerlendirdiği için, ya da alternatif olarak, Fethi'nin tüm diğer kentler gibi, büyük kentlerin de kendi belediye başkanlarını seçmeleri olanağını temin eden önergesine karşı olduğu için istifa etmişti ⁷⁵. Bu önerge, her kent ve kasaba için seçilmiş belediye başkanlarını savunan T.C.F. programına yansımıştı ve İstanbul'da çok önemsenen bir noktaydı. Bu yoruma göre, Recep büyük kentlerin (İstanbul'u kastederek) atanmış valilerce yönetilmesinde ısrar etmişti. Aynı kaynağa göre, Recep'in istifa nedeni ne olursa olsun, Fethi kendi kabinesi içinde gittikçe yükselen bir muhalefetle yüzyüzeydi; ve Recep'in istifasının kısa bir süre içinde Fethi'nin düşmesi ve yerini bir köktencinin, hatta büyük olasılıkla bizzat Recep'in alması ile sonuçlanacağı beklentisi oluşmuştu.

Ocak'ta tartışılan bir başka konu da, Bursa'da Nurettin Paşa'nın kazandığı seçimin yasallığı idi. Bu tür sorunları inceleyen "İkinci Şube", 12 Ocak'ta yürürlükteki seçim kanununun öngördüğü devlet memurları ve askeri personelin, seçimlerin ilan edilmesinden itibaren en geç on gün içinde istifa etmeleri zorunluluğunu içeren maddesini gerekçe göstererek, bu seçimin geçersiz olduğunu ilan etti. Ne var ki, Sorun 17 Ocak'da Meclis'te tartışıldığında muhalefet uzun uzadıya bu kuralın sadece genel seçimler için geçerli olduğunu ileri sürdü. Sonunda, seçimin hükümsüz olduğu kararı, T.C.F. üyelerinin red oyu verdiği oylamada 56'ya karşı 130 oyla alındı ⁷⁶. Yukarıda da belirtildiği gibi, 5 Şubat'ta yinelenen ara seçimde Nurettin bir kez daha aynı meb'usluğa seçildi.

26 Ocak'ta muhalefetin Ardahan meb'usu olan Deli Halit Paşa, 88 arkadaşıyla birlikte, harp malullerinin yararına ilişkin olan ve zaten Meclis'in gündeminde bulunan yasa tasarısının hızlı bir biçimde tartışılması talebinde bulundu. Çoğunluğun ka-

75) Goloğlu, 83; PRO, E 453/194/44, 20.1.1925.

76) ZC, c.12,90-93;131-154.

bulüyle, yasa tasarısı 3 Şubat'ta bir kişinin bulunmadığı oylama-
da, 146'ya karşı 0 oyla meclisten geçirildi ⁷⁷. Halit'in önergesi
üzerine yapılan tartışma, T.C.F.'nin üst düzey askeri kişilikleri-
nin gerçekten katıldıkları birkaç olaydan biriydi. 26-29 Ocak'ta,
barış döneminde Türkiye'nin tüm askeri siyasalarını yönlendire-
cek bir Yüksek Askeri Konsey (Âli Şura-yı Askerî) kurulması-
na yönelik hükümet önergesine ilişkin oturumlarda da aynı
durum geçerli oldu ⁷⁸. Hükümet görüşüne göre, Müdafaa-i Millî
Vekili, Bahriye Vekili, Erkan-ı Harbiye Reisi, ordu müfettişleri
ve Bahriye Kumandanı'nın hepsi cumhurbaşkanının başkanlığı
altında bu konseyde yer almalıydı. T.C.F. üyeleri, bu önergeye
iki nedenden ötürü karşı olduklarını belirttiler: İlki, yalnızca
tavsiyede bulunma gücüne sahip bu konsey, yetkiden yoksun
bir yapıdaydı, ikincisi, siyasal ve askeri işlevlerin (ve görevlile-
rin) birbirine bu şekilde karıştırılmasını doğru bulmuyorlardı.
Konu üzerinde uzun uzadıya duran Kâzım (Karabekir), bu kuru-
luşun Birinci Dünya Savaşı'nda tüm saygınlığını yitirmiş olan
Alman modeline benzediğini ileri sürdü. Cumhurbaşkanı ve ba-
kanlarca yürütülecek siyasal sorumluluklarla general ve amiral-
lerce üstlenilecek askeri-teknik sorumluluklar arasında kesin bir
ayırım yapılmasını istedi. Özellikle cumhurbaşkanının konseyin
başkanlığını almasına karşıydı. Yasa tasarısı hakkındaki oylama
bir süre sonra yapılacaktı.

Yine 26 Ocak'ta **Keskin** (Keskin'de yayınlanan) ve **Örnek**
(Çanakkale'de yayınlanan) gazetelerinin kapatılması konusu tar-
tışıldı. **Keskin** gazetesi olayı üzerinde yoğunlaşan tartışmalarda
hükümet, gazetenin editörünün yazı işleri müdürlüğündeki bir
değişmeden sonra hükümete başvurup yeniden yayın izni alma-
dığını, bunun da yönetmeliklere aykırı olduğunu belirtti. Muha-
lefet ise Matbuat Kanunu'na göre bunun zorunlu bir kural olma-
dığını savunduysa da, hiçbir etkisi olmadı ⁷⁹.

77) ZC, c.12,322-4; c.13/1, 113-131,217-233.

78) ZC, c.12,333-347, 363-387.

79) ZC, c.13/1, 92-93.

Ocak ayının sonundan başlayarak bütün ay boyunca B.M.M.'deki Bütçe Komisyonu'nda tartışılmış olan 1925 Bütçesi görüşmeleri, hemen tüm zamanı aldı. Oturumlarda Feridun, Fikri, Vehbi, Zeki ve Halit (Akmansü) gibi kimseler tarafından pek çok ayrıntılı sorular soruldu ve çeşitli görüşler ileri sürüldü.

Şubat'ın başlangıcını (9 Şubat) gölgeleyecek şekilde, Meclis koridorunda Halit Paşa'nın vurulup ölmesiyle sonuçlanan bir katli olayı Meclis'deki diğer konuları geri plana itti. Kel Ali (Çetinkaya), Halit'in saldırısına uğradığını ve kendisini korumak için onu vurduğunu ileri sürdü. Bazı kaynaklara göre, bunu aslında C.H.F. Rize meb'usu olan Halit'i arkasından vuran, gerçek katil olan Rauf'u korumak için söylemişti⁸⁰. Olay hakkında gerçekten ciddi bir soruşturma asla yapılmadı ve kavganın gerçek nedenleri hiçbir zaman kesin olarak kanıtlanamadı⁸¹. Halit son derece fevri bir insan olarak tanınıyordu ve son zamanlarda aşırı sinirlilik belirtileri göstermekteydi⁸². Bunun yanı sıra, her ikisi de Türk-İtalyan Savaşı sırasında İttihatçı gönüllüler olarak Trablusgarb'da buldukları 1911'den beri ezeli düşmandılar⁸³. Öte yandan, bir grup arkadaşıyla çevrelenmiş Ali ile karşılaştığında Halit yalnızdı. Bu olay, Meclis'teki oturumları durdurmadı. Ertesi gün, Meclis başkanlığı olaya ilişkin bir bildiri yayınladı. Muhalefet olayı, Meclis'teki kendilerine göre mevcut tehdidkâr ve şiddet atmosferinin bir göstergesi olarak sunarak (kesinlikle yasaklanmış olmasına karşın Meclis'te pek çok kişi silahlı olarak dolaşıyordu), bunu bir tartışmaya dönüştürmek istediye de, bu girişim çoğunluk tarafından engellendi⁸⁴.

Aynı gün Feridun Fikri, Elazığ'daki ara seçimler sırasında, valinin idarî memurlara yaptığı yasadışı baskıya ilişkin 8 Şubat'ta Dahiliye Vekili hakkında verdiği soru önergesine yanıt

80) Goloğlu, 99.

81) Cebesoy'a göre (Siyasî, 140), doktor raporu açıkça ortaya konmadığı gibi, Halit'in ifadesi de alınmamıştı.

82) Halit, Ali, Kılıç Ali gibi eski İttihatçı fedailer arasında belirgin bir çabuk öfkelenme, fiziksel şiddete başvurma eğilimi ortak bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Bkz.:Goloğlu,99,

83) Goloğlu,93.

84) ZC, c.13/1, 271-3.

istedi. Bakan, yanıtın henüz hazır olmadığını bildirdiyse de, Feridun Fikri değişik yerlerden çekilen ve seçim sürecine hükûmet müdahalesinden yakınan telgrafları göstererek, 14 Şubat'ta Dahiliye Vekâleti'nin bütçesi üzerinde süren tartışmaların yönünü yine bu konuya çevirdi ⁸⁵.

7 Şubat'ta Ali Fuat (Cebesoy), biri bütçe, diğeri ise genel olarak halkın refahının geliştirilmesi konusunda iki uzmanlık komisyonunun teşkilini istedi. Her iki öneri de reddedildi ⁸⁶.

17 Şubat'ta kırsal nüfus kitlesini belki de gerçekten etkileyecek tek yasa olan âşârın kaldırılmasına ilişkin oylamada, T.C.F. de C.H.F.'yle birlikte olumlu oy verdi ⁸⁷. Bu, T.C.F.'nin söylenegeldiği gibi sosyo-ekonomik anlamda da, kültürel ya da anayasal sorunlar alanında olduğundan daha fazla gerici olmadığını bir diğer göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Genel bir sonuç olarak, Kasım ile Şubat başı arasındaki oturumlarda, hükûmete değil de, hükûmetteki demokratik olmayan ve otoriter olarak adlandırdığı eğilimlere (örneğin, dahiliye vekâletine verilen çok geniş yetkiler, gazetelerin kapatılması, hükûmet karşıtı bir adayın seçimi kazanmasının engellenmesi ve bizzat seçimlere bir bütün olarak hükûmet müdahalesi gibi) tekrar tekrar hücum eden bir muhalefetin varlığını görüyoruz. Bu dönemin Meclis tutanaklarını inceleyen biri için dikkat çekici olan, birkaç istisna dışında, tartışmalarda parti sözcülüğünün T.C.F.'nin üst düzey üyeleri, yani paşalar (Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Rüştü, Halit, Cafer Tayyar) ve ulusal çapta tanınan kişilikler (Rauf, Adnan) tarafından üstlenilmemiş olduğudur. Bunlar arasında yalnız Kâzım'ın oldukça sık söz aldığı görülmektedir. Meclis oturumlarında C.H.F.'ye ve hükûmete karşı sık sık muhalefet yapanlar şunlardı: Ahmet Muhtar, Halis Turgut, Kâzım Vehbi, Besim, Zeki, Halit (Akmansü) ve en başta da Feridun Fikri (Düşünsel).

85) ZC, c.13/1,276-7, 414-23.

86) ZC, c.13/1,202.

87) ZC, c.14,96-7.

Öte yandan, Recep'in önderliğinde C.H.F. içinde yalnızca muhalefete karşı değil, Fethi kabinesine karşı da gittikçe artan baskıya önceden değinmiştik.

Kürt İsyanından Sonra

1925 Şubat'ının ikinci yarısında atmosfer gittikçe gerginleşti. 13 Şubat'ta ⁸⁸ Elazığ, Diyarbakır ve Dersim (şimdiki Tunceli) illerini kapsayan bölgede bir isyan patlak verdi ⁸⁹. İsyan, hem Kürt ulusçuluğu, hem de İslamcı tepki karakterini taşıyordu ve bir Nakşibendi şeyhi olan Palulu Şeyh Sait tarafından yönetiliyordu. Başlangıçta, isyancılara karşı yerel askerî birlikler ve jandarma güçleri gönderildi. Ancak, kısa bir süre sonra bunların yetersiz kaldığı açıkça anlaşılınca, diğer bölgelerden daha büyük askerî birliklerin seferber edilip gönderilmesi için hazırlıklar başlatıldı. Buna karşın, isyan bir hafta boyunca yalnız küçük bir çevre tarafından biliniyordu. 21 Şubat'ta İsmet (İnönü) aniden İstanbul'dan Ankara'ya döndü. Bu sırada bile, onun böylesine aniden geri çağrılmasının nedeni basın ve kamuoyunca bilinmiyordu. Ankara'ya vardığında, istasyonda Fethi veya başka bir bakanca değil Mustafa Kemal tarafından karşılandı ⁹⁰. Bu durum oldukça olağan dışıydı ve İsmet'in geri çağrılmasına Fethi'nin karşı olduğu şeklinde yorumlandı.

23 Şubat'ta Elazığ, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri'nin yanı sıra Erzurum'un Kığı ve Hınıs ilçelerinde sıkıyönetim ilânı için bir hükümet önergesi Meclis gündemine getirildiyse de, oturumda Başvekil hazır bulunamadığı için tartışılmadı. 25 Şubat sabahındaki bir sonraki oturum da, Milli Maarif Vekâleti'nin bütçesinin tartışılmasıyla geçti. Ancak 25 Mart günü öğleden sonra-

88) Fethi, anılarında isyan haberinin Ankara'ya 11 Şubat'ta ulaştığını yazıyorsa da, bu doğru olamaz. (Okyar, Üç, 366).

89) İsyanın en geniş ve yeni betimlemesi için bkz.: Olson, 91-152.

90) OM, c.5, 126 (The Times'den alıntıyla); TE, 23.12.1925; PRO, E 1229/1091/44, 24.2.1925.

dır ki, Fethi Meclis'te isyan ve sıkıyönetim ilanı önergesi hakkında konuşma yapabildi ⁹¹. İsyanın nasıl ortaya çıktığı (bunu 1924 yazındaki Nasturi sorunlarına bağlamaktaydı), isyanı kimlerin kışkırttığı ve hareketin niteliği konusunda açıklamalar yaptı. İsyancıların üzerinden çıkan propaganda broşürleri ve mektuplar, ayaklanmanın Kürt ulusçuluğu yönünü (ulusal bir Kürt hükûmeti talep ediliyordu) ve İslamî karakterini (Şeriat'in egemenliği ve hilâfetin yeniden kurulması istenmekteydi) açıkça ortaya koyuyordu. Fethi, bu ayaklanmayla pek çoğu Jön Türk geçmişli dinleyicilerinin kuşkusuz gayet iyi anımsayacak oldukları iki olayla, 1912 Arnavut isyanı ve 31 Mart 1909 karşı devrimi arasında paralellikler kurdu. Hükûmetin Cumhuriyeti korumak için gereken her türlü önlemi almayı kararlaştırdığını belirtti. Meclis'ten iki önlemi onaylamasını istedi: İlk olarak hükûmet önergesinde adı geçen doğu illerinde ve ek olarak Malatya ilinde (ilk önerenin meclis gündemine alınmasından sonra listeye alınmıştı) sıkıyönetim ilanı; ikinci olarak da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda, siyasal amaçlar doğrultusunda "dini veya mukaddesat-ı diniyeyi" kullanmayı vatana ihanet suçu oluşturan eylemler arasına dahil eden bir değişiklik yapılması.

Fethi'den sonra Kâzım (Karabekir) muhalefet adına konuşmak üzere söz aldı. Hükûmeti tamamen desteklediği ve herhangi bir iç ya da dış tehlikeyle karşılaştığında Türk ulusunun tek vücut olduğunu dile getirdiği, kısa bir konuşma yaptı ⁹². Konuşma Meclis'te bir alkış tufanı ile karşılandı. Ardından sıkıyönetimi ilan eden hükûmet önergesi oybirliğiyle kabul edildi ⁹³.

Hemen ardından Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ndaki değişiklik önergesi görüşüldü. T.C.F. Karesi meb'usu Vehbi'nin, "mukaddesat-ı diniye"nin tanımlanmasını istediği, ancak, gerçek bir itirazın yapılmadığı çok kısa bir tartışmadan sonra, oy birliğiyle

91) ZC, c.14, 306-311.

92) ARA, 27.2.1925, ZC. c. 14, 309

93) Weiker'in, T.C.F.'nin ayaklanmacılara karşı yumuşak davranılmasını istediği yönündeki iddiası kesinlikle yanlıştır.

olmasa da, bu önerge de kabul edildi (tutanaklar önergeye kimlerin olumlu, kimlerin karşı oy verdiğini göstermemektedir).

Fethi, C.H.F.'deki köktenciler tarafından gittikçe daha zora koşulduğunu açıkça anlıyordu. İsmet'in Ankara'ya dönüşünden hemen sonra, T.C.F. liderlerini özel görüşmelere davet etti. Ali Fuat hâlâ İstanbul'da olduğu için (Abdurrahman Şeref Bey'in ölümüyle boşalan meb'usluk için İstanbul'da bir diğer ara seçim hazırlıkları vardı), Fethi ile görüşmeye Kâzım ve Adnan gitti. Bu konuşma sırasında, Fethi (herhalde bu talebi yapmasının kendisine emredildiğini belirterek) onlardan partilerini gönüllü olarak dağıtmalarını istedi. T.C.F. meb'usları bunu reddedince, Fethi eğer onların yerinde olsaydı, kendisinin de aynı şeyi yapacağını söyledi ⁹⁴.

25 Şubat'ta alınan kararlar bile köktencileri yumuşatamadı. C.H.F. grubunun bir toplantısında, Süreyya, İstanbul basınının var sayılan yıkıcı tutumunu ileri sürerek, İstanbul'da da sıkıyönetim ilanını önerdi ⁹⁵. Hükûmet bu düşünceye karşı koyduysa da, C.H.F. meclis grubu üyeleri arasında bu düşünce yavaş yavaş desteklenmeye başladı. İki gazeteci, Falih Rıfki (Atay) ile Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) gibi, Aralık ayında sansürün yeniden uygulanmasını içeren yeni bir Matbuat Kanunu önergesi veren Ali Saip de, bu düşünceyi destekleyenler arasında yer alıyordu. Toplantı sırasında T.C.F., doğudaki şubeleri aracılığıyla dinsel propaganda yapmak (bu yüzden vatana ihanet suçu işlemek) ve Şeyh Sait'in İstanbul'daki oğullarından biriyle ilişki kurmuş olmakla suçlandı ⁹⁶. Bu grup toplantısında, İsmet ilk kez olarak hükûmete geniş yetkiler vermeyi ve kötü ün yapmış İstiklâl Mahkemelerini yeniden kurmayı önerdi. O zamana değin gazetelerde İsmet'in başvekil olarak Fethi'nin muhtemel halefi şeklinde adı geçmemişti, fakat ayaklanmacılara karşı yürütüle-

94) Aydemir, İkinci, 294; Orbay, 211; Cebesoy, Siyasî, 143; PRO, E 1229/1091/44, 24.2.1925.

95) ST, 26.2.1925; ARA, 25.2.1925.

96) ST, 26.2.1925.

cek harekâtın kumandasının ya ona, ya da Kemalettin Sami Paşa'ya verileceği konusunda tahminler yapıyordu ⁹⁷. Diplomatik kaynaklara göre, 25 Şubat'tan itibaren yanında Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi (Çakmak) olduğu halde, kabine toplantılarına İsmet de katılmaya başlamıştı ⁹⁸.

T.C.F. C.H.F. grup toplantısında kendisine yöneltilen suçlamalara, basına iki mektup sızdırmak yoluyla tepki gösterdi. Biri, Kâzım'ın İstanbul'daki parti şubesine yazdığı ve isyancılara karşı hükûmetin eylemlerini hararetle destekleyen bir mektuptu; ikincisi de, İstanbul şubesi başkanı Kara Vasıf'ın Meclis'e gönderdiği ve T.C.F.'nin doğudaki şubelerinin dinsel propağandaya karıştığı yolundaki iddiaları hiddetle reddettiği mektuptu ⁹⁹. Ne var ki, Fethi, C.H.F. meclis grubu tarafından T.C.F.'nin ülkenin doğusundaki şubelerinin irticaî eylemler yaptığı gerekçesiyle kapatılması önerisinde bulunmaya zorlandı ¹⁰⁰.

Şiddet Yanlılarının Zaferi: Takrir-i Sükûn Kanunu

2 Mart 1925'de C.H.F. meclis grubu toplantısında duruma ilişkin iyiden iyiye hararetli bir tartışma yapıldı. Şiddet yanlıları ayaklanmanın bastırılması için çok daha sert önlemlerin alınmasını istediler. Karesi meb'usu Süreyya, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ve Recep (Peker) özellikle, sertlik yanlısı olarak dikkat çekmekteydiler. Kendi kabinesinin yeter çoğunluğunca desteklenen Fethi, gerçekten gerekli olmadığını düşündüğü bu son derece sert önlemleri reddetti. Bu toplantı sırasında heyecan doruğa varmıştı (hatta bir kaynak, silahların çekilmeye başladığından söz eder) ve onsekiz üye tarafından verilen önergeyi, Fethi bir güvensizlik oyu olarak yorumladı ¹⁰¹. Hükûmete karşı yapı-

97) ST, 26.2.1925.

98) PRO, E 1229/1091/44, 24.2.1925; E 1394/1091/44.

99) ST, 28.2.1925.

100) ST, 1.3.1925.

101) Okyar, Üç, 368.

lan vahşi saldırılara karşı, Kılıç Ali tatışmaları izlemiş olan Cumhurbaşkanı çağırıp konuya ilişkin onun görüşlerini alma önerisini yaptığında, hâlâ grup çoğunluğunu almayı umuyordu. Bu öneri kabul edildi ve Mustafa Kemal, açıkça hükûmeti eleştirenlerin yanında yer aldığı ve daha sert önlemleri tavsiye ettiği bir saatlik bir konuşma yaptı ¹⁰². Bu, son derece açık bir biçimde Fethi'nin kaderini belirledi ve güven oylamasını 60'a karşı 92 oyla kaybetti. Bu koşullarda hükûmet lehine verilen oyların sayısı şaşırtıcı denebilecek kadar yüksek olarak kabul edilmelidir. Muhalefetin hemen farketdiği gibi, bu rakkam Fethi hükûmetinin Meclis'te hâlâ bir çoğunluğa sahip olabileceğini gösteriyordu.

3 Mart günü öğleden sonra, günün ikinci oturumunda, hükûmetinin bir C.H.F. kabinesi olduğunu, kendisinin de iç politikası nedeniyle partinin desteğini kaybettiği için istifa etmek zorunda kaldığını açıkladığı kısa bir bildiri okudu ¹⁰³. Muhalefet adına Rauf, başvekilin bildirisinin kendisini tatmin etmediğini söyledi. Her şey bir yana, daha bir hafta önce Kürt ayaklanması sorununu ele alışında, Meclis'te ittifakla desteklenmişti. Daha fazla açıklama yapılmadan gerçekleşecek bir hükûmet değişikliğinin ülkede ve yurt dışında yanlış anlamalara yol açabileceğini söyledi. Ne var ki, Fethi ısrarla daha fazla açıklamada bulunmayı reddetti.

4 Mart sabahı, C.H.F grubu, İsmet'in Fethi'nin yerini almasını ve yeni hükûmetin programını onaylamak için yeniden toplandı. Öğleden sonra Meclis bir kez daha toplandı ve İsmet kabinesini sundu. Bu hükûmet, Meclis grubu oylamasında Fethi'ye karşı oy veren Ali Cenani (Ticaret) ve İhsan (Eryavuz) (Bahriye) dışında, Fethi kabinesinden kimsenin bulunmadığı, hemen tümüyle yeni bir ekipti ¹⁰⁴. Fethi hükûmetinin önce el altından ayağını kaydırmak, daha sonra da onu düşürmek için öy-

102) PRO, E 1615/1091/44, 10.3.1925.

103) ZC, c.15, 110-111.

104) OM, c.5,127 (The Times'den alıntıylaarak).

lesine uğraşmış olan Recep (Peker), Müdafaa-i Milliye vekili olarak geri döndü. İsmet'in programı "tüm hükûmetlerin olağan niteliklerinden oluşuyordu: Dışarda dostça ilişkiler tesis etmek ve içerde reformları gerçekleştirmek" ¹⁰⁵. Yeni ekip ve programı, T.C.F.lilerin karşı oyuna rağmen, 23'e karşı 153 oyla güvenoyu almayı başardı. Ne var ki, bu programdan çok daha önemli olan, İsmet'in önerdiği acil durum önlemleriydi: Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması ve biri doğu illerinde ve diğeri de ülkenin geri kalan yerleri için Ankara'da olmak üzere iki İstiklâl Mahkemesi'nin yeniden kurulması. Şiddet yanlılarının sıkıyönetimin Trabzon ve İstanbul'da da ilân edilmesi yönündeki dilekleri gerçekleşmedi, ancak, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması hemen hemen aynı anlama geliyordu.

Ayın 25'indeki sıkıyönetim ilânının ve Hıyanet-i Vatanîye Kanunu değişikliğinin aksine, Takrir-i Sükûn Kanunu, Meclis'te hararetli tartışmalara yol açtı ¹⁰⁶. Muhalefetin bu iki olaya karşı aldığı farklı tutum, sıkıyönetimin kurallarının yalnızca ülkenin doğusunda uygulanmasından ve Hıyanet-i Vatanîye Kanunu değişikliğinin (hatırlanacağı gibi, dinin siyasal amaçlı kullanımına atıfta bulunuyordu) kendilerine karşı kullanılacağını henüz tasavvur bile edememelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Öte yandan, Takrir-i Sükûn Kanunu, hükûmete iki yıllık bir süre için ülkenin her yanında geçerli sınırsız yetkiler vermekteydi. O sırada hazırlanmış olan bir İngiliz diplomatik raporunun dediğine göre: "Hükûmete iki yıl boyunca dilediği her şeyi yapması için tam bir özgürlük verdiği göz önüne alındığında, daha kapsamlı bir baskı ağının nasıl kurulabileceğini hayal etmek çok zordu." ¹⁰⁷. Tartışmada T.C.F. adına birkaç kişi söz aldı. Feridun Fikri, Vehbi ve Zeki, yasanın hakimiyet-i milliye temel ilkesini çiğnediğini ve bu yüzden de anayasaya aykırı olduğunu belirttiler. Kâzım (Karabekir), hükûmetin gerekli gördü-

105) PRO, E 1615/1091/44, 10.3.1925.

106) ZC, c.15,131-156.

107) PRO, E 1615/1091/44, 10.3.1925.

ğü tüm yasal önlemleri destekleyebileceğini, ancak, ulusun temel anayasal haklarını ayaklar altına almanın yanlış olduğunu söyledi. Konuşması dışında bir kez daha söz aldığı da, basın özgürlüğü konusundaki kaygılarını dile getirerek, yasayı "elastiki" olarak nitelendirdi. Rauf, bir önceki hükûmetin Meclis'e sunduğu bilgilerin, ayaklanmanın bölgesel ve Türkiye Cumhuriyeti için kesinlikle bir tehdit oluşturmayacak, oldukça önemsiz bir olay olduğunu Meclis'e açıkça gösterdiğini söyleyerek tartışmayı geliştirdi. Aslında bu doğrudu, çünkü daha 26 Şubat'ta isyancılar, ele geçirebildikleri tek önemli kent olan Elazığ'dan sürülüp çıkartılmışlardı. Rauf'un konuşmasının ardından söz alan Hâlis Turgut, hareketin Kürtçü niteliğine dikkati çekerek, bunun ayaklanmanın tüm ülkeye yayılmasını önleyecek bir etken olmasının altını çizdi. Ayrıca hükûmete, sıkıyönetimi iki yıllığına ilân etmelerinin nedeninin, isyanın iki yıl süreceğini tahmin etmelerinden mi kaynaklandığını sordu.

Hükûmet önergesi Recep (Peker), Adliye vekili Mahmut Esat (Bozkurt) ve son olarak da bizzat İsmet tarafından savunuldu. Savunmalarında onları Refik (Koralan), Ali Saip, Tunalı Hilmi, Süreyya, Kılıç Ali ve İlyas Sami destekledi. Recep, durumun sorumlusu olarak gördüğü İstanbul basınına acımasızca saldırırken, İsmet de gericilere yeterince açık bir biçimde karşı çıkmadıkları için muhalefete serzenişte bulundu. Cumhuriyetin tehlikede olmadığı görüşüne katıldı, ancak, bunun tek nedeninin (çıkartılan yasanın da işaret ettiği gibi) Meclis'in ve hükûmetin aldığı dirayetli önlemler olduğunu ekledi. Sonunda yasa, mevcut tüm T.C.F. üyelerinin olumsuz oylarına karşın, 22'ye karşı 122 oyla kabul edildi.

Hemen ardından iki İstiklâl Mahkemesi'nin kuruluşu tartışılmaya başladı. Bu sırada T.C.F. açıkça bu fikre karşı olduğunu gösterir biçimde, yoklama yapılması talebinde bulduysa da, buna yoklama önergesini imzalayan onbeş kişinin hepsi hazır bulunmadıkları için karşı çıkıldı. Önerge reddedilmeden geri çekildi ve hükûmet önergesi el kaldırma yönetmiyle yapı-

lan oylama sonucu kabul edildi. Ardından, hepsi de Mustafa Kemal'in yakın takipçileri olarak tanınan bir dizi aşırı uca mensup meb'us, mahkeme üyeliklerine seçildi.

7 Mart'ta ulusa, orduya ve devlet memurlarına yönelik bildirisinde Mustafa Kemal'in de artık gündeme konan sertlik yanlısı çizgiyi desteklediği ortaya çıkıyordu ¹⁰⁸. Bu bildiriye yalnız orduyu ve devlet memurlarını tüm güçleriyle yasanın uygulanmasını sağlamaya ve halkı da bu yolda onları desteklemeye çağırıyor, aynı zamanda yasanın yalnız cezalandırmaya yönelik değil, caydırıcı önlem olmayı amaçladığını da dile getiriyordu.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması ve İstiklâl Mahkemelerinin kurulması çağdaş Türkiye tarihinde, gerçek bir dönüm noktasını oluşturur. Aşırı bir baskı döneminin habercisi olan, tarihsel önemi büyük bu kararın, iki yıl boyunca uygulanması, tüm siyasal muhalefetin ve basının susturulmasını, Kürt etnik ve dilsel kimliklerinin sert bir biçimde ezilmesini ve 1926'da Ankara ve İzmir'de yapılan yargılamalarla Kemalist çevre dışındaki tüm potansiyel iktidar rakiplerinin yok edilmesini getirdi. Bu iki yıllık dönem sona erdiğinde, Kemalistler artık kendilerini yasanın yürürlükten kalkmasına izin verecek kadar güvenlikte hissediyorlardı. Ancak, bu yasanın yarattığı siyasal sistem, iklim ve kültür, onu izleyen yirmi yıl boyunca temelde aynı kalacaktı.

Meclis'te basına yönelik saldırılardan sonra, yeni yasanın en belirgin etkisinin basın üzerinde olacağı kuşku götürmezdi. 6 Mart'ta hepsi de T.C.F.'yi destekleyen İstanbul'daki üç önemli gazete, yani muhafazakâr dinci **Tevhid-i Efkâr**, **Son Telgraf** ve **İstiklâl**'den başka **Presse du Soir**, islamcı dergi **Sebilürreşat** ve komünistlerin yayın organları olan **Aydınlık** ile **Orak Çekiç**, Adana'da çıkan **Tok Söz** ile **Sayha**, İzmir'de çıkan **Sada-yı Hak** ve Trabzon'da çıkan **İstikbâl** gazeteleri kapatıldı ¹⁰⁹. Büyük ga-

108) Arsan, *Telgraf*, 520-1

109) Yalman, 163

zetelerden yayınlarına devam edebilenler, hükûmetin organı olan **Hakimiyet-i Milliye** (Ankara) ile **Cumhuriyet** (İstanbul) dışında yalnızca eski İ.T. Cemiyeti organı **Tanin**'den ibaretti. **Tanin**'in başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın), bu hükûmet kararlarını açıkça protesto etmediyse de, duygularını daha kurnazca bir yolla ortaya koydu: O günden itibaren siyasal sorunlar üzerine artık başyazı yayınlamayacağını, bunun yerine, İngilizlerin tutsağı olarak Malta'da kaldığı günlerden anımsadıklarını bir dizi olarak yayınlayacağını açıkladı ¹¹⁰. Bu mesaj, sansürün aynı etkiyi yaratmış olduğu Abdülhamid dönemini hâlâ gayet iyi hatırlayan okuyucu kitlesi için son derece açıktı.

9 Mart'ta T.C.F. meb'usu Rüştü, gazetelerin kapatılmasına ilişkin soruları gündeme getirdi. Dahiliye vekili Cemil (Ubaydın) ancak 11 Mart'ta verdiği ve hiçbir ayrıntıyı dile getirmediği yanıtında, bu gazetelerin Takrir-i Sükûn Kanunu'nun birinci maddesini ihlâl ettiklerini söyledi. Bu gazetelerin hükûmete muhalefet etmeleri yüzünden kapatıldığı iddiasını yadsıdı. Rüştü, bu yasanın makabiline şümüllü (öncesini kapsayan) olup olmadığını, geçmişteki eylemleri nedeniyle bu gazeteleri cezalandırmaya hakkı olup olmadığını sorduysa da, bu soru o sırada yanıtsız kaldı ¹¹¹. Ne var ki, 19 Mayıs 1925'de Samsun'da yaptığı bir konuşmada İsmet, başka ifadeler kullanmakla birlikte, hükûmetin geçmişteki suçları da kovuşturmakta ve cezalandırmakta kararlı olduğunu belirtecekti. Yeni kurulan Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde siyasal nedenlerle ilk yagılananlar T.C.F. üyeleri değil, solcular oldu. Otuzüç sosyalist ve komünist, tutuklanarak mahkemeye çıkarıldılar ¹¹². Bunlardan onikisi altı ilâ on yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. Sovyetler Birliği'ne kaçmış olan genç şair Nazım Hikmet de gıyabında onbeş yıla mahkûm edildi.

Yasama döneminin geriye kalan kısmında, baskı çarkları hiç durmaksızın dönmeye başladı. Doğu illerindeki sıkıyönetim

110) OM, c.5,129 (The Times'den alıntılıyarak)

111) ZC, c.15, 349-350

112) Tunçay, Sol, 190

23 Mart'ta bir aylığına, 20 Nisan'da da yedi aylığına uzatıldı. Her iki uzatma da, Meclis'te her iki tarafça da, tartışılmaksızın kabul edildi. Bununla birlikte, T.C.F., Sıkıyönetim ve İstiklâl Mahkemelerinin yetkilerinin sürekli olarak genişletilmesi yönündeki gidişe karşı bir mücadele başlattı. 31 Mart'ta tartışmada öncelik, sıkıyönetim mahkemelerince verilen ölüm cezalarını ordu kumandanlarının Ankara'ya bildirimde bulunmaksızın ve gecikmeden infaz edebilmeleri yetkisiyle donatılmaları konusuna yönelik önergeye verildi. Bu tartışmada Feridun Fikri, Besim ve Abidin tarafından temsil edilen T.C.F., önergeye bütün gücüyle muhalefet etti ¹¹³. Kâzım (Karabekir) ise, bu önergenin C.H.F. meclis grup toplantısında birbuçuk gün boyunca rahat rahat tartışıldıktan sonra, Meclis'ten aceleyle geçirilme çabasını olduğu gibi, bir gün bir idarî önlem ya da yasa, ertesi güne bir başkası şeklinde, hükûmet önlemlerinin Meclis'e parça parça getirilmesi yöntemini protesto etti. Müdafaa-i Milliye Vekili olarak hükûmet adına söz alan Recep, T.C.F.'yi ve özellikle Feridun Fikri'yi ülkenin içinde bulunduğu duruma ilişkin gerçekleri anlayamamış olmak ve kılı kırk yarmakla suçladı. Hükûmet önergesinin kabul edildiğini söylemeye bile gerek yok ¹¹⁴.

Bu arada, Meclis dışında muhalefet üzerindeki baskı artmaya devam ediyordu. Doğu illerinde, aralarında en tanınmışları T.C.F. parti örgütünü kurmak üzere doğuya gönderilen eski Urfa valisi Fethi Bey olmak üzere, çok sayıda T.C.F. üyesi tutuklanmıştı ¹¹⁵. 13 Nisan'da İstanbul'daki T.C.F. binasında arama yapıldı ve bulunan evrakta el kondu. Rauf, hemen hükûmetin her cemiyeti teftiş etmeye hakkı olduğunu ve T.C.F.'nin de saklayacak hiçbir şeyi olmadığını belirttiği bir bil-

---

113) PRO, E 2358/194/44, 15.4.1925.

114) ZC, c.16, 295-317.

115) OM, c.5,282. Fethi isyana karıştığı gerekçesiyle beş yıl hapis cezasına çarptırıldı (CDTA, 2049). Zekeriya Sertel, daha sonra 1925'deki Sinop Kalesi'ndeki hapis günlerinde bu Fethi Bey'le karşılaşacaktı (Sertel, 155).

diri yayınladı. Açıklamasında T.C.F.'nin kapatılmamış olduğu gerçeğine de dikkat çekti ¹¹⁶

Partinin genel sekreteri Ali Fuat da bir açıklama yaparak, partisinin irtica ya da gizli faaliyetlerle hiçbir ilgisinin bulunmadığını vurgulayarak, partinin yasalar çerçevesinde etkinlik göstermeye devam edeceğini söyledi ¹¹⁷

Bir diplomatik gözlemciye göre, polis T.C.F. binalarında yaptıkları, İstanbul'da kamuoyu üzerinde çok olumsuz etkilere yol açmıştır ¹¹⁸. **Tanın** parti binalarının aranması haberini verirken, polis eylemi için "baskın" terimini kullanınca, gazete kapatıldı ve yazı işleri müdürü Hüseyin Cahit (Yalçın) tutuklanarak, 18 Nisan'da İstiklâl Mahkemesi'ne çıkarılmak üzere Ankara'ya götürüldü ¹¹⁹. Hüseyin Cahit 7 Mayıs'ta ömür boyu Çorum'da sürgün cezasına çarptırıldı.

İktidarın, uygulamada denetlenmesi mümkün olmayan yetkilere sahip olduğu otoriter sistemin oluşturulması süreci, sonunda 20 Nisan 1925'de tamamlandı. O gün, Refik (Koraltan) ve Saffet

---

116) Cebesoy, **Siyasî**, 159: Bu bildirin ilgili bölümü şöyledir: "Hükümetin bütün cemiyetlerin muamelâtını teftişe salâhiyeti olduğu şüphesizdir. Fırkamızda yapılan araştırma görülen lüzum üzerine olacaktır. Orada kanunsuz bir muamele varsa bittabi o da hükümet tarafından takdir edilecektir. TCF.nin gizli hiçbir işi yoktur. Bütün muamelâtınız meydandadır. Hükümet vehim ile hareket etmektense fırkayı teftiş etmeyi daha muvafık bulmuştur. Fırka kapatılmamıştır." PRO, E 2558/194/44, 15.4.1925.

117) Cebesoy, **Siyasî**, 159; Bu açıklamanın orijinal metni aşağıdaki gibidir: "Tp Fırkanın, taklibi hükümet fikriyle irticaa ve kaçakçılığa müzaheret ettiğine dair bazı imalar ve şayialar vardır. Kanunla teşekkülüne müsaade edilmiş olan fırkamız Meclisin dışında ve içinde hukuku esasiyeye istinaden meşru surette muhalefet etmektedir. Bunun dışında hiçbir hareket fırkamızla alâkalı değildir. Binaenaley fırkamız kendisine isnad edilecek her türlü şaibeden gizli şüpheli emellerden masun kalacaktır. Millet arasında meşru ve muayyen gayelerimizin gelişmesine çalışmayı kendimiz için bir vazife addediyoruz. "

118) **ARA**, 17.4.1925.

119) **OM**, c.5,243 (**The Times**'den alıntılanarak).

(Arıkan), meb'usların dinlenmeleri ve incelemelerde bulunmaları için seçim bölgelerine gitmelerine imkân tanınması gerekçesiyle, 22 Nisan'da ikinci yasama yılının tatil edilmesini önerdiler. Aynı gün başvekil de, dört ayrı önerge sunuyordu: İlki, İstiklâl Mahkemelerinin faaliyet süresinin bir altı ay daha ve ikincisi, doğu illerindeki sıkıyönetimin süresinin bir yedi ay daha uzatılmasına; üçüncüsü, Ankara'daki İstiklâl Mahkemesi'ne Meclis'in kapalı olduğu süre içinde de ölüm cezalarını infaz etme yetkisinin verilmesine; ve dördüncüsü de, gene tatil döneminde hükûmete ayaklanma bölgesindeki idarî organizasyonu değiştirme yetkisi verilmesine ilişkindi. T.C.F., bu önergelerden yine sıkıyönetimin uzatılması dışında hepsine karşı çıktı. Yasama döneminin tatil edilmesi ve idarî yeniden düzenleme önergeleri el kaldırılarak yapılan oylamayla kabul edildi. Buna karşılık, İstiklâl Mahkemelerinin sürelerinin uzatılması 17'ye karşı 130 ve Ankara İstiklâl Mahkemesinin yetkileri 18'e karşı 130 oyla kabul edildi -T.C.F. üyeleri her ikisine de red oyu vermişlerdi ¹²⁰. Bu noktada Kürt ayaklanmasının ezilmiş olduğu gerçeği de hatırdan tutulmalıdır. Ayaklanmacılar üzerine kesin taarruz 27 Mart'ta başlatılmış ve bizzat Şeyh Sait, sonunda 15 Nisan'da teslim olmuştu.

Yukarıdaki bölüm, Fethi hükûmetinin düşmesi ile yasama yılının bitmesi (2 Mart-20 Nisan) arasındaki dönemde, baskı mekanizmasının oluşturulma yöntemini açıklamaya yönelik bir betimlemedir. Bu betimlemeden sonra, söz konusu dönemde bir yandan da bütçeye ilişkin genel tartışmanın bir parçası olarak çeşitli vekâletlere ait bütçelerin günbegün tartışılmış olması, yani Meclis'teki işlerin her zamanki gibi yürütülmüş olması, okuyucuyu şaşırtabilir. T.C.F. meb'usları da bu tartışmaların pek çoğuna canlı bir ilgi göstermişlerdir. Yukarıda sözü edilen hükûmete geniş yetkiler vermekle doğrudan ilişkili olan yasa tasarıları dışında, T.C.F.'nin bir bütün olarak karşı çıktığı önergelerin sayısı şaşırtıcı ölçüde azdır (T.C.F. üyelerinden bazısının

120) ZC, c.18, 233-288.

red oyu verirken, diğçerlerinin çoğunluğā katıldığı çok daha fazla örnek vardır).

15 Mart'ta yepyeni bir kent ve hükümet merkezi inşa edilmesi hazırlıklarının bir parçası olarak, Ankara bataklıklarının kurutulması için ayrılacak fona ilişkin oylamada da red oyu kullandılar ¹²¹. Savundukları tez, var olan kentin yeniden inşası ve genişletilmesinin, Ankara'nın yerli halkı için çok daha ucuz ve daha hakça olabileceği yolundaydı. Tasarıya karşı çıkmalarının gerçek nedeninin, pekâla da hükümetin er geç İstanbul'a taşınacağı düşüncesi olabileceğinden kuşkulananlık mümkün görünüyor.

24 Mart'ta Erkân-ı Harbiye Reisi'ne tahsis edilmek istenen ödeneğē, bunun görevleri nedeniyle büyük harcamalar yapmak zorunda olan ordu ve kolordu kumandanları ve valiler gibi mülkî memurlara karşı bir haksızlık olduğunu ileri sürerek karşı çıktılar ¹²². T.C.F. son olarak da, 18 Nisan'da bütün olarak 1925 bütçesine karşı oy verdi ¹²³.

T.C.F.'nin kapatılması

Yasama döneminin 20 Nisan'da sona ermesi ve 6 Mart'tan itibaren bağımsız basının susturulmasıyla, hükümetin eylemleri üzerindeki iki temel denetim aracı ortadan kalkmış oldu. Geriye kalan tek unsur, muhalefet partisiydi ve şimdi hükümet bu konuya yönelmişti. Bu eylemde tetiğē harekete geçiren, ya da en azından hızlandıran olgu da, T.C.F.'nin tüzüğü uyarınca, Mayıs ayındaki taşra örgütleri kongresinin ardından, Haziran'da da bir ulusal kongre yapmak zorunda olmasıydı.

5 Mayıs'ta Ankara İstiklâl Mahkemesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatma önerisiyle hükümete başvurdu. Buna karşın, İstanbul T.C.F. örgütü etkinliğini sürdürerek, 15 Mayıs'ta bir bölgesel kongre düzenledi. Bu kongrede ne tartışıldı-

121) ZC, c.15, 470-480, 499-500.

122) ZC, c.16, 154-160, 186-7.

123) ZC, c.18, 150-1.

ğini bilmiyoruz, ancak, bu kongrenin yine de toplanması kararı, **Cumhuriyet** gazetesinde büyük bir sorumsuzluk olarak şiddetle eleştirildi ¹²⁴. İktidar basınının hücumlarına karşı Ali Fuat, muhafefetin meşruiyetini savundu ¹²⁵. İstanbul şubesinin tutumu sonucu tahrik edilmiş olsun ya da olmasın, hükûmet, 3 Haziran'da yaptığı toplantıda T.C.F.'nin tüm şubelerinin ve merkezinin kapatılması kararını aldığını resmen 5 Haziran 1925'de açıkladı ¹²⁶.

Hükûmet bildirisini incelediğimizde, kapatma kararı için beş ayrı nedenin gerekçe olarak gösterildiğini görüyoruz:

"Mütenevvi tahrikâtın Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyan eden takibat ve muhakematı esnasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının İstanbul civarında ve zaiî resmiyesini deruhde eden bazı eşhasın, Fırkanın programında mevcut eskâr ve itikadâtı diniyeye hürmetkâr olmak esasını tesvili eskâra ve tahrikâtı irticakâraneye vesile ittihaz ettikleri sabit olmuş ve Fırkanın vaz'ı hazırı hakkında hükûmetin nazarı dikkatini celbe müttefikan karar verildiğini nâtık mahkeme kararı Müddeiumumi-likten hükûmete tebliğ olunmuştur.

Diyarbakir İstiklâl Mahkemesi'nin tatbikat ve muhakematı esnasında dahi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının resmî mümessillerinin Fırka programındaki itikadâtı diniyeye hürmetkâr olmak esasını memleketi dinsizlerden kurtarmak iddiayı irticakâranesine vasıtai telkinat ittihaz ettikleri ve bu yüzden son irtica ve isyanın tezahüratı esnasında bir çok vahim hâdisat vukua geldiği sabit olmuştur.

Diyarbakir İstiklâl Mahkemesi kendi dairei kazası dahilinde bulunan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şua-

124) Tunaya, 612.

125) Goloğlu, 132.

126) Bilâ, burada parti şubelerinin kapatılmasının ardından T.C.F. liderlerinin tutuklandığını ve mahkûm edildiklerini yazarken yanılıyor.

batını sedde karar verdiğini hükûmete tebliğ eylemiştir. Mahkemelerde ve meleün nâsda cereyan eden bu ahvalden ma'uda hükûmetin ittilâna muhtelif vilayetlerden iblağ olunan malûmat Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarının programlarında mevcut esas malûmu dini siyasete alet eden bir vasıtai tesvil addetmeğe çalıştıklarını göstermiştir. Zaten Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyan eden muhakemat Vahideddin etrafında bulunan vatan hainlerinin Avrupa'da teşkil eyledikleri merkezlerden ve memleket dahilinde Hürriyet ve İtilâf devrinden kalma erbabı fesattan vâsi bir şebekei irtica tesisine çalışılmak gibi teşebbüsâtı izhar eylemiştir" ¹²⁷.

(Kabinenin bildirisine yer alan bu son suçlamanın aslında T.C.F. ile hiçbir şekilde ilgisi yoktu)

Bildiride, hükûmetin parti programındaki söz konusu 6. maddenin dinin siyasal amaçlı kullanımını içerdiği ve böylece değiştirilmiş haliyle Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun çiğnemesine yol açıp açmadığı tartışmasına girmek istemediğinin belirtilmesi son derece ilginçtir. Parti örgütlerini kapatma konusundaki kararı, bazı T.C.F. üyelerinin anılan maddeyi vatana ihanet edecek yönde kullandıkları olgusuna dayanıyordu. Hükûmetin başka bir yol izleyebilmesi hiç kuşkusuz çok zordu; çünkü, 6. madde, Kasım'dan beri T.C.F. programında yer alıyordu. Öte yandan, hükûmet açıklamasının ardından gelecek mantıklı davranış, tüm parti şubeleri ve merkezlerinin kapatılmakla yetinilmesi değil, T.C.F. üyelerinin hepsinin teker teker yargılanmalarıydı.

Ölümden Sonraki Hayat - Ba'dü basr el-mevt

Bir başka önemli nokta da, hükûmet açıklamasının sahip olduğu anlatım tarzıydı. Partinin dağıtılmasına (fesih ya da izale

edilmesine) değil, tüm şube ve merkezlerin seddedilmesine karar verilmişti. Bu yüzden, teknik olarak, partinin kendisi varlığını sürdürüyor, sadece binaları kapatılmış oluyordu. Bu fark, tümüyle kavramsal olmanın ötesindedir; çünkü Meclis zabıtlarından ve aralarında bizzat parti liderlerinin de bulunduğu 1926 İzmir yargılamalarında yer alan görgü tanıklarının ifadelerinden de ¹²⁸ açıkça anlaşılmaktadır ki, 1925-1926 yasama yılında T.C.F'nin Meclis grubu bir topluluk olarak işlerliğini sürdürmüştü ¹²⁹. Örneğin, 9 Kasım 1925'de Takrir-i Sükûn Kanunu uyarınca yürüttüğü siyasalarını savunan İsmet'e karşı, T.C.F.'nin 21 üyesi, bir blok halinde red oyu vermişti.

15 Haziran 1926'da, İzmir'de Mustafa Kemal'in yaşamına yönelik bir komplo ortaya çıkarıldığı zaman, komplocuların planlarından uzunca bir süredir haberdar olması mümkün olan Cumhurbaşkanı, bunu iki göstermelik siyasal yargılama aracılığıyla ulusal hareketin önderliği için karşısına dikilebilecek tüm potansiyel rakipleri bertaraf etmede kullandı. Bu rakipler, İ.T. Cemiyeti'nin hayatta kalan önderleri ile T.C.F.'nin önderlerini de içeriyordu. T.C.F.'nin yirmibir meb'usu (parlamanter dokunulmazlıkları geçici olarak kaldırılmaksızın) gibi, T.C.F parti örgütünün bir kısım önde gelen kişilikleri tutuklandı. Yargılamada öne sürülen kanıtlardan, T.C.F'nin, bir örgüt olarak komploya bulaştığı anlaşıldıysa da, T.C.F. meb'uslarının da bu olaya karışıp karışmadığı oldukça kuşkuludur. Kanıtlanamasa da, gerçeğe en yakın olabilecek varsayım, Halis Turgut ve Ahmet Şükrü'nün daha sonra İzmir suikast girişimini planlayacak olan grubun 1926 Kış'ında (olaydan altı ay kadar önce) kurdukları kumpasları bir dereceye kadar biliyor olabilecekleridir. Bu grubun liderliğini 1. Büyük Millet Meclisi'nden eski bir meb'us (ve Müdafaa-i Hukuk Grubunun sekreteri) ve bir parti örgütleyicisi olarak T.C.F.'de çalışmış olan Ziya Hurşit üstlenmişti ¹³⁰. Gene

131) Weiker'in belirttiği şekilde Rauf ve Adnan aklanmadılar (Weiker, 51).

132) Altay, 420-1; Atay, 404.

de altı T.C.F. meb'usu (Ahmet Şükrü, Abidin, Halis Turgut, İsmail Canbolat, Rüştü ve Arif) Ölüm cezasına çarptırılıp, İzmir'de asıldı. Komplonun beyni olarak tanımlanan Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) da on yıl kürek cezasına çarptırıldılar ¹³¹. Ne var ki, Rahmi (Arslan), Adnan ve Halide Edip (Adıvar) gibi, Rauf da olacakları önceden kestirip, yargılamaların başlamasından önce yurt dışına kaçmıştı. Ancak 1936'da yurda dönebildi. İstiklâl Mahkemesi'nin Kâzım (Karabekir)'i uzun ve karmaşık bir sorgulama sürecinden geçirmesinden ¹³² ve kamuoyunun "paşalara desteğini" dile getirdiği gösterilerin yanısıra, ordudaki hoşnutsuzluğun işaretleri görülmeye başladıktan sonra, o da diğer T.C.F. liderleri gibi, İzmir'de aklandı.

Son yıllarında Mustafa Kemal'in ve ondan sonra İsmet'in eski muhalefet liderleriyle barışma ve onları yeniden siyasi elit içine sokma yönündeki girişimlerine karşın, siyasi konumları bir daha asla onarılamayacak biçimde bozulmuştu. Mustafa Kemal ve İsmet'in izlediği bu yeni siyasanın bir sonucu olarak, bütün önemli isimler 1930'larda ve 1940'larda yeniden siyaset sahnesine döndülerse de, artık devirleri kesinlikle geçmişti. Ulusal mücadelenin kahramanlık çağındaki rolleri nedeniyle (yeniden) saygı gören yaşlı devlet adamlarıydılar, fakat işlevleri büyük ölçüde törensel olmaktan öteye gitmiyordu. Bir grup politikacı, 1946'da Demokrat Parti'yi kurmak üzere C.H.P.'den ayrıldığında, bunların fahrî önderleri olarak bu eski muhalefet liderlerine ihtiyaç duymamış olmaları da önemli bir noktadır.

T.C.F.'nin Kapatılış Nedenleri

T.C.F.'nin Şeyh Sait ayaklanmasına karıştığına dair pek az şüphe olduğunu kabul edersek, (İstiklâl Mahkemesi üyesi Kılıç Ali'nin bazı suçlayıcı belgelerin varlığından söz etmesine kar-

---

131) Weiker'in belirttiği şekilde Rauf ve Adnan akları, adılar (Weiker, 51).

132) Altay, 420-1; Atay, 404.

şın, bunların hiçbiri ortaya çıkarılmamıştır), sorun bu partinin neden bu kadar çabuk ve böylesine sert bir biçimde ezildiğidir. Diğer bir deyişle bu görece küçük muhalefet partisini bunca tehlikeli yapan neydi? Bu soruya Frey tarafından doyurucu bir yanıt getirilmektedir. Kendisi, T.C.F.'nin C.H.F.'ye potansiyel olarak çok tehlikeli bir rakip olmasının nedeninin, birbirinden çok farklı toplumsal grupları ya da C.H.F.'nin dayandığı ideolojiye tümüyle karşıt bir ideolojiyi temsil etmesinden değil, tamamen C.H.F.'nin de içinden çıkmış olduğu ulusal hareketin nüvesini oluşturan aynı gruplarca oluşturulmuş olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Aydınlar, bürokratlar ve çok sayıdaki askerden oluşan T.C.F.'nin meclis üyeleri oldukça gençti. Bunlar, aynı zamanda Kemalistlerin de sahip oldukları niteliklerdi. Ancak, bu nitelikler T.C.F.'de, C.H.F.'de olduğundan çok daha fazla belirgindi. İşte T.C.F.'yi bu denli tehlikeli bir rakip yapan da buydu. Frey'in sözleriyle:

"Kemalistlerin gücünün başlıca kaynağından destek sağlamaya çalışan muhalefet için yukarıda yer yoktu. Boğazı bu kadar sıkın düşmanca bir baskıya tahammül etmek mümkün değildi." ¹³³

---

133) Frey, 335.

PARTİ PROGRAMI : İÇERİĞİ VE KAYNAKLARI

Kişisel Dargınlık mı, Siyasal Program mı?

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın siyasal ve ideolojik önemi, çeşitli şekillerde değerlendirilmektedir. Örneğin 1924-1925 olayları boyunca Mustafa Kemal'in yandaşları arasında en köktenci kanada mensup olmasına karşın Falih Rıfkı (Atay), bu partiyi sadece şahsî hırs ve hesaplar peşinde yürümeyen, kendine has ideolojisiyle önemli bir hareket olarak nitelendirmektedir ¹. Öte yandan, Mustafa Kemal oldukça erken bir tarihte **The Times** muhabiriyle 21 Kasım 1924'de yaptığı görüşmede, tam tersini söylemişti. Ona göre, C.H.F. ile T.C.F. arasındaki siyasal farklılıklar, ihmal edilebilecek kadar küçüktü ve bölünme yalnızca kişisel düşmanlıklardan kaynaklanmıştı.

Modern Türkiye'nin tarihçilerinin çoğu, T.C.F.'yi ele aldıklarında, Mustafa Kemal'in değerlendirmesini kabul etmektedirler ². Partiye ideolojik bir içerik atfettikleri zaman da, bu genellikle tutucu ya da hattâ gerici bir içerik olmaktadır ³.

T.C.F.'nin ortaya çıkışının kişisel çekişmeler nedeniyle olduğu suçlamasında bir doğruluk payı vardır. Mustafa Kemal, kendilerine ait güç tabanları olmayan ve mevkilerini ona borçlu olan genç kuşaktan daha köktenci yandaşlara dayanmaya başladıkça, bağımsızlık hareketinin eski liderlerinin, kendilerini iktidar merkezinden gitgide daha fazla dışlanmış olarak hissettikle-

---

1) Atay, 396.

2) Solcu tarihçiler bile, bu çizgiyi benimsemektedir. Bkz.: CDTA 2043, 2050.

3) Örneğin Bilâ, T.C.F.'yi "işbirlikçi ticaret burjuvazisinin feodal güçlerle işbirliğinin ürünü" olarak tanımlar (Bilâ, 76).

ri, kesinlikle doğrudur ⁴. T.C.F. önderlerinin gözünde, bağımsızlık hareketinin mirasının, bu hareketin sadece bir parçası tarafından tekel altına alınmaya çalışılması, gayri meşru bir tutumdur. Aynı zamanda Mustafa Kemal'in, kendilerine ait onurun bir kısmına da el koyması olgusuna karşı çıkıyorlar, resmî konularından tümüyle bağımsız olarak kurulmasına yardım ettikleri devletin, geleceğini biçimlendiren temel kararlarda olma hakkına sahip olduklarına kesinlikle inanıyorlardı. 1924 Haziran'ında ve tekrar Kasım'da Refet'in düşmanları onu bir "paşalar hükûmeti" kurmak istemekle suçladıklarında, kastettikleri buydu.

Dahası, T.C.F.'nin kurucuları arasında yer alan ve partinin imajı ve popülerliği açısından son derece önemli olan bu ünlü paşaların, Kemalistler'inkine seçenek olacak bir siyasa oluşturma bakımından pek az katkıda bulunabilecek gibi göründükleri de doğrudur. Bu da, partinin kişisel etkenler sonucu kurulduğunu düşünenlerin iddialarını kuvvetlendirecek bir noktadır. Anlayabildiğimiz kadarıyla, yeni partinin güncel politikaları büyük ölçüde, partideki sivil unsurun ürünü olmuştur. T.C.F., içinde Sabit (Sağiroğlu), Ahmet Şükrü ve İsmail Canbolat gibi bir dizi sivrilmiş sivil politikacıyı barındırıyordu. Rauf (Orbay) da, Balkan Harbi'nde deniz subayı olarak bir millî kahraman haline gelmesine karşın, 1918'den itibaren etkinlik alanı askerî olmaktan çok siyasî olduğundan, sivil olarak nitelenmelidir. T.C.F.'nin resmen üyesi olmayan birçok politikacının da (en başta Mehmet Cavit ve Kara Kemal) işin içinde olduğu görülmektedir.

T.C.F.'nin siyasal düşünceleri neydi, nereye varıyorlardı, bağlantısız bir dizi düşüncenin biraraya gelmesi miydi, yoksa tutarlı bir bütün oluşturuyor muydu, ideolojiler yelpazesi içindeki yerleri neydi, nereden gelmişlerdi ve hükûmetin düşünceleri ve siyasalarına ne dereceye kadar bir seçenek oluşturabiliyorlar-

---

4) Cebesoy, *Siyasî*, 141.

dı; ve bütün bunları öğrenebileceğimiz kaynaklar nelerdir? Parti üyelerinin Meclis dışında yaptıkları açıklamalar, örneğin gazetelerle yaptıkları görüşmeler ve seçim konuşmaları ile (her ikisi de bu kitabın üçüncü bölümünde tartışılmışlardır) Millet Meclisi'nde yaptıkları konuşmalar ve oylama kayıtlarından başka, T.C.F.'nin ilkelerini ve siyasalarını formüle ettiği iki belgeyi incelemek zorundayız: Kasım 1924'de yayınlanan beyannâme ile parti programı.

Beyannâme

Partinin kurulduğu gün yayınlanan beyannâme, bize parti liderlerinin siyasal düşünüşü hakkında bazı ipuçları vermektedir. İlk giriş paragrafının ardından, yazarlar, "...millet bizatihi haiz ve malik olduğu hakk-ı hakimiyet ve hükümrânîyi hiçbir vasıtaya muhtaç olmaksızın doğrudan doğruya istimal etmek imkânını bulmuş olsaydı ne Büyük Millet Meclisine ne de fırkalara ihtiyaç hasıl olurdu" diyorlar ve "Bu cihetle hakk-ı hâkimiyet ve hükümrânînin bilâkaydü şart istimalini intihapgerdesi olan *bir veya iki Meclise* (a.b.ç. EJZ) tevdi zaruretinde" olduğunu ilâve ediyorlardı. Metin, bu sistemin getirdiği tehlikelerin açıklanmasıyla sürüyor:

"Bu mahzurlu yolları kapamak için millet vekillerini hakk-ı vekâletlerinin azamet ve kudreti ile mütemadiyen mütehasis edecek, yanlış kanaatlere saplanmaktan tahzir eyleyecek, menafî-i hususiye şevki ile cesaret-i medeniyelerini kaybetmekten koruyacak, İcra Heyetini had ve hakkının haricine çıkmaktan meneyecek, hasılı millet ve İcra Vekillerini mütemadi mura-kabe altında bulunduracak vasıtalara şiddetle ihtiyaç vardır."

Diğer bir deyişle; çare halkın iradesinin sürekli olarak dışa vurulmasındadır. Ancak, bu iradenin kısmen kamuoyu ve basın aracılığıyla dile getirilmesi, yeterince etkili olmayacaktır. Be-

yannâmenin yazarlarına göre, gerçek çözüm rakip siyasal fırkaların kurulmasında yatmaktadır.

T.C.F.'nin kurulmasının nedenlerini açıklayan bu uzun anlatım, Locke'dan Rousseau ve Fransız Devrimi'ne uzanan ondokuzuncu yüzyıl liberal siyaset kuramının tam anlamıyla ortodoks bir metniymişçesine okunabilir. Genç Osmanlılar çizgisindeki islâmcı siyasal düşünceye hiçbir gönderme yoktur. Ne de sosyalizm, komünizm ya da İtalyan Faşizmi gibi görece çağdaş ideolojilerin izine rastlanabilir.

Beyannâmenin tüm metninde, tumturaklı bir anlatımın ve geç dönem Osmanlı hukuk dilinin kullanılmış olması, metnin, dönemin entellektüel ve bürokratik seçkinleri dışında kalan kişilerce hiç anlaşılmamasına yol açmış olmalıdır. Fakat bu ağdalı söyleyişin altında, muhalefet partisinin kuruluşunu getiren gerçek güdülere ilişkin pek çok ipucu da bulunmaktadır. İlk paragrafta yazarlar ulusun "mukadderatını bizzat tayin ve idare etmek rüşd ve kaabiliyetini izhar" ettiğini vurgularlarken, üstü kapalı olarak Türkiye'nin demokrasi için henüz hazır olmadığını veya halkın yol gösterilmeye ihtiyaç duyduğunu söyleyenlerin iddialarını da reddetmiş olmaktadır. Hiçbir zaman açıkça dile getirilmese de, himayecelik anlayışına ve halkın kaderinin kendisince belirlenemeyişi siyasasına karşı çıkışı, T.C.F.'nin başlıca özelliği idi ve öyle de kalacaktı.

Aynı paragrafta beyannâme, yeni partinin hedefinin "milletimize dahil olduğu bu yeni sahada sarsılmadan yürüyebileceği ivicacsız bir yol açmak" olduğunu belirtir. Bu pasaj, devrimci bir değişimden çok evrimci bir değişimin arzulanması şeklinde anlaşılmalıdır. T.C.F. liderleri, harap durumdaki ülkenin, ona soluklanma olanağı verecek bir sükûnet dönemine gereksinimi olduğunu düşünüyorlardı. (Parti programının beşinci maddesinin de dayanağını oluşturan bu noktayı, yaptıkları özel konuşmalarda da vurgulamaktaydılar.) Beyannâmenin sonuna doğru bu noktaya tekrar değinilmektedir:

"Kanunlarımızı ihtiyacata göre ikmâl ve ıslah ederek onların hakimiyetine istinaden memlekette istikrar ve emniyeti tesis etmeği her sınıf halkın huzur ve refahı ve Devletin tedbir-i itibarı nâmına en müessir çare telâkki ettiğimizden, bu cihete atf-ı ehemmiyet edecek ve memleketi sarsıntılara maruz kalmaktan tevakki eyleyeceğiz."

Beyannâmede, toplumu zayıf düşmekten ve yozlaşmaktan bireyi de keyfilikten koruyacak bir "lâzıme-i ictimaiye" olarak betimlenen bireysel özgürlük ilkesinin de ısrarla altı çizilmektedir. Beyannâme ve parti programının her ikisinde de, parti kendisini liberal olarak tanıtmaktadır. Bu, partinin yukarıda değinilen ondokuzuncu yüzyıl liberal karakterine uymasının yanı sıra, 1923-1924'de muhaliflerine karşı nadiren saygı gösteren iktidar partisine yönelik örtülü bir eleştiri olarak da anlaşılabilir. Aynı şey, meb'usların halktan aldıkları vekâlete olan kesin bağımlılıklarının vurgulanmasında da görülmektedir. Bu da tam bir liberal ilkedir. Ancak, aynı zamanda Kasım-Aralık 1923'de, kendi ideali olarak halk egemenliği üzerinde duran ve cumhuriyetin, bu idealin bir tezahüründen başka bir şey olmadığını düşünen Rauf'un H.F.'nin cumhuriyete ve onun hükûmetine tam bir sadâkat talep etme eğilimine karşı çıktığında doğan tartışmaları da çağrıştırmaktadır. T.C.F. kurucularının gözünde Halk Fırkası meb'usları, bir kere seçildikten sonra konumlarını kamuoyunu dikkate almadan dilediklerini yapabilmelerine olanak tanıyan bir fırsat olarak değerlendiren kişilerdi. Öte yandan, Kemalistler, muhalefetin bu yaklaşımını, B.M.M.'nin yetkesini zayıflatmaya çalışmak olarak yorumlamaktaydılar.

Halk Fırkası'ndan ayrılanların, kendilerini bu parti çoğunluğunun baskısının kurbanı olarak gördükleri, yeni partide hoşgörünün egemen olacağı yönünde tekrar tekrar verilen sözlerden ve "dar fırkacılık", "keyfilik" ve "oligarşi" gibi kesinlikle karşı oldukları oluşumlara yaptıkları göndermelerden de anlaşılmaktadır.

T.C.F. beyannâmesini bir cümleyle tanımlamak gerekseydi, bu tanım şöyle bir şey olurdu: Kemalist rejimin köktenci ve otoriter eğilimlerine direnişin damgasını taşıyan siyasal liberalizmin klasik bir ifadesi.

Parti Programı

Beyannamenin yayınlandığı gün parti programı da halka sunuldu. Programı incelerken ilk göze çarpan, Halk Fırkası'nın yegâne resmî siyasal bildirisi olarak Nisan 1923'de yayınlanan Dokuz Umde'siyle karşılaştırıldığında, bunun çok daha uzun ve ayrıntılı bir metin olmasıdır. Dokuz Umde, büyük bir kısmı 1923 İzmir İktisat Kongresi kararlarına dayanan çok genel ilkeler ve çok ayrıntılı önlemlerin tuhaf bir karışımıydı. Tam tersine olarak, genel ilkelerin yer aldığı bir ifadeyi, işleri, ekonomi, eğitim, vb. değişik konulara ait bölümlerin izlediği Kasım 1924'deki Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka programı, kuşkusuz, gerçek bir siyasal programdır. Gene de, içeriği açısından, program çok dengeli bir metin değildir. Program aşağıdaki bölümlere ayrılmıştır:

1-13. maddeler :Esaslar

14-18. maddeler : Siyaset-i dahiliye

29-39. maddeler : İktisadiyat

40-44. " : İtibar

45-48. " : Maliye

49-54. " : Siyaset-i Maarif

55-58. " : Siyaset-i İctimaiye

Bu dağılım, genel ilkeler bir yana bırakılırsa, metnin büyük bölümünün ekonomi ve maliye (maddelerin yüzde 45'i) ile idarî örgütlenmeyi (yüzde 33) de içerecek şekilde iç işlerine ayrıldığı, geriye eğitim için yüzde 13 ve toplumsal siyasalar için de yüzde 9'luk yer kaldığı anlamına gelmektedir. Dış ilişkiler, kül-

tür (din de dahil) ya da savunma başta olmak üzere, kimi önemli konulara hiç yer verilmediği görülmektedir.

1-13. maddelerde yer alan genel ilkelere, "Türk devletinin halkın hâkimiyetine müstenit bir cumhuriyet" olduğunu (madde 1) ve partinin "meslek-i esasîsini" liberalizm ve demokrasinin oluşturduğunu (madde 2) belirten, genel ve bireysel özgürlükleri desteklediğini (madde 4, 7) ve devletin rolünü azaltma sözünü verdiğini (madde 9) gördüğümüz ifadelerinde karşımıza yine klasik liberal model çıkmaktadır. İki ilke de T.C.F.'nin bu konuda halktan özel bir yetki almadıkça köktenci reforma karşı olduğunun altını çizmektedir: 3. maddede, yasaların çıkartılmasını diğer unsurlarla birlikte, "halkın temâyülâtının" belirleyeceği; 5. maddede de açıkça "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu milletten vekâlet-i sariha alınmadıkça tâdil edilmeyecektir" ifadesi yer almaktadır.

Programın en ünlü maddesi olan ve Haziran 1925'de partinin kapatılmasının gerekçesi olarak kullanılan 6. madde ise şöyledir: "Fırka efkâr ve itikâdât-ı diniyeye hürmetkârdır". Önceden de gördüğümüz gibi, hükûmet parti şubelerini kapattığında, bu maddenin bizzat kendisinin de dinin siyasal amaçlı kullanımı olup olmadığı ve böylece vatana ihanet suçu oluşturup oluşturmadığı konusuna girmemişti. Kapatma eylemini, parti üyelerinin bu maddeyi siyasal amaçları için kullanmış oldukları gerekçesine dayandırmıştı. Hüseyin Rauf (Orbay) daha sonraları İslamiyetin Türkiye'de hâlâ devlet dini olarak kabul edildiği bir dönemde, maddenin çoğulcu bağlamda inanç ve itikatlardan söz ettiğine dikkati çekerek, 6. maddenin programa dahil edilmesinin lâikliğin bir ifadesi olduğunu söyleyecekti⁵. Mantıken bu iddiaya pek kusur bulunamasa da, bunun safсата koktuğu ortadadır. 1924 Türkiye'sinde halkın bu maddeyi Kemalistler'in lâik eğilimlerine karşı İslam'dan yana bir destek beyanı şeklinde yorumlayacağını kavrayamamış olmaları için, T.C.F.liderlerinin son derece toy olmaları gerekirdi.

5) Cebesoy, *Siyasi*, 163; Orbay, 273.

8. madde, yürürlükteki iki dereceli seçimlerin yerine, doğrudan seçim sistemini talep ediyordu. Bu talep, daha sonra C.H.F. tarafından da benimsenecekti. Az sayıdaki ikinci seçmenin tehditler ve ödüller yoluyla etkilenmesinin büyük bir seçmen kitlesine oranla çok daha kolay olduğu mevcut sistem, açıkça hükümet partisinin işine yaradığından, T.C.F. açısından bu talebin kısmen oportünist bir güdüyle dile getirilmiş olabileceği söylenebilir. Ama bunun aynı zamanda, kuşkusuz, T.C.F.'nin liberal ve demokratik ilkelerinin akılcı bir sonucu olduğu da kuşku götürmez.

"Genel İlkeler"ın son bölümünü kesin bir güçler ayrılığı oluşturulması arayışı oluşturur. 10 ve 11. maddeler, yargı bağımsızlığının sağlanmasını ve bireylerin keyfî ya da haksız yönetsel eylemlerden korunmasını hedeflerken, 12 ve 13. maddeler de, siyasetle, mülkî yönetim arasındaki bağları koparmayı amaçlamaktadır. Bu görüşü destekleyen muhalefet liderleri ve basın, Cumhurbaşkanından tekrar tekrar tarafsız bir partilerüstü konumu benimsemesini istemişlerdi. Cumhurbaşkanlığına seçilen kişinin Meclis'teki yerini bırakması gerektiğine işaret eden 12. madde, bu hedefe ulaşma yolunda bir adım daha atmaktadır. 13. madde, tüm devlet memurlarıyla askerlerin siyasal bir partiyi desteklemelerini önleyebilecekti. T.C.F., Halk Fırkası'nın devletle özdeşleşmesinin Türkiye için büyük bir tehlike oluşturduğunu ve ayın zamanda kendisinin başarı şansını da tehlikeye soktuğunu düşünmekte haklıydı. O dönemin gözlemcilerinin, C.H.F.'li politikacılar ile bürokratlarının hükümet partisine muhalefeti devlete muhalefetle bir tutma ve muhalefetin her üyesini devlet düşmanı olarak görme eğilimi üzerine yorumları mevcuttur. Başlıca partiler arasında programları açısından çok büyük uçurumlar olmadığı zamanlarda bile, ortak bir zeminin varlığını inkâr ederek, muhalefeti vatan haini olarak suçlama eğilimi, bugüne kadarki Türk siyasal sisteminin istikrarsızlığının temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmelidir.

İşçilerine ilişkin bölümde, vurgu, adem-i merkezîyetçilik ve rasyonalizasyon üzerinedir. Adem-i merkezîyetçilikten kasıt; her düzeyde seçimle işbaşına gelen bürokratlar (İstanbul gibi büyük kentlerin belediye başkanları da dahil olmak üzere) (14 ve 23. maddeler), belediye ve köy düzeyinde bir yönetsel yapının oluşturulması (16. madde) ve sorumlulukların kesin bir şekilde bölünmesi (15 ve 20. maddeler) dir. Öngörülen rasyonalizasyon da, devlet aygıtının işleme yönteminin incelenerek, gerekli yerlerde yeniden düzenlemeler ve basitleştirmelere gidilmesini gerektirmektedir. (17,18 ve 22. maddeler). Diğer maddeler, çocukların, harp malûllerinin, Yunanistan'dan mübadele sonucu gelen göçmenlerin ve topraksız köylülerin durumunu iyileştirmeye yöneliktir. Halk ahlâkına ilişkin 27. madde, metni hazırlayanların kültürel açıdan tutucu bakış açılarını ele verecek bir içeriğe sahiptir:

"Fuşun, küül ve kumarın intişar ve taammümüne mani olacak ve tiyatro ve sinemalarda ve neşriyat ve sairede ahlâk ve âdâb-ı umumiyyeyi ihlâl ve ifsada meydan vermiyecek ahkâm vaz' olunacaktır."

Daha önce de belirtildiği gibi, programın neredeyse yarısını ekonomik ve malî paragraflar oluşturmaktadır. Bir dizi madde, mesleki örgütlerin, ticaret odalarının, üretim kooperatiflerinin ve kredi kuruluşlarının kurulmasını getiren bir ekonomik ve malî alt yapının oluşturulmasını ele almaktadır (29, 34, 39, 42, 43 ve 44. maddeler). 35. madde, kapital ile işgücü sahiplerinin haklarının eşit ölçüde korunacağını ifade etmekle birlikte, işçi sendikalarının sözü edilmemektedir. Kârın işçiler tarafından paylaşılması sistemi desteklenmekle birlikte, bunun "kanun kuvveti ile değil, ikna ile teminine" çalışılacağı belirtilmektedir (36. madde).

30-33, 40 ve 41 maddeler, T.C.F.'nin, Türkiye'nin dış dünya ile olan ekonomik ilişkileri hakkındaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Önceliği tarımsal üretimde kendine yetme aşamasına ulaşmaya vermekte, daha sonra sıraya, dışarıdan alınacak

sanayi ürünlerini finanse edebilmek üzere hammadde dış satımını sağlayacak bir artı değerin oluşturulmasını koymaktadır. Limanlardaki dışalım-dışsatım güçlükleri ortadan kaldırılmalıdır (32. madde). Serbest ticaret ilkesi doğrultusunda, program genel koruma önemlerine karşı çıkmaktadır. Tomurcuklanmakta ya da gelişmekte olan sanayilerden, "müstaid-i inkişâf bulunan ve memleketin istidad-ı tabiîsi dahilinde bulunan sanayii" korunacaktır. Malî sorunlara ilişkin 40 ve 41. maddelerde, ülkenin sadece kendi kaynakları ve sermayesine dayanarak kalkınması gerektiği görüşüne karşı çıkmaktadır. Diğer önlemlerle birlikte, Türk lirasının kambiyo değerine istikrar sağlanarak yabancı sermayenin akışı teşvik edilmelidir.

Özellikle İstanbul'daki geçim giderlerinin son on yılda astronomik rakamlara tırmanmış olması olgusunu yansıtabilecek şekilde, geçim giderlerinin azaltılması, üzerinde dikkatle durulan bir konu olarak kendini göstermektedir. Korumacılığa başka sonuçlarının yanı sıra, fiyatların yapay olarak yükselmesine yol açacağı için de karşı çıkmakta; lüks tüketim malları dışında tüm mallarda gümrük vergilerinin tıpkı temel gereksinimler üzerindeki vergilerde olduğu gibi, indirimine uğraması öngörülmektedir.

49 ve 54. arasındaki eğitime ilişkin maddelerden 49, 50 ve 51. maddeler, en önemlisi tek bir ulusal eğitim sisteminin desteklenmesi olmak üzere, oldukça genel ilkeleri içermektedir. Ulusal sistem ilkesi, T.C.F.'nin 3 Mart 1924'de çıkarılan ve Türkiye'de eğitim sistemini sonuçta tümüyle lâik hale getiren Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu hükümsüz kılmak niyetinde olmadığını göstermektedir. 51. maddede de, bilim, teknoloji ve özel becerilerin önemine dikkat çekilmektedir. 52. madde, ilk mekteplerin idarelerinin mahallerine ait olacağını belirtmekte ve 53-54. maddeler de, yetimhaneleri ele almaktadır.

Son olarak, toplumsal politikalara ilişkin bölümde, 55. maddede "muavenet-i ictimaiyenin umur-ı belediye ve idare-i mahalliyelere mevdu olduğu", ancak bu sorumluluğun yerine

getirilmesinde özel girişimin desteklenmesi ve teşvik edilmesinin gerekli olduğu görülmektedir. Yardımseverlerin yanında karşılıklı yardım örgütleri aracılığıyla sağlanacak dayanışmanın altı çizilmekte, ancak devlet müdahalesinin hiç sözü edilmemektedir.

İçişleri ve özellikle ekonomiye ilişkin bölümlerle karşılaştırıldıklarında, eğitim ve toplumsal işlere ilişkin bölümler yalnız kısa değil, aynı zamanda muğlak ve basittir.

Olası Yazarlar ve Esinlenen Kaynaklar

Yayınlandığı sırada programın yazarları ve esin kaynaklarına ilişkin pek çok tahminler yürütüldü. Bu tahminlerin çoğu, metnin ortaya çıkışında eski İttihatçılar'ın rolü üzerinde yoğunlaşıyordu. 13 Kasım 1924 tarihli bir gazete haberinde programın hazırlanmasında "deneyimli kişilerin" katkılarından söz ediliyordu⁶. Yeni partinin karşıtlarına göre, gerçek yazar, İstanbul'daki eski İttihatçı parti şefi Kara Kemal'di⁷. 15 Kasım'da aynı gazete, eski İttihatçı maliye nazırı Cavit'in, programın sorumlusu olduğu yolunda dedikodular duyduklarından söz ediyordu. T.C.F. liderlerinden, söylentinin doğruluğunu öğrenmek istediklerinde, kaçamak cevaplar almışlardı⁸. Programın İttihatçılar tarafından hazırlanmış olduğu ve aslında T.C.F.'nin de üstü örtülü İttihatçı bir örgüt olduğu iddiası, 1926 İzmir yargılamaları boyunca iddia makamının da temel dayanağı olacaktı. Bu yargılama sırasında Cavit ve Hüseyin Cahit (Yalçın), programı yazmış olmakla suçlanmış, her ikisi de bu suçlamayı, 1923 Nisan ayında yayınlanan İttihatçı programla T.C.F.'nin programı arasındaki farklara işaret ederek reddetmişlerdi⁹. Ne var ki,

6) ST, 13.11.1924.

7) ST, 13.11.1924.

8) ST, 17.11.1924 ("bir gazeteden" alıntıylaarak)

9) 1926'da savcılık 1923-İttihatçı programı ile 1924-T.C.F. programı arasındaki benzerliklerin altını çizmişti (Kılıç, İstiklâl, 32; Kandemir, İzmir, 76.)

metnin bizzat kendisine göz attığımızda, Cavit'in -yazarı olmasa da- en azından önemli bir esin kaynağı olduğunu varsaymak için yeterli nedenler bulunduğu görülür. Cavit'in o günlerin Türkiye'sinde bu konularda tanınmış bir uzman, hatta ekonomi alanında otorite sayılabilecek pek az kişiden biri olması nedeniyle, programda yer alan ekonomik ve malî sorunlara yönelik böylesine yoğun ilgi ve bunların ele alınışındaki yetkinlik, söz konusu varsayımı doğrulayacak niteliktedir. Programda serbest ekonomi ve yabancı sermayenin rolünün vurgulandığı ekonomik görüşler de, Cavit'in İttihatçı hükümetin maliye nazırı olduğu dönemde yaymaya çalıştığı görüşleri yansıtmaktadır. Programda teşvikçilerinden biri Kara Kemal olan, Birinci Dünya Savaşı boyunca uygulanan ve *Milli İktisat* adıyla bilinen ekonomik politikaların herhangi bir izine rastlanmamaktadır. Tunçay'ın gözlemine göre T.C.F.'nin İttihatçı bir örtüye sahip olduğu suçlamalarına karşın, siyasa açısından C.H.F., eski İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne T.C.F.'den çok daha yakındı ¹⁰. Her iki parti 1913-1918 yılları arasındaki İ.T. Fırkası ile karşılaştırıldığında, bu gözlemin doğru olduğu söylenebilir. Ancak, 1923 Nisan'ındaki toplantıda İttihatçıların formüle ettiği siyasalar göz önüne alındığında, bu gözlem doğru değildir. T.C.F. programının ilk bölümüyle, hazırlanmasında Cavit, Kara Kemal ve Hüseyin Cahit'in parmağının olduğu çok iyi bilinen 1923 Nisan'ının dokuz maddelik programı arasında, güçlü benzerlikler olduğu kuşku götürmemektedir.

O dönemde yayınlanan bir gazete haberi, T.C.F.'nin askeri üyelerinin (paşalar), programın hazırlanmasıyla pek az ilgileri olduğunu belirtmektedir ¹¹. Savunmaya ilişkin hiçbir paragrafın bulunmayışı nedeniyle, metnin kendisi de bunu doğrular görünmektedir. Bir tek istisna vardır: Eğitime ilişkin bölüm. Bu bölüm, Bağımsızlık Savaşında Doğu Cephesi kumandanıyken, çocukların askeri talim gördükleri, milliyetçi bir ruhla eğitildik-

---

10) Tunçay, 104.

11) ST, 13.11.1924.

leri ve el becerileri kazandıkları bir çok yetimhaneyi kuran Kâzım (Karabekir)'le ötedenberi özdeşleştirilen görüşleri yansıtmaktadır. Kendisi, Meclis'te de uzun uzun, beceriler ve meslek öğretiminin önemini vurguladığı ulusal bir eğitimin gerekliliği hakkında konuşmalar yapmıştı. Eğitimle ilgili bölümün asıl yazarının, ya da esin kaynağının Kâzım olduğu ididasının, her ne kadar bugün artık kanıtlanması olanaksızsa da, güvenilir bir varsayım olduğunu düşünüyorum.

Programda yabancı bir esin kaynağının izini bulmak mümkündür: 13 Kasım tarihli **Sol Telgraf**, T.C.F. üyelerine göre, örneklerinin "Mr. Herriot'nun partisi" olduğunu yazıyor. Bununla, sadece Fransız Radikal Sosyalist Partisi'ni kastetmiş olabilirler. Gerçekten, bu partinin örnek alındığını gösteren bir başka işaret de, 16 Kasım tarihinde bile, yeni partinin adının *Cezri Cumhuriyet Fırkası* (Radikal Cumhuriyet Partisi) olabileceğinin varsayılmasıydı ¹².

Gerçekten de, toplumsal taban, zihniyet ve siyasal program açısından Fransız Radikal Partisi ile yüzyılımızın başlarındaki Türk milliyetçi hareketinde ortaya çıkan ve yalnızca T.C.F.'yi değil, aynı zamanda C.H.F. ve İ.T.Cemiyeti'nin ilk dönemlerini de kapsayan partiler arasındaki benzerlikler çarpıcı düzeydedir. Radikal parti, desteğini serbest meslek sahipleri, küçük tüccar ve bürokratlardan alan bir orta sınıf partisiydi ¹³. Orta sınıf Türk tüccarının olmayışı, ağırlığı diğer iki gruba aktarmışsa da, adı geçen Türk partileri de güçlerini orta sınıftan almaktaydılar. Nitekim Jön Türkler ve takipçileri gibi Fransız radikalleri de eğitim ve bilim aracılığıyla ilerlemeye duydukları büyük ve hatta naif inançları ve pozitivist bir felsefi görüşe bağlılıklarıyla tanımlanmaktaydılar. Sadık birer cumhuriyetçi ve en azından yirmilerde birer yurtseverdiler ¹⁴. Radikal Parti, sınıf savaşımı dü-

12) ST, 16.11.1924.

13) Bernstein, 282,284.

14) Bernstein, 174.

şüncesine şiddetle karşıydı ve toplumsal değişimde devrimci değil, evrimci yöntemi kullanmaktan yanaydı ¹⁵. Her şey bir yana, parti başta eğitim alanında olmak üzere, kesin bir laisizmden yanaydı ¹⁶. Bu özelliklerin tümü, hem C.H.F.'de hem de T.C.F.'de de tümüyle bulunmaktadır.

Fransız radikalleriyle Türk İttihatçıları ve halefleri arasında, tutumlar ve programlar açısından kesin bir benzerlikten başka, Fransız etkisinin kendisini gösterdiği bir başka düzey olarak, kullanılan iletişim kanallarına da işaret edebiliriz. 1901'de kurulan Fransız Radikal Partisi, üye sayısı bakımından görece küçük bir parti olmakla birlikte, parlamentoda dengeyi sağlaması açısından son derece etkin bir konuma sahipti. 1902-1914 arasında iktidardaydı. Bunun anlamı, Radikallerin Fransız siyasal yaşamında baskın bir güç oldukları dönemde, Ahmed Rıza, Dr. Nazım, Bahaeddin Şakir, Mizancı Murat ve Abdullah Cevdet gibi kişilerle yürütülen yurtdışı Jön Türk etkinliklerinin, en çok Fransa'da yayılma imkanı bulmasıydı. 1908 anayasal devriminin ortaya çıkmasını sağlayan ve ardından Türk siyaset sahnesine egemen olan askeri ve sivil eylemciler, düşüncelerini, yurtdışındaki bu Jön Türkler'den almışlardı. Dahası, Fransız Radikal Partisi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Mason hareketinin egemenliği altındaydı. Duverger'nin belirttiği gibi:

"O dönemde partinin yönetici tabakasını Masonların oluşturduğu yadsınamaz. Farmasonluk, partinin çerçevesini, birliğini ve siyasasının genel çizgilerini belirliyordu; etkisi parti kongrelerinde, yürütme kurullarında ve liderleri üzerinde egemendi..."

İlk İttihatçıların da, kısmen çıkarlarına uyduğu, kısmen de ideolojik nedenler yüzünden, Mason localarında örgütlendikleri gayet iyi bilinen bir olgudur. Bu yüzden Mason localarının Fransız Radikal Partisi ile Jön Türkler arasında bir iletişim ka-

15) Bernstein, 171.

16) Bernstein, 168,170.

nalı rolü oynadığını ileri sürmek, çok da düşsel bir iddia olmayacaktır. Fransız Radikal Partisi'nin T.C.F. üzerindeki olası etkisi açısından, Fransız Farmasonluğuyla yakın ilişkilerinin yanı sıra, Jön Türk liderleri arasında en tanınmış ve etkin Masonlardan biri olan Cavit'in durumu özellikle önem kazanmaktadır.

Yeni muhalefetin, kendisine "Mr. Herriot'nun partisini" model aldığını söylemesinde, oportünist nedenler de rol oynamış olabilir. 1924 Haziran ayında *Cartel des Gauches* (Sol Birliği)'nde, diğer sol kanat güçleriyle birleşen Radikal Parti, Fransız ulusal seçimlerinde büyük bir zafer kazanmıştı. T.C.F.'lilerin, partiyi "Herriot'nun partisini" olarak tanımlamaları da, büyük olasılıkla rastlantısal değildi. 1919 parti kongresinden itibaren partiye egemen olan ve 1957'ye değin partinin genel başkanı olarak kalan Edouard Herriot (1872-1957), 1908-1909 arasında İstanbul'da geçirdiği süre boyunca pek çok Jön Türk önderiyle kişisel dostluklar kurmuş ve çeşitli fırsatlardan yararlanarak Türkiye üzerine yazılar yazmış olan tanınmış bir Türk dostuydu. Dışişleri Bakanı olarak 1924 yılında Musul üzerindeki Türk iddialarını desteklemişti. Herriot'nun ismini kullanmak, siyasal bir yakınlığın ifadesi olmaktan başka, büyük bir olasılıkla, yeni muhalefet partisine fazladan bir saygınlık kazandırma beklentisiyle yapılan bir hareketti.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İdeolojisi

Partinin dana önce incelediğimiz Meclis içindeki ve dışındaki eylemleri ile ifadeleri, beyannâme ve programla birlikte ele alındığında, bize T.C.F.'nin, çağının siyasal ve ideolojik yelpazesindeki yerini belirleme olanağı verecek malzemeyi sağlamaktadır.

Frey, muhalefeti "bağımsızlık sonrası muhafazakârları" olarak nitelendirmekte ve aşağıdaki incelikli gözlemlerle değerlendirmesini sürdürmektedir:

"Çoğu milliyetçi hareketler, ülkelerinin bağımsızlığının elde edilmesini ya da korunmasını kendilerine en yüce hedef olarak almaktadır. Yalnızca geçici bir birliğe olanak verdiği için, bu hedefin temelde oldukça kendini-kısıtlayıcı ve olumsuz bir nitelik taşıdığını söylemek bilineni yinelemekten öteye gitmeyecektir. Bağımsızlık bir kere elde edildikten sonra, bölünmeler başlamaktadır. Milliyetçi hareketin geleceğine yönelik program konusunda, hareketin içinde farklılaşan görüşler ortaya çıkmakta ve birbirleriyle çarpışmaktadır. Çatışan görüşler ya bir tanesinin egemenliği altında bir dereceye kadar uzlaşmakta, ya da, büyük bir olasılıkla, yeni bir karışıklığa yol açacak bir zayıflığa neden olarak, uzlaşmaya varılmaksızın sahnede kalmayı sürdürmektedir. Doğmakta olan bir çok ulusun milliyetçi hareketlerinin varlığı için, bağımsızlık sonrası farklılıkların eritilmesi aşaması olarak adlandırabileceğimiz bu aşama, en çetin dönemdir. Türkiye'de T.C.F.'nin kısa ve mutsuz yaşamı, siyasal gelişmenin bu aşamasının son evresini oluşturur. T.C.F., Kemalist hegemonyaya karşı gerçekten tehlikeli olan son geleneksel tehditti."

Bu sözler, T.C.F'nin niteliğini oldukça yetkin bir şekilde açıklamaktadır. T.C.F'nin ismine kaşın tutucu bir hareket olduğunu belirten ve kendileriyle yapılan özel bir görüşmede Abdülhak Adnan (Adıvar) ve Halide Edip (Adıvar)'ın da "her şeyin çok ileri gittiği" şeklindeki sözlerini nakleden 24 Kasım 1924 tarihli bir diplomatik rapor da bu açıklamayı destekler niteliktedir ¹⁷. Öte yandan, Frey, partinin geleneksel karakterini bence biraz abartmaktadır. Kemalist siyasalara karşı bir tepki olarak doğmuş olmasına karşın, kesinlikle mürteci değildi. Beyannâmesinde ya da programında, gerçekten gerici diyebileceğimiz

---

17) PRO, E 10614/32/44, 24.11.1924.

hiçbir bakış açısına ya da talebe rastlamamaktayız¹⁸. İslama daha büyük bir rol verilmesine, hilafetin geri getirilmesine ve hatta İstanbul'un yeniden başkent yapılmasına ilişkin hiçbir talepleri olmamıştır. İnsanların kafalarının içindeki düşünceler ne olursa olsun, kaynaklar T.C.F.'nin, Türkiye'de 1922-1924 arasında gerçekleştirilen anayasal değişimleri tersine çevirmeyi amaçladığı yönünde bir sonuca varmamıza kesinlikle izin vermemektedir. Adnan ve Halide Edib (Adıvar)'ın sözlerini aktaran aynı diplomatik rapor, o günlerde bazı kişilerin partiyi açıkça hilafeti destekleyen Hoca Raif (Dinç) tipinde gerçek mürtecilerle karıştırma yanılığısına düştüğünü belirtmektedir. T.C.F.'nin parti olarak resmen tescilinden bir gün önce 16 Kasım'da, **Son Telgraf**'da her iki partinin yenileşme ve ilerleme temelinde birleşebileceği yorumunun ardından ertesi gün yayınlanan beyannameye şunlar yer alıyordu:

"Bu cihetle hangi fırkanın hâkimiyet-i âmme, hürriyet-perverlik, cumhuriyetçilik esaslarındaki nokta-i nazarı bu babdaki esaslarımıza tevafuk ederse, bu noktalarda onlarla beraber yürümekten ve her nev' irticaî hareketlere mukavemetten çekinmeyeceğiz."

Söz konusu metinlerde; kuvvetler ayrımı, halk egemenliği, devlet etkisinin sınırlanması, adem-i merkezîyet ve serbest ticaret ile köktenci yenileşme yerine tedrici gelişmenin vurgulandığı klasik liberalizmin ifadelerini buluyoruz. İşte bu noktalarda, T.C.F.'nin programı ve beyannâmesiyle C.H.F.'nin (henüz bir programa dönüştürülmemiş olsa da) Dokuz Umde'si ve güncel politikaları arasında kesin bir vurgu farklılığı kendini gösteriyor¹⁹.

18) Frey, T.C.F. liderlerinin güçlü bir parlamentonun yer aldığı anayasal bir monarşiden yana olduklarını söyler. Şahsen bu düşünceye sahip idilerse bile, monarşiye dönüş isteğini halkın önünde hiçbir zaman savunmadılar (Frey,325).

19) Ali Fuat o dönemde C.H.F.'ye siyasal bir seçenek oluşturmadığı suçlamasına karşı, T.C.F.'yi savunmuştu. C.H.F.'nin henüz siyasal bir programı olmadığını, fakat, T.C.F.'nin programı ile C.H.F.'nin güncel politikaları arasındaki büyük farka dikkati çekmişti (Bkz.:Kandemir, Siyasi, c.3, 47-50).

T.C.F.'nin kuvvetler ayrımını amaçlamasına karşın, iktidar partisi eylem programını yürütebilmek amacıyla varolan bütün güçlerin birleştirilmesi için uğraşıyordu. Türkiye'de tek parti yönetimi yıllarında yasama ve yürütme arasında gerçek bir ayırım, hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti. C.H.F. çok daha merkezîydi; reformlar aracılığıyla devletin güçlendirilmesine çok daha fazla inanç besliyordu. 1932'de devletçilik doktrininin uygulanmasına kadar, aslında bütüncül bir ekonomi politikası geliştirilmemiş olsa da, İzmir İktisat Kongresi'nin ardından ilan edilen bir "kendi kaynaklarına dayanma" politikasını benimsemişti. Öte yandan, serbest ticareti ve yabancı sermaye kullanımını savunan T.C.F., Türkiye'nin yerli sanayie sahip olma gerekliliğinden çok, hammadde dışsatımcısı rolünü vurguluyordu.

Sonuç olarak, T.C.F. için "bağımsızlık sonrası tutucuları" etiketi oldukça uygun görünmektedir. Ancak, bu tutuculuk niteliği, Kemalistler'in de köktenci kanadını oluşturdukları aynı Jön Türk/Milliyetçi hareketin tutucu kanadı olarak kabul edilmeleri şartıyla doğru olacaktır. İdeolojik açıdan, her iki kanat da temel olarak aynı orta sınıfın pozitivist, milliyetçi ve liberal hareketine bağlıydı. Hem Kemalistler, hem de Terakkiperverler, gerici ya da aşırı tutucu islami siyasal akımlardan kesinlikle çok uzaktılar.

SONUÇ

BAŞARI ŞANSLARI VE BAŞARISIZLIĞININ NEDENLERİ

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kökenleri ve tarihiyle, siyasal programının kökenleri ve içeriğini inceledikten sonra sıra, belki artık ulaşılabilecek sonuçları özetlemeye ve herhangi bir zamanda ortaya çıkan herhangi bir örgütlü siyasal etkinlik hakkında sorulması gereken kimi önemli soruları sorup cevaplamaya geldi. Yani: Var olan partilere ve programlara bir siyasal seçenek olarak, parti ve programının uyumluluğu ne ölçüdeydi, çağının toplumunun yüzyüze kaldığı en önemli sorunlara bir çözüm bulunmasına katkısı oldu mu, hiç başarı şansı var mıydı ve tabii, eğer var idiyse, neden başarısız oldu?

T.C.F.'nin köklerini; milli direniş hareketinin bütün tarihi boyunca devam eden iktidar mücadelesinin doruğuna ulaştığı, Mustafa Kemal'in Meclis'i dağıtmak ve yeni seçimleri durdurmak, seçim yasasını değiştirmek, siyasal bir program oluşturmak (Dokuz Umde), Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yapmak ve hepsinden önemlisi, Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetlerini, tüm milli direniş hareketinin tek mirasçısı olarak lanse ettiği Halk Fırkası'na dönüştürmeyi de içine alan bir dizi taktik hamle ile, iktidarı tekelleştirdiği 1923 yılı gelişmelerinden aldığını gördük. İktidarı ele geçirme sürecinde, Mustafa Kemal, 1918-1919'da ulusal hareketi başlatan kıdemli liderler grubundan hem yaşça küçük, hem de mevkiye daha altta yer alan siyasal liderlerin desteğinden yararlandı.

İkinci Grup muhalefetinin eski üyeleri seçimlere sokulmayarak saf dışı edilebildikleri halde, Rauf, Refet, Ali Fuat, Kâzım, Adnan, Cafer Tayyar vb. gibi kıdemli harp liderleri, ikinci BMM. için yapılacak seçimlerin dışında bırakılamayacak kadar büyük bir saygınlığa sahiptiler. Ekim 1923'de cumhuriye-

tin ilânı, Mustafa Kemal'in "yeni adamlarının" yardımıyla, iktidarı ele geçirmesinin üzerine vurulan resmi damga işlevini gördü. Bu gelişme hakkında ne kendilerine danışılmış, ne de konudan haberdar edilmiş olan kıdemli önderler, iktidar sürecinden bu şekilde dışlanmaları karşısında artık öfkelerini olanca açıklığıyla ortaya koymaktan başka çare bulamadılar. Bu da Ha'k Fırkası içinde İsmet'in önderliğindeki köktenci grubun, Rauf'u kendi partisini kurmak ya da H.F.'ndan ihraç edilmek arasında seçim yapmaya zorladıkları bir çatışmaya yol açtı.

Ne var ki, kıdemli önderlerin sözcüsü olarak hareket eden Rauf, ya hala partiye ılımlı bir çizgiyi kabul ettirebileceğine olan inancından, ya da ikinci bir parti kurmak gibi köktenci bir harekete hazırlanabilmek için zamana gereksinimi olduğundan, partiden ayrılmaya yanaşmadı. 1924 İlkbaharı süresince, radikal kanadın (ve bizzat Mustafa Kemal'in) baskıları, hilafet taraftarlarının yanı sıra muhalif gazetecilerin sıkıştırılması ve nihayet H.F.'nin ve Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı olarak iktidarı tümüyle tekellerine almalarını sağlayan hilafetin ilgası ile birlikte şiddetlendi. Bu baskı altında kişisel olarak sıkıştırıldıklarını ve kendilerine güvenilmediğini hisseden kıdemli önderler, 1924 Yazı süresince yeni bir parti örgütlemeye giriştiler. Bu parti, o yılın kalan bölümünde mecliste teknik olarak bir muhalefet oluşturmasına karşın, "muhalefet partisi" terimi T.C.F. için kullanıldığında biraz yanıltıcı olur. T.C.F., ne de olsa, milliyetçilerin siyasalarına yönelik bir dış muhalefet örgütü değildir; içinde bizzat önemli roller oynadıkları ulusal hareketin mirasının gayri meşru bir tarzda özgün hareketin yalnızca bir kanadı, yani kendisini hareketin gerçek koruyucusu olarak gören kanadı tarafından tekelleştirildiğini düşünen, milliyetçi önderlerin bir hareketidir. Hiçbir zaman bu terimlerle dile getirilmemiş olsa da, bu duygunun Rauf ve çevresindeki grubun "muhalefetinin" temelini oluşturduğu kanısındayım.

Dört ay süren hazırlıklardan sonra H.F. içindeki bölünme, muhalefetin planladığı zamanda ve tasarladığı konu üzerinde

gerçekleşti. Muhalefetin iktidarı siyasal araçlardan başka yollarla ele geçirmeyi planladığına inanmak için hiçbir neden yoktur. Gerçekten bir askeri darbe planlamış olsalardı, Ali Fuat ve Kâzım'ın ordu kumandanlıklarından (Ekim ayında yaptıkları gibi) gönüllü olarak istifa etmeleri, atılacak en saçma adım olurdu. Öte yandan, T.C.F. önderlerinden bazılarının hiçbir zaman iktidarı ele geçirmeyi amaçlamadıkları, ve yalnızca sadık bir muhalefet olmayı düşündükleri yolundaki iddiaları, uzun vadede çok da güvenilir olmaktan uzak görünmektedir. Bu iddiayı, T.C.F.'nin ancak yeni seçimlerden sonra iktidarı alma girişiminde bulunacağı şeklinde yorumlamak daha doğru olur.

Muhalefete katılan meb'usların sayısı başlangıçtan itibaren son derece düş kırıklığına uğraticı bir düzeyde kaldı ve asla muhalefet önderlerinin ve basının bekledikleri rakkamlara ulaşamadı.

Kısa yaşamı boyunca T.C.F. son derece sıkı bir parti disiplinine sahip C.H.F. üyelerinin büyük çoğunluğu karşısında Meclis'te pek etkili olamadığı gibi, iki dereceli seçim sisteminin muhalefet adaylarının seçilmesini önlediği ara seçimlerde de başarı sağlayamadı. Belki de en büyük başarısını, partinin kitle örgütünü kurmada gerçekleştirdi. Ancak, burada da ARMHC'lerini devralan C.H.F.'nin avantajı olağanüstü yüksek olduğu için, T.C.F. kapatıldığı zaman, merkez ve taşra şubelerini genişletme çabasının henüz ortalarında olan bir parti olarak kaldı. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ndaki yeni değişiklik (25 şubat 1925) ile Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması (3 Mart 1925), Türkiye'de siyasal muhalefetin varlığını olanaksız hale getirdi. O zamana değin, T.C.F.'nin sadece doğudaki parti örgütleri kapatıldığı halde, parti üyelerinin gözleri korkutulmuş ve muhalif basın susturulmuş oldu. Bütün parti şubelerinin kapatılması kararı, T.C.F.'nin Mayıs'ta İstanbul'da bölgesel kongre düzenleme kararına bir tepki olarak alınmış olabilir.

Parti şubelerinin kapatılmasının ardından, sabık T.C.F. meb'usları Meclis'te kaldılar ve bir grup olarak davranmaya

devam ettiler. Bunu izleyen yıllarda belirgin bir dikkati çekme-
me siyaseti izlemelerine karşın, hiçbir bağlantıları olmadığı
gayet açık olan İzmir suikatsi girişiminden sonra 1926'da yer
alan siyasal temizliğin kurbanları arasına katıldıklarına bakılır-
sa, galiba hâlâ tehlikeli sayılıyorlardı.

Bu özetten sonra, şimdi başarı şansına ve başarısızlığının
nedenlerine bir göz atalım. Halkın bazı kesimleri arasında ve ül-
kenin kimi bölgelerinde, bir muhalefet partisini yaşatmaya yete-
cek düzeyde bir destek potansiyeli olduğunu varsaymak için te-
melde oldukça fazla neden vardır. Ülkede Türkiye ve
Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi esnasındaki yolsuzluk
ve yetersizliklerin, birçoklarının gözünde Mustafa Kemal'in din-
siz davranışları ve tahakkümünün yol açtığı ciddi bir huzursuz-
luk olduğu açıktı. Bu hoşnutsuzluk, diplomatik kaynaklarda
açıkça belgelenmektedir. Coğrafi açıdan, büyük kentlerde (İs-
tanbul, Bursa, İzmir) ve doğu illerinde yoğunlaştığı görülmekte-
dir. Cumhurbaşkanı öldürmek için İstanbul'da (Aralık 1923)
ve İzmir'de (Ocak 1924) suikastler planlandığı haberleri geli-
yordu ¹. Mustafa Kemal'in 8 Ekim 1924'de oraya varışından
önce Trabzon'da karışıklıklar olduğu gibi, doğaldır ki Ocak-
Mart 1925'de Palulu Şeyh Sait'in önderliğinde Güneydoğudaki
isyan vardır. İstanbul, Bursa, İzmir'deki ara seçim sonuçları
gibi, gazetelerde partilerin bu bölgelerdeki etkinliklerine ilişkin
olarak çıkan haberler, kesinlikle yeni partiye kucak açmaya
hazır bir kitlenin varlığını ileri sürmektedirler. Hoşnutsuzluğun
en önemli merkezi İstanbul idi. Yalnız kent olarak itibar kaybı-
na uğramakla kalmayıp, içinde yaşayan onbinlerce kişinin
geçim kaynağını kaybetmesi anlamına da gelecek şekilde, baş-
kent statüsünü henüz kaybetmişti. Dahası, hükûmetin İstan-
bul'un seçimle işbaşına gelen bir belediye başkanının olması

1) ARA, 22.12.1924. Hollanda'nın İzmir konsolosunun bu belgeye ekli ra-
porunda, Mustafa Kemal'e karşı büyük bir direniş olduğundan ve cum-
hurbaşkanı katletmeyi planladığı söylenen bir Giritli'nin yakalandığından
söz edilmektedir.

önerisini reddedip, yerine hükûmetçe atanan bir memur göndermesi ve Mustafa Kemal'in Eylül 1924'deki Karadeniz gezisi sırasında, geçerken İstanbul'u ziyaret etmek bir yana, kentte durmayı bile kabul etmemesi gibi olayların da kanıtladığı gibi, Ankara'da, İstanbul'a karşı genel bir ilgisizlik, hatta hükûmette bu kente karşı büyük bir güvensizlik duygusu egemendi ². T.C.F.'yi halkın hangi kesiminin desteklediğini ya da partinin üyelerinin nereden geldiğini bilmiyoruz. Denizci subaylar, tüccarlar, esnaf birlikleri üyeleri ile bazı esnaf örgütlerinin bütünüyle ve bazı devlet memurlarının T.C.F.'ye katılmasından söz edildiğini görüyoruz. Sonuncular kimi zaman misillemeye uğramamak için tüccar olarak kaydolmaktaydı ³.

Ankara hükûmetine karşı hoşnutsuzluğun yararlanılabilecek ölçülere vardığını kabul edecek olursak, kuşkusuz, ikinci soru, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bundan yararlanılabilecek donanımına sahip olup olmadığıdır. Benim savım, sahip olduğudur. T.C.F. önderleri, stajlarını ta 1906-1908 yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yapmış ve II. Meşrutiyet ile Milli Mücadele dönemlerinde etkin bir rol oynamış olan deneyimli örgütleyiciler ve politikacılarıdır. Aralarından bazıları, sadece Mustafa Kemal'inkinden sonra gelen, büyük bir ulusal üne sahip kimselerdi. Seçimlerdeki imajlarının halk için çok çekici olacağı beklenebilirdi. Frey'in de belirttiği gibi ⁴, parti liderliğinin sosyolojik oluşumu, T.C.F.'nin ulusal hareketin içinden çıktığı ve Halk Fırkası'nın dayandığı kesimlerin aynından destek bekleyebileceğini ortaya koyuyordu.

---

2) ARA, 30.8.1924; PRO, E 6454/32/44, 23.7.1924; Macartney, 784.

3) Yine Frey'in dediği gibi, T.C.F.'nin sahip olduğu ve çeşitli kaynaklarda İttihatçılar, dinsel gericiler, İkinci Grup'un destekçileri, demokratlar, tutucular, kozmopolitler, basın ve silahlı kuvvetler kesimi olarak çeşitli şekillerde betimlenen halk desteğini tanımlayabilecek bir çözümleme yapmıyoruz. (Frey, 331). Böyle bir çözümleme için gereken verilere sahip değiliz.

4) Frey, 334.

Dahası, T.C.F., eski İttihatçı liderliğin icadı veya yeni bir adla ortaya konan ürünü olmamasına karşın, Kara Kemal'in önderliğindeki eski İttihatçılar tarafından kuvvetle desteklendi. Asıl gücünü esnaf örgütlerinden alan Kara Kemal'in yönetimindeki örgüt, özellikle İstanbul'da ve Trabzon çevrelerinde hâlâ son derece etkiliydi.

Program açısından da, parti potansiyel olarak güçlü görünüyordu. 10 Kasım 1924'deki bölünmeden yalnızca bir hafta sonra, uzun ve ayrıntılı bir program yayınlandı; bu program o zamana kadar CHF'nin ortaya koyduklarından çok daha gelişmiş nitelikteydi ve Cavit (Türkiye'de zamanının en tanınmış maliye uzmanı) gibi bu işi bilen insanlar tarafından kaleme alınmış gibi görünüyordu.

Hem bu boyutlu program, hem de T.C.F.'nin Meclis'teki oylama kalıbı, o dönemde Mustafa Kemal'in ve başkalarının çok kere ileri sürdüğü gibi, partinin yalnızca kişisel çekişmeler veya güceniklikler -ki, bu güdüler de kesinlikle bir rol oynamıştı- sonucu kurulmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Parti, gerçek bir siyasal programa ve ideolojik temele sahipti. Ancak, bu ideoloji genellikle idida edildiği gibi, gerici ya da dinci değildi. Programı, içinde belirgin bir Batı Avrupa çeşnisi taşıyan ılımlı bir liberalizm programıydı. İktidardaki C.H.F., o dönemde henüz siyasal bir programa sahip olmadığı için, iki parti arasında programları açısından doğrudan bir karşılaştırma yapmak mümkün değilse de, T.C.F. programıyla C.H.F.'nin güncel politikaları ve yönetim biçimi arasında yapılacak bir karşılaştırma, açıkça, muhalefetin daha az merkeziyetçi, otoriter, ulusçu ve köktenci eğilimlerinin olduğunu ortaya koyacaktır. Görünüşe bakılırsa, bu platform, on yıl süren savaş ve karışıklık döneminden sonra, ülkenin içinde bulunduğu ruh haline, Mustafa Kemal'in çoğu zaman isteksiz bir halka, zorla benimsetilen köktenci politikalarından çok daha uygun düşüyordu. Mustafa Kemal'in olağanüstü kişisel saygınlığına karşın, bu politikaların

ülkenin 1924-1925'deki koşulları altında nasıl destek bulamaya-
cağını anlamak çok güçtür.

Peki, T.C.F. muhtemel bir güç temeline, çekici ulusal ön-
derlere, dikkate değer bir örgütlenmeye, koşullara uygun ve
inandırıcı bir programa sahipti de, niçin böylesine hazin bir bi-
çimde başarısız oldu?

Nedenlerinden bazıları kendi kendisini ortaya koymaktadır:
En önemlisi, Mustafa Kemal'le ve kendi destekleyicileriyle olan
ilişkilerinde, partinin karşılaştığı örgüt içi sorunlardı. Yeni parti-
ye karşı Mustafa Kemal'in tutumu son derece kesin oldu. Tür-
kiye'nin kurtarıcısı olarak saygınlığı öylesine büyüktü ki, 1924
Türkiye'sinde ona karşı olmak başlı başına bir handikapı. Diğer
yandan, başından itibaren cumhurbaşkanının yeni partiye katıl-
ma olasılığının yok denecek kadar az olduğu açıktı. Bu yüzden,
T.C.F. liderleri cumhurbaşkanına defalarca partiler üstü, tarafsız
bir konumu benimsetmeye çalıştılar. Bu, T.C.F. programında da
öngörülen bir statüydü. Ne var ki, hedeflerine ulaşmada başarı
gösteremediler ve Mustafa Kemal kesinlikle ve açıkça,
C.H.F.'yle olan bağı korudu.

T.C.F.'nin kendi destekçileriyle ortaya çıkan ikilem ise, Ke-
malist hükümete ılımlı ya da tutucu bir seçenek oluşturacak bir
parti için kitle desteği fazlasıyla olmasına rağmen, bu desteğin
büyük bölümünün dinci gericilerden kaynaklanmasıydı. Bu in-
sanların düşüncelerinin, Rauf ve çevresininkilerden tümüyle
farklı olmasının yanı sıra, saltanat ve hilafet propagandası yap-
mak ve 1925 Şubat'ından itibaren de, dinsel argümanları kullan-
mak, Partinin Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca kovuşturma-
ya uğramasına yol açabilirdi.

T.C.F. liderleri, Mustafa Kemal'e baştan sona dek inisiyati-
fi elde tutma imkanı vermeleri yüzünden, onun tarafından taktik
olarak kımıldanamaz hale getirildiler. Burada, siyasal yönden
en yetenekli muhalifi olan Rauf'un, bölünmenin hemen ardın-
dan gelen hayati öneme sahip dönemde, muhalefetin önderliğini

yürütemeyecek denli hasta olması, hatta tedavisi için İstanbul'a gitmek zorunda kalması da, Mustafa Kemal'in işini kolaylaştıran bir durumdu. Bu bunalımı ele alış tarzı, Mustafa Kemal'in taktik ustalığını en iyi ortaya koyan örneklerden biriydi. Bir yandan ayrılanların sayısını, Rauf'a yakınlaşmaları olası doğulu meb'uslarla görüşmeler yapmak yoluyla elinden geldiği kadar azaltmaya çalışırken, bir yandan da köktencilerin C.H.F.'de tasfiye ya da İstanbul'da sıkıyönetim ilanı gibi aşırı önlemler alınması yolundaki baskılarına karşı durmakla birlikte, parti disiplininin sıkılaştırılmasını destekledi. Kasım ve Aralık'ta yeni partinin resmen tescilinin yapılmasına izin vermek, köktenci kanadın liderliğini üstlenen ve Rauf'la kişisel bir kan davası olan İsmet'in yerine daha ılımlı ve aynı zamanda kendi partisi içindeki köktencilerin hiç güvenmediği bir kişi olan Fethi'yi getirmek yoluyla (yabancı gözlemcilerin haklı olarak, samimi bir değişme değil, taktik bir tutum olarak yorumladıkları biçimde) gözle görülecek bir uzlaşmacı tutumu benimsedi. Bu tutum, muhalefeti Meclis'te eleştirilerini yöneltebileceği belirgin bir hedeften yoksun bırakmıştı. Mustafa Kemal'in **The Times** muhabiriyle yaptığı görüşmenin öyküsü de, o dönemde bir siyasal muhalefet düşüncesini kesinlikle desteklemediğini göstermekle birlikte, uzlaşmacı bir tutum almakta kararlı olduğunu ortaya koyuyordu. İstifa seli durulup da muhalefet hareketi ivmesini yitirmeye başladığı anda, hem muhalefet hem de Fethi üzerindeki baskılar arttı ve Şubat 1925'de Kürt isyanı biçiminde tezahür eden fırsattan yararlanarak, Mustafa Kemal'in kişisel yönetimi altındaki köktenci kanat, Fethi'yi istifaya zorladı ve T.C.F. ezildi.

Durumlarının örgüt içi güçlükleri, Rauf'un hastalığı ve Mustafa Kemal'in durumu büyük bir ustalıkla idare etmesinden başka, başarısızlık sorumluluğunun bir bölümünün de muhalefet liderlerinin kendilerine düştüğünü görmemek olanaksızdır. İnsan, onların Ankara'daki siyasetin gerçekliklerinden her nasılsa kopuk oldukları gibi bir duyguya kapılıyor. Sanki parlamenter oyunun kurallarına herkesin saygı gösterdiği, tümüyle istik-

rarlı koşullar içindeymişcesine davranmışlardı⁵. Ayrıca, Meclis içinde, kendilerini devrim sürecinin önderleri olarak gören ve sert oynamaya hazır özellikle genç yaştaki üyelerin köktencililiğini vahim bir biçimde küçümsemiş oldukları da görülmektedir⁶. T.C.F. liderleri ve taraftarlarının (basın ve ittihatçılar) İstanbul görüşü veya İstanbul değerleri ile muhaliflerinin Ankara görüşü veya Anadolu değerleri arasındaki karşıtlığı gözlemlemek son derece ilginçtir. Örneğin Ali Fuat ve Adnan gibi kimselerin en belirgin davranış özelliklerinden birinin, ne zaman fırsat çıkarsa İstanbul'a "dönmek" ve siyasa hâlâ orada belirleniyormuşcasına davranmak olduğu göz önüne alınırsa, bu karşıtlığın fiziksel bağlamda bile geçerli olduğu görülür. Ne var ki, siyasa orada belirlenmiyordu. 1925'in olayları, tüm entellektüel, siyasal ve yönetsel bilgi birikimine, basınına ve bütün o incelmışliğine karşın eski başkent artık tümüyle iktidarsız bir konumda olduğunu ortaya koyacaktı.

Son olarak, olgusal tarihi bir yana bırakıp biraz tahmin yürütelim. Eğer T.C.F. iktidarı ele geçirmeyi başarsaydı ve programını yürürlüğe koyabilseydi, ne olurdu? Bunun Türkiye için anlamı ne olurdu? Laikliğin daha az vurgulanacağı, toplumsal ve kültürel reform adımlarının daha yavaş atılacağı tahmini hemen hemen kesinlikle doğru olurdu. Bu, Türkiye'nin şimdi Ortadoğu'daki ortodoks islamcılığın büyüyen dalgasından daha fazla etkilenebileceği anlamına mı gelirdi; yoksa, İslam'a karşı daha hoşgörülü bir siyasa, meydanı yobazlara bırakmak yerine, daha çağdaş ve düşünsel açıdan daha yetkin bir İslam'ın gelişimini mi harekete geçirirdi? Cumhuriyetin ekonomik politikalarından 1930'lar 1940'lardaki kendine yeterlilik ilkesinin yerine hemen başından itibaren daha gelişkin ve daha dışa dönük bir bakışın

5) Bu noktaya Şevket Süreyya Aydemir (Aydemir, **İkinci**, 288) de işaret etmektedir.

6) Daha 1924'de hükümet çevrelerinde egemen olan her tür muhalefeti ihanet olarak gören zihniyet üzerine yorum yapan yabancı gözlemciler, yeni partinin çoğunluğu sağlamak zorunda olduğu, aksi halde ezileceği öngörüsünde bulunmuşlardı.

egemen olabileceğini varsaymak oldukça akla yakındır. Bu da, ekonomik kalkınmanın büyük bir olasılıkla olduğundan daha hızlı gerçekleşmesini sağlayabilirdi.

Türkiye'nin şu sırada bile çok partili demokraside çok büyük sorunlarla karşılaşmakta olduğu kuşkusuz gerçektir. Bu, acaba böyle bir sistemin altmış yıl önce de hiçbir biçimde yürütemeyeceğini mu göstermektedir? Yoksa, T.C.F.'nin de önemli bir bağlantı işlevi görebileceği İkinci Meşrutiyet ile Kemalizm sonrası dönem arasında gerçek bir devamlılık olsaydı, demokratik sisteme doğru bir gelişme çok daha kolay mı olurdu? Tüm bu büyüleyici, ancak yanıtlanamaz sorular sadece düşünce ve tartışma zenginliğine bir katkı olarak önerildi. Gene de üzerine bahse girmekte bir an bile duraksamayacağım bir nokta var: T.C.F. başarılı olmuş olsaydı, İstanbul'un bir kere daha Türkiye'nin başkenti olacağı; Ankara'nın ise, anılar ve anıtlarla dolu olsa da bir taşra kenti olmakla yetineceği, çok kuvvetli bir ihtimaldi.

A 1. DOKUZ UMDE

Memleketi ve milleti inhilâl felâketinden kurtarmak için milletten aldığı sa-
lahiyeti mutlaka ile içtimâ eden (Türkiye Büyük Millet Meclisi) hâkimiyeti mil-
liye esasatına müsteniden bir halk devleti ve hükûmeti teşkil etti.

Deruhte ettiği vezaifi milliyenin kısmı mühimmini üç senelik mütemadi
mesâisile ifa eylemiş olan Meclis 1 Nisan 1339 tarihinde tecdidi intihabata
müttefik karar verdi.

Önümüzdeki devrede inşallah takriri müsâlemet müyesser olacağından iktisadî tekemmülâtını temin, her nevi teşkilâtımızı itmam ve ikmal ve bu suret-
le mülk ve milleti refaha nail etmek gaye olacaktır.

Yeni devrei mesaide Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve
memleketi hâkimiyeti milliye dairesinde siyasî teşkilâta mazhar etmek için bir
Halk Fırkası teşekkül edecektir.

Mecliste elyevm müteşekkil (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu)
Halk Fırkasına intikal edecektir.

Mezkûr Fırkanın, halk hâkimiyeti, teceddüt ve inkişafatı maddiye ve ma-
nevîye esasatına müpteni muassal ve muntazam bir programı bilcümle âzâsı-
nın nazari münakaşa ve tasvibine arz edilecektir.

Buna intizaren Grupumuz aşağıdaki umdelerle yeni intihabata iştirake
karar vermiştir.

Bu umdeler memleketin en müstacel ihtiyacatı ve bir çok erbabı ihtisasın
mütalâatı ve bilhassa İzmir'de bütün memleket mümessillerinden müteşekkil
olarak in'ikat eden iktisat kongresi mesâisi dahi nazarı dikkate alınarak tesbit
edilmiştir.

Umde 1

Hakimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını
bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletın hakikî ve yegâne
mümessili (Türkiye Büyük Millet Meclisi)dir. Türkiye Büyük Millet Meclisi-
nin haricinde hiç bir fert hiç bir kuvvet ve hiç bir makam mukadderatı milliye-
ye hâkim olamaz.

Binaenaleyh bilcümle kavaninin tanziminde, her nevi teşkilâta, idarenin
alalûmum teferruatında, terbiyei umumiye ve iktisat hususunda hâkimiyeti
milliye esasatı dahilinde hareket olunacaktır. İcra Vekillerinin vazife ve mesu-
liyeti kanunu vilâyatın mahalli umurda manevî şahsiyetlerini ve muhtariyetle-

rini istimal edebilmelerini kâfil olan şûralar kanunu, vilayetlerin iktisadî ve iç-timaî münasebetleri itibarile birleştirilerek müfettişi umumilik teşkili kanunu, nevahi kanunu süratle intaç ve tatbik olunacaktır.

Umde 2

Saltanatın ilgasına ve hukuku hâkimiyet ve hükümrâninin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti manevîyesinde mündemiç bulunduğu dair 1 Teşrinisani 1338 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin müttefikan verdiği karar lâyetegayyer düsturdur.

İstinadgâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan makamı hilâfet, beynelis-lâm makamı muallâdır.

Umde 3

Memlekette emniyet ve asayişin kat'iyetle muhafazası en mühim vazife-dir. Bu gaye milletin arzu ve ihtiyacına mutabık olarak temin edilecektir.

Umde 4

Mahkemelerimizin bilhassa seri bir surette tevzii adalet edebilmeleri temin edilecektir. Bundan başka kulliyatı kanuniyemiz ihtiyacatı milliyeye, ilmî hukukun telâkkiyatına göre yeni baştan ıslah ve ikmal olunacaktır.

Umde 5

1- Âşar usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetini mucip olan nıkat esaslı bir surette ıslah edilecektir.

2- Tütün ziraat ve ticaretini milletin azamî nefine göre temin edici tedbir alınacaktır.

3- Müessesatı maliye çiftçilere, sanayi ve ticaret erbabına vesair bilcümle erbabı mesaiye kolaylıkla para ikraz edecek surette ıslah ve teksir olunacaktır.

4- Ziraat bankasının sermayesi tezyit olunacak, çiftçilere daha kolay ve daha vâsi yardım edebilmesi temin edilecektir.

5- Memleketimiz çiftçilerine ziraat makineleri vâsi mikyasta ithal olunacak ve çiftçilerimizin âlât ve edevatı ziraiyeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır.

6- Mevaddı iptidaiyesi memleketimizde bulunan mamulâtı ve mesnuatı memleket dahilinde vücade getirmek için himaye ve teşvikat icrası ve mükâ-fat itası suretleriyle azamî tedabir alınacaktır.

7- Müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen teşebbüsât ve filiyata başlanılacaktır.

8- Tahsili iptidaide tedrisatın tevhidî ve bilûmum mekteplerimizin ihtiya-
catımıza ve asrî esasata tevfiği ve muallim ve müderrislerimizin terfih ve ik-
dari temin edilecektir. Vesaiti münasebe ile halkın tenvir ve talimine de teves-
sül olunacaktır.

9- Sıhhati umumiyeye ve muaveneti içtimaîyeye ait müessesat ıslah ve
teksir edilecek ve sâyü amelî erbabını himaye edici kanunlar yapılacaktır.

10- Ormanlarımızdan terakkiyatı fenniyyeye muvafık surette istifadeyi, ma-
adinimizin en nâfi tarzda işletilmesini ve hayvanatımızın ıslah ve teksirini
temin edecek esaslar vazolunacaktır.

Umde 6

Hizmeti fiiliye askeriyeye müddeti tenkis olunacaktır.

Bundan başka okuyup yazmak bilenlerin ve orduda okuyup yazma öğre-
nenlerin müddeti hizmeti bir derece daha azaltılacaktır.

Ordu mensubininin temini refahı bilhassa mültezemdîr.

Umde 7

İhtiyat zabitanının hayat ve istikballerini kendilerine ve memlekete en nâfi
bir surette temin etmek esaslı bir hedefimizdir.

Müdafaai memleket ve istiklâli millet uğrunda malûl kalan mensubini as-
keriyeye ve efradı millet ile alelûmum mütekaiddin ve eytamü eramilin zaruret ve
sefaletlerine meydan bırakmıyacak tedabir ittihaz olunacaktır.

Umde 8

Halk umurunun azamî süratle intacı faal. muktedir, müstakim bir silsileli
memurinin kemali intizamla ve usul ve kanun dairesinde iş görmesine müte-
vakkıf olduğundan sınıfı memurin bu noktai nazarlardan ikmâl edilerek ve
bütün şubaları devlet daimî teftiş ve murakabeye tâbi tutulacaktır. Diğer taraf-
tan memurinin nasp, azil, terfih, masuniyet, mes'uliyet, tekaüt ve taltifleri tes-
bit edilecektir.

Münevveranı memleketten ve mesaliki muhtelif erbabı ihtisasından şua-
batı umuru devlette en nafi bir surette istifade edilmek mukarrerdir.

Umde 9

Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası zımmında devletçe itti-
haz olunacak tedabirden başka inşaat ve tamirat için yer yer şirketler teşekkü-
lü teşvik ve temin ve ferdî teşebbüsleri himayeye medar olacak ahkâm vazolu-
nacaktır.

Sulh Hakkındaki Noktai Nazarımız:

Millî iksidî, idarî istiklâlimizi behemehal temin etmek şartile sulhün iadesine çalışmaktır. Bu şeraiti temin etmeyen sulh muahedesi kabul olunamaz.

8 Nisan 339

Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Reisi
Gazi Mustafa Kemal

(Kaynak: Tunaya, 580-582)

A. 2.

1923 İTTİHATÇI PROGRAMINDAN PARÇALAR:

Nisan 1923'de belirlenen İttihatçı programının içeriği için tek kaynağımız, sabık İttihatçıları Ağustos 1926'da yargılayan İstiklâl Mahkemesinin, basılı kaynaklarda alıntılanan şekliyle, tutanaklarıdır. Aşağıdaki parça, sabık Maliye Nazırı Cavit Bey'in sorgulanmasının bir bölümüdür:

- Başka ne gördünüz?

- Program işini...

Reis dokuz maddelik programı uzattı, Cavit Bey'e vererek:

- Zaten biliyorsunuz, okudunuz değil mi?

- Evet bunu gördük?

- Fakat niçin bunu ilk ifadenizde ve İzmir'de tamamen inkâr ettiniz?

- İnkâr değil hatırlayamadım. Aradan zaman geçmiş.

- Hayır... Elimize geçmeyeceğini zannettiğiniz için söylemek istemediniz değil mi?

- Katiyen efendim. Ancak zühul... Sizi temin ederim ki hatırlamadım. Zaten büyük bir ehemmiyeti yoktu. Not şeklinde yapılmıştı.

- Birinci maddeyi kim tesbit etti?

- Müzakere ile oldu, kimin yazdığım hatırlamıyorum.

Reis birinci maddeyi okudu:

"- İttihat ve Terakki bütün hürriyetlere taraftar radikal bir siyasî fırkadır. Hukuk-u Esasiyeyi efrada taaddî eden kanunların hükümleri bu gayeye göre tâdil ve ıslâh olacaktır?" ve sordu:

- Bu madde ekseriyetle mi kabul edildi?

- Tabii öyle olması lâzımdır.

- Teşkilât-ı Esasiye kanunundan haberiniz yok mu idi? O kanun varken bu nedir? İttihat ve Terakki'nin radikal bir fırka olması esasını kabul etmişsiniz. Halbuki eskiden radikal değildi. Bu değişikliğe neden lüzum gördünüz?

- Zaman değişmişti... Hatalar anlaşılmış, daha iyi ve memleket ihtiyacına uygun esaslar üzerine program tanzimi düşünölmüştü.

- Ya bu madde?: ""Hâkimiyet ve saltanat münhasıran millettir." Bu formölü kim yaptı?

- Hepimiz...

- "Münhasıran" dan maksadınız?

- Hiçbir maksadımız yoktu. Daha ziyade mutlâkiyet vermek istiyorduk.

- Yok... Hükümdarlık ve Riyaset-i Cumhuru milletin manevî şahsına vermek istiyordunuz...

- Hayır, millettinkini millete, hükümdarlığınkini hükümdara vermektir...

- "Tevazün-ü Kuvâ"dan maksadınız ne idi?

- Bir devlet Reisi, bir Ayan ve Mebusan Meclisleri teşkili... Mebusların da plebisit ile seçilmesi vesaire... Malûm şeyler.

- Bu maddede "Seçimden sonra bir Meclis-i Müessisan toplayıp Kanun-u Esasi yapılmalıdır.." diyorsunuz; izah ediniz...

- Elbette... Yeni bir bina kuruluyordu. Ayan ve Mebusandan mürekkep bir Meclis de yeni binanın temelini atacak, şeklini tesbit edecekti.

- Demek o zaman mer'iyette olan Teşkilât-ı Esasiye Kanununu kabul etmiyordunuz?

- Hayır efendim. Yalnız tâdil esnasında dikkat nazarına alınacak noktaları tâyin içindi.

- Beşinci maddede, "Hükümet merkezi İstanbulda olmalıdır" diyorsunuz, bunun sebebi nedir?

- Birçok kimseler o fikirde idi. Ben de öyle düşünüyordum. Çünkü İstanbul ötedenberi hükümet merkezidir. Bütün münevverler orada toplanmıştır. Her bakımdan daha elverişliydi, daha iyi memurlar bulunabilirdi. Devlet mekanizması daha iyi işlerdi.

- Ya emniyet bakımından?.. İstanbul'un coğrafi durumunu hiç düşündünüz mü? Deniz kenarı, apaçık, her taarruza müsait bir şehirdir... Bu zamanda merkez olur mu? Belki de bir tehlike anında kolaylıkla kaçmayı düşünüyordunuz. Hem bakın, henüz sulh olmamış, müzakereler devam ediyor. İlerisi meçhul.. Böyle bir zamanda, siz hükümet merkezi neresi olsun?! diye vakit geçiriyorsunuz.

- Bunlar şumulî hatâlardır. Sulh oluyordu. Sulhtan sonrasını düşünmek faydasız sayılmazdı. Nihayet, memleket davası... Düşünmekte ne mahzur olabilir?

Reis, dokuzuncu maddeyi okudu:

- "Bu teşriî devrede İttihat ve Terakki Fırkası bir taraftan memlekette muntazam bir idare teşkiline gayret sarfedeceği gibi, kurtulan vilâyetlerin

imârî ile yersiz yurtsuz kalmış ahalinin iskanını ilk vazifeler bilecek ve bu uğurda hiçbir fedakârlıktan geri kalmıyacaktır..." diyorsunuz. Demek ki, tasâvur edilmiş şeyler var, yalnız tatbiki kalmış, o da iktidara geçince olacak... Bu madde, hakikaten çok dikkate şâyandır.

- O toplantıda bulunanlardan kim mebus olursa, bunu o tatbik ettirmeğe çalışacaktır....

(Kaynak: Yakın Tarihimiz, Cilt 2; 203, 206)

A. 3.

HIYANET-İ VATANİYE KANUNU VE 15.4.1923 VE 25.2.1925 TARİHLİ DEĞİŞİKLİKLERİ

Özgün haliyle Hıyanet-i Vataniye Kanunu, Büyük Millet Meclisi'nin 29 Nisan 1920 tarihinde çıkardığı ikinci kanundur.

"Sözlü veya yazılı ifadeler veya eylemler aracılığıyla Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine karşı isyan etmeye yönelik bozguncu propaganda ya da muhalefet yapan kimseler hıyanet-i vataniye suçunu işlemiş olarak kabul edilecektir."

(Kaynak: Goloğlu, 3, 176)

İlk olarak 29 Mart 1923'de gerçekleşen değişiklik önergesi 15 Nisan 1923'de kabul edildi. Bu şekliyle yasa:

"Entrikalar ya da fitneci eylemler ya da isyana teşvik yoluyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine ya da onun saltanatı ilga ve halkın gerçek temsilcisi olarak meclisin egemenliğini ilân eden 1 Kasım 1922 tarihli kararına yazılı ya da sözlü ifadelerle muhalefeti ya da eleştiride bulunmayı hıyanet-i vataniye olarak kabul etmektedir."

(Kaynak: Finerfrock, 192)

25 Şubat 1925'deki değişikliği ile yasanın son şekli şöyle olmuştur:

"Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasî gayelere esas veya âlet ittihazı maksadiyle cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi âlet ittihaz ederek, şekli devleti tebdil ve tagyir veya emniyeti devleti ihlal veya dini veya mukaddesatı diniyeyi âlet ittihaz ederek her ne suretle olursa

olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müştemian kavli veya tahriri veyahut fülî bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur."

(Kaynak : ZC, XIV, 310)

A. 4.

MUSTAFA KEMAL'İN TRABZON VE SAMSUN KONUŞMALARI (16 VE 20 EYLÜL 1924)

Muhterem arkadaşlar,

Trabzon'u, temiz kalbli Trabzonluları bizzat gördüğümden, onların mümessilleriyle şahsen tanıştığımдан çok memnun, bahtiyar bir haldeyim. Hükûmet-i cumhuriyemizin bu büyük fırkasının Trabzon hey'et-i muhteremesiyle fırka mahfilinde bir arada bulunmak fırsatını bana bahş ettiğinizden dolayı bahtiyarlığım payânsız olmuştur.

Arkadaşlar,

Halk Fırkası, memleket ve millet her türlü istinaddan mahrum bırakılarak felâkete itildiği meş'um hengâmede bütün milleti kadrosu içine alarak kuvvet ve kudret yapan, haricî düşmanlarını tard, dahilî düşmanlarını imha eden, halka hürriyet ve hâkimiyet temin eden mukaddes bir cemiyettir. Halk Fırkası hiçbir safsataya iltifat etmeyerek, Türk Cumhuriyetini kuran inkılâpçı bir ruhun bütün memleketlerde tecelli ve taazzuvudur. Halk Fırkası Türkiye'yi medenî aleme sokan ve orada yükseltmeyi taahhüd eden azimkâr bir fırkadır. Onun için başvekilimiz İsmet Paşa hazretlerinin fiilen idare ve riyaset ettiği Halk Fırkası'nın reis-i umumîliği benim için medar-ı iftihadır.

Arkadaşlar,

Bu münasebetle bir reiscumhurun fırka reisliği ile ciheti alâkasını ikidebir tekrar edenler ve bütün cihân bilsin ki, benim için bir taraftarlık vardır. Cumhuriyet taraftarlığı, fikrî ve içtimâî inkılâp taraftarlığı, Halk Fırkası'nın mefkûresi, esas umdesi olan bu noktada yeni Türkiye camiasında bir ferdi hariç tasavvur etmek istemiyorum. Onun için riyaset-i cumhurda bulunduğum halde fırkamızın riyaset-i umumiyesini de fahrile muhafaza ediyorum. Bu suretle yeni Türk devletinin genç Türk cumhuriyetinin takviye ve tarsinine hizmet etmekte olduğum kanaatindeyim.

Muhterem arkadaşlar,

Fikrî ve içtimâî inkılâpta bana verdiğiniz kuvvet ve cesarete hassaten teşek-

kür ederim. Cemiyetimiz, fırkamız, millet içinde milletle beraber, vatani ve istiklâli kurtarmakta pişva olduğu gibi, fikrî ve içtimaî inkılâpta da rehberliğini yapacak, behemal muvaffak olacaktır. Fırkamızın nokta-i azimeti milletin menafi-i âliye ve hayatiyesidir. Bugüne kadar bütün asâr ve hadisat bunu ispat etti.

Arkadaşlar,

Milletin muhabbet ve itimadından emin olarak üzerinde bulunduğumuz medeniyet, terakki ve teceddüt şahrahında azimli, tereddütsüz yürüyelim.

(Kaynak **Hakimiyet-i Milliye**, 18. 9. 1924)

Efendiler,

Muhterem Samsun ahalisinin hakkımda gösterdikleri hâr ve samimî hissiyat ve muhabbetten dolayı fevkâlade mütehassisim, çok memnun ve müteşekkirim. Bugün gördüğüm tezahürat muhterem halkın şefkat, muhabbet ve hissiyatının tecellisi olduğu kadar, yüksek bir istidad-ı medenînin parlak inkişâfına da kıymetli delil teşkil etmektedir. Milletın, yapılan mücahedat ve inkılâbatın mahiyet ve kıymetini bu kadar hassasiyetle, bu derece şuurla idrak ve takdir etmekte bulunması cidden iftihar ve itminana sezâdır. Bu cümlemiz için büyük bahtiyarlıktır. Şahsıma dair izhar olunan teveccüh ve itimada gelince, buna mukabil ne suretle hissiyatımı ifade edebileceğimde mütehayyirim. Yalnız şu kadar arz edeyim ki, gördüklerim ve duyduklarım bir insan kalbini durduracak kadar rikkat ve heyecan bahşetmektedir. Muhterem halka bütün kalbimle teşekkürlerimi ve muhabbetlerimi takdim ederken, onların selâmet ve saadeti yolunda bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra da daima mevcudiyetimi ortaya koymakla en büyük saadeti duyacağımı arz ederim. Efendiler, bu kıymetli içtimadan istifade ederek malumunuz olan bazı noktalar üzerinde kısa bir mütaleada bulunmağa müsaadenizi rica edeceğim.

Arkadaşlar,

Bugün idare-i memleket mesuliyetini taşıyan hey'et, bence mefkûre ve maksat itibariyle, bütün millete şâmil ve ünvanı Halk Fırkası olan Cumhuriyet fırkasıdır. Bu fırkanın esas umdesi, memleket ve milletin hakikî selâmet ve saadetini temine çalışmaktır ve maksada isâl eden yol bence budur ve muayyendir. O da cumhuriyeti takviye ve tarsin ile beraber fikrî ve içtimaî inkılâpta ve medeniyet ve teceddüt yolunda milletin azimkârane ve muvaffakiyetle yürümesini temine delâlettir. Bu muayyen olan ve fakat şüphesiz yorucu ve uzun olan yolun yolcuları mesdeden müntehaya kadar bir hizada ve aynı zamanda aynı yorgunluk derecesiyle yürümeyebilir ve bu takdirde mülâhaza ve tedbirleri arasında fark olabilir. Fakat yoldan sapmamaları, umumî hedeften nazarlarını ayırmamaları, esas maksadı ihlâl etmemeleri lâzım gelir. Bugün muayyen yolun mebbeinde bulunuyoruz. Henüz mülâhazalara tesir icra edecek kadar

mesafe katolunmuş değildir. Nokta-ı nazarlar lüzumu derecede vuzuh ve isabet kesbetmelidir. Ondan evvel tefrika fikri alelade fırkacılıktır ki, memleket ve milletin huzur ve emniyet şeraiti henüz böyle bir tefrikaya yol açmaya müsait değildir, efendiler.

Böyle bir zamanda, tabii olarak hulûlunda alınabilecek vaziyetleri bugünden ifade etmek, nazariyat hatırı için vahdet-i memleketi ihlâlden başka bir netice vermez. Bütün gezdiğim ve gördüğüm yerlerde bu hakikatin tamamıyla anlaşılması olduğuna kanaat getirdim. Efendiler, halkımız yüksek şuurlidir, her türlü terakkiye müstait ve müstehaktır. Fedakârdır, şâyan-i hürmettir. Böyle bir halkın samimî aguşunda olanların mümessilleriyle bir arada bulunmaktan hissettiğim saadet büyüktür. Size ve muhterem Samsun halkına samimî teşekkürlerimi ve muhabbetlerimi tekrar etmekle zevkıyabım.

(Kaynak **Hakimiyet-i Milliye**, 18. 9. 1924)

A. 5.

MUSTAFA KEMAL'İN "NUTUK"DA "PAŞALAR KOMPLOSU"NU TASVİRİ (1927)

Şimdi, muhterem Efendiler, arzu ederseniz, size, büyük bir "komplo" hakkında malûmat vereyim.

1924 senesi Teşrinievvelinin 26 ncı günü, geç vakit, Birinci Ordu Müfettişinin, Müfettişlikten istifa ettiğinden haberdar edildim. Müfettiş Paşanın, Erkanıharbiyei Umumiye Riyasetine verdiği istifanamesi aynen şudur:

Erkanıharbiyei Umumiye Riyasetine

Bir senelik ordu müfettişliğim zamanımda gerek tefişlerim neticesi verdiğim raporlarımın ve gerekse ordumuzun teali ve takviyesi için takdim ettiğim layihalarımın nazarı dikkate alınmadığını görmekte teessür ve ye'sim fevkalâdedir. Uhdeme düşen vazifemi mebusluk sıfatiyle daha müsterihülvicdan yapacağıma kanaati tamme hasıl ettiğimden ordu müfettişliğinden istifa ettiğimi arz eylerim Efendim.

Müdafaa-i Milliye Vekaletine de arz olunmuştur.

26 Teşrinievvel 1924
Kâzım Karabekir

Bu istifanamenin altında, renkli kalemle, şunlar yazılıdır: "İstifaya muvafakat etmediğimi bildirdim. Fikrinde ısrar etti. Yarın vazifei teşriyesine avdet

edeceğini bildirdi." Bu satırların altında imza yoktur. Fakat, Erkanharbiyei Umumiye Reisi tarafından yazıldığı anlaşılıyor. Bu satırların altında da, kırmızı mürekkeple yazılmış, şu notlar vardır: " - Verilen rapor ve layihaların kâffesini göreyim. - Bunların hangi mevaddı hakkında neler yapılmış ve hangi mevaddı yapılmamış, onları da dosyalarıyla göreyim." Bu notların altındaki tarih 28 Teşrinievvel'dir.

Efendiler, Kâzım Karabekir Paşanın raporları ve lâyhaları Erkanharbiyede ait olduğu şubelerce tetkik olunmuş, muhteviyatından şayanı kabul ve kabili tatbik olanlar, nazarı dikkate alınmış ve tatbik edilmiş idi. Ancak tatbikî, devletin istiaati haricinde bulunan veya bir kıymeti ilmiyeyi haiz olmayıp hayali ve indi olan teklifleri bittabi nazarı dikkate alınmamıştı. Kazım Karabekir Paşaya raporlar ve layihalar verdiğiinden dolayı bir tadirname de verilmeye lüzum görülmemişti.

30 Teşrinievvel günü de, İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşanın, Konya'dan geldiği bildirildi. Kendisini, akşam yemeğine, Çankaya'ya davet ettim. Geç vakte kadar beklediğim halde, Paşa gelmedi. Kendisini aratırken, muttali oldum ki, Fuat Paşa, Ankara'ya muvasalatında Rauf Bey tarafından istasyonda istikbal olunmuş, Müdaffaa-i Milliye Vekâletine ve bazı rüfeka ile kısa temaslardan sonra, Erkanharbiyei Umumiye Riyasetine gitmiş, bir müddet Fevzi Paşa ile mülakatta bulunmuş, çıkarken, Fevzi Paşanın yaverine, şu kağıdı bırakmış:

30.10.1924

*Erkanharbiyei Umumiye Riyaseti Aliyesine
Mebusluk vazifei teşriyesine başlayacağımdan İkinci Ordu Müfettişliğinden affımı arz ve istirham eylerim Efendim.*

*Ankara Mebusu
Ali Fuat*

Efendiler, mebusluktan istifa ettiğini, Meclis Riyasetine bildirmiş olan, Refet Paşanın da, istifanamesinin Rauf bey tarafından geri alındığını öğrenmiştim.

Dumlupınar merasimini mütaakıp, Bursa ve Karadeniz sevhili ile Erzurum havalisinde devam eden bir buçuk aylık bir seyahatten sonra teşrinievvelin 18 inci günü Ankara'ya avdet etmiştim. Birçok mebus arkadaşlar ve saire tarafından istikbal olunmuştum. Bu meyanda Ankara'da bulunan Rauf, Adnan Beyleri görmemiştim. Halbuki, izharı iğbirar gibi telâkkisi pek mümkün olan bu tarzı hareketlerine intizar etmiyordum.

Efendiler, bir komplo karşısında bulunduğumuzda, bir saniye dahi tereddüd etmedim.

Bu vaziyet ve manzara, şöyle tahlil ve mütalâa olunabilirdi: Bir sene evvelden, Rauf Beyin Heyeti Vekile Riyasetinden çekildiğinden beri, Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve saire arasında bir tertip düşünölmüştür. Bunda muvaffak olabilmek için orduyu ele almak lüzumlu görölmüştür. Bu maksatla, Kâzım Karabekir Paşa Birinci Ordu Müfettişliğine tayin olunduktan sonra, sabık kumandanlığı mıntıkası olan, şark vilâyetlerinde dolaşırken, Ali Fuat Paşa da politikadan hazzetmediğini ve hayatını askerlik mesleğine hasreylemek istediğini ileri sürerek terfian İkinci Ordu Müfettişliğine gitti. Üçüncü Ordu Müfettişi olan Cevat Paşanın ve bu müfettişlik dahilindeki kolordunun kumandanı olan Cafer Tayyar Paşanın da aynı tertibe dahil olabileceklerini kabul ettiler. Bir sene, ordular üzerinde, kendi noktai nazarlarına göre çalıştılar ve orduları kendi lehlerinde kazandıklarına zâhiboldular. İstifalarından evvel, bazı kumandanları kendileriyle beraber harekete imale için çalıştılar... Bu bir sene zarfında, cumhuriyetin ilânı, hilâfetin lâğvı gibi icraatımız, müşterek tertip sahiplerini daha ziyade birbirine takribederek müşterek harekete saik oldu. Harekete, politika yolundan geçeceklerdi. Bunun için, münasip an ve fırsatta müterakkıp idiler. Siyasî sahada ve orduda hazırlıklarını kâfi addediyorlardı. Filhakika, Rauf Bey ve emsali, Fırka içinde muhafazasına muvaffak oldukları vaziyetleri ile Meclisin tatil devrine tesadüf eden aylarda, âza üzerinde ve yeni intihapta muvaffak olamıyan, ikinci grup mensupları vasıtasıyla, bütün memlekette, milleti aleyhimizde ifsat için çalışmak fırsatına malik oldular. Memleket dahilinde bazı hafi teşkilât ve teşebbüsata da geçtiler. İstanbulda, **Vatan**, **Tanin**, **Tevhid-i Efkâr** ve **Son Telgraf** ve Adana'da Abdülkadir Kemali bey tarafından çıkarılan **Toksöz** gibi gazetelerle birleştiler. Bu gazetelerle aleyhimize bir anonim taarruza geçtiler. Memlekette umumi bir teşettütü efkâr hasil ettiler. Hakâri mıntukasında, ordumuzla Nesturi tedibatı yapmakta olduğumuz bir sırada, İngiltere dahi hükûmete bir ultiमतom verdi. Meclisi fevkalâde olarak içtimaa davet ettim.

İngilterenin, ultiमतomuna, malûm olduğu veçhile cevap verdik. Harb ihtimalini göze aldık. İşte, bahsettiğimiz zevat, bu müşkül anda, bir ecnebi devletin bize hücum edebileceği zamanda, kendilerinin de, bize, taarruz ve hücum ederek hedeflerine sühuletle vâsıl olabileceklerini tahayyül ettiler. Muharebeye hazır ve âmade bulundurmaya mecbur oldukları ordularını başsız bırakıp, vaktiyle hazzetmediklerini ifade eyledikleri, politika sahasına şitabettiler.

İçtima etmiş olan Mecliste, ortaya atılan bir mesele de, bu şitabı tâcil edecek mahiyette idi. Filhakika, mebuslardan Hoca Esat Efendi, 20 Teşrinievvel 1924 tarihli takririyle, mübadele ve iskânı muhacirine ait ve leylî mekteplere ne kadar meccani talebe alındığına ve nerelerde iptidai mektepler açıldığına dair birtakım sualleri ait oldukları vekillerden soruyordu. Bu suallerin, şamil

olduğu hususat, cidden milleti alâkadar eden mesail idi. Bu meseleler, vekilleri tenkidetmek için pek müsait idi. Bilhassa, mübadele ve iskân işlerinde herkesi meşgul eden noktalar bâriz idi. Bizzat ben dahi seyahatim esnasındaki meşhudatımla, mübadele ve iskân işlerinin sureti cereyanından şikâyet etmiş ve Ankaraya avdetimde bu vekaletin lağviyle, bütün hükûmet vesaitinin bu hususta alâka ve faaliyetini temin edecek bir şekli, hükûmete teklif etmiş idim; bunda mutabık kalmıştık. Bu husus dahi, taarruza geçeceklerin bu zeminde, çok taraftar kazanmaları ihtimalini takviye etmekte idi.

Efendiler, komployu keşfettikten sonra, tedbirini bulmakta müşkülât olmadı. Bıraktığımız noktadan itibaren vaziyeti safha safha arz edeyim.

Hoca Esat Efendinin, sual takriri 27'de yani Karabekir Paşanın istifasının ferdasında istizaha kalbedilmişti. Fuat Paşanın istifanamesinin tarihi olan 30 Teşrinievvel günü Mecliste istizah başlamıştı.

Bugünün akşamı, yemeğe intizar ettiğim Fuat Paşa gelmedi. Fakat, Başvekil İsmet ve Müdafaai Milliye Vekili Kâzım Paşalar geldi.

Çok kısa bir müdavelei efkâr komploya karşı sureti hareketi takarür ettirdi.

Derhal telefonla, mebus bulunan, Erkanıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretlerinden, mebusluktan istifa ettiğini, Meclis Riyasetine bildirmesini rica ettim. Bu fikrini evvelce Müdafaai Milliye Vekiline bildirdiğine zaten muttali olduğum Paşa, ricamı derakap is'af etti. Mebus olan kumandanlara da şu şifre telgrafı çektim:

Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa Hazretlerine

Kor. 1 K. İzzettin Paşa Hazretlerine

Kor. 2. K. Ali Hikmet Paşa Hazretlerine

Kor. 3. K. Şükrü Naili Paşa Hazretlerine

Kor. 5. . Fahrettin Paşa Hazretlerine

Kor. 7. K. Câfer Tayyar Paşa Hazretlerine

Şifre makine başındadır.

1 - Bana olan itimat ve muhabbetinize istinaden gördüğüm ciddî lüzum üzerine derhal mebusluktan istifanamenizi, telgrafla Meclis Riyasetine bildirmenizi teklif ederim. Mühim olan vazifei askeriyeinize bilakaydüşart hasrı mevcudiyet etmek, sebebi, şayanı kayıttır.

2 - Erkanıharbiyei Umumiye Reisi Müşîr Fevzi Paşa Hazretleri aynı lüzuma mebui teklifim üzerine istifanamesini vermiştir.

3 - Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat, Kor. 1 İzzettin, Kor. 2 Ali Hikmet, Kor. 3 Şükrü Naili, Kor. 5 Fahrettin, Kor. 7 Câfer Tayyar Paşalar hazeratına yazılmıştır.

4 - Telgraf başında keyfiyetten haberdar etmenize muntazırım.

30.10.1924

Reisicumhur

Gazi M. Kemal

Efendiler, 30 31 Teşrinievvel sabahına kadar, Birinci Kolordu Kumandanı İzzettin Paşadan İzmirden; İkinci Kolordu kumandanı Ali Hikmet Paşadan, Karesinden; Üçüncü kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşadan Pangaltıdan; Beşinci Kolordu Kumandanı Fahrettin Paşadan, Adanadan; makina başında aldığım cevaplarda, teklifimin harfiyen ve derakap tatbik olunduğu bildirildi.

Efendiler, bu güzide kumandanların, bu vesile ile de, hakkımda gösterdikleri büyük emniyet ve itimada burada teşekkür etmeyi bir vazife addederim.

Üçüncü Ordu Müfettişi ile, Yedinci Kolordu Kumandanının Diyarbakirden verdikleri cevaplar aynen şunlar idi:

Müfettiş Paşanın cevabı:

Diyarbakir, 30.10.1924

Ankara'da Reisicumhur Gazi Paşa Hazretlerine

Zatı fahimanelerine karşı olan itimat ve muhabbetimden emin bulunmalarını arz eyler ve ancak böyle bir vazife vataniyeden müstacelen feragatle millet ve dairei intihabiyem nazarında mesul ve muatep tutulmamaklığım için emir buyurulan istifayı icabettiren esbabın tavzihine müsaadei devletlerini hürmetle istirham eylerim.

Üçüncü Ordu Müfettişi

Cevat

Kolordu kumandanının cevabı:

Diyarbakir, 30.10.1924

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

1 - Zatı Samii Riyasetpenahilerine karşı perverde eylediğim hürmet ve muhabbete itimat buyurulmasını rica ederim.

2 - Bu dakikada dairei intihabiyemle hiçbir istişarede bulunmadan teklifi fahimanelerini kabul etmekteğim nazarı millette mesul olmaklığımı mucip olabilir.

3 - Menafii vatan ve millet mebusluktan derhal istifamı icabettiriyorsa kararı kati verebilmekteğim için vaziyetten tenvir buyurulmaklığımı arz ve istirham ederim Efendim.

Kor. 7 Kumandanı

Cafer Tayyar

Her iki telgrafta, hakkımdaki itimat ve muhabbet temin olunduktan sonra, dairei intihabiyelerine karşı vaziyetlerinden bahsolunmakta ve teklifimin sebebi sorulmaktadır.

Verdiğim cevabı aynen arz edeyim:

Makina başında şifre:

31.10.1924

Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa Hazretlerine

Kor. 7 K. Cafer Tayyar Paşa Hazretlerine

Kumandanların mebus bulunmaları orduda ve emri kumandada matlup inzıbat ile gayrikabili telif olduğuna kanaat hâsıl olmuştur. Birinci ve İkinci Ordu Müfettişlerinin vazifelerinden istifa ederek meclise avdetle orduları münasip görülmeyen bir zamanda başsız bırakmış olmaları bu mütalaayı teyideder. Dairei intihabiyeniz halkı ordunun selâmeti inzıbatı için ita buyuracağınız karardan elbette memnun olur. Sabık işarıma nazaran kararınızın bildirilmesini rica ederim.

Reisicumhur

Gazi M. Kemal

Bu işarıma Cevat Paşanın cevabı şudur:

Makine başında

Diyarbakir, 31.10.1924

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Emir ve kumandada matlup inzıbat ile gayrikabili telif olduğundan kumandanların mebus bulunmamaları hakkındaki kanaati Riyasetpenahilerine bütün kalbimle iştirak eder ve hini intihapta affımı hâkipayi fahimanelerinden istirhamımın da bu kanaate matuf idiğini arz eylerim. Ancak bugün makamı fahimanelerinden verilen bir emir ile mebusluktan istifanın tahmini devletleri veçhile millet ve dairei intihabiyemce iyi görülmeyeceğine kaniim ve bu kanaatle hiç de münasip görmediğim şu mühim zamanda ordudan ayrılmaya muztar kalacağımı düşünerek müteellim olduğumu arz eylerim.

Üçüncü Ordu Müfettişi

Cevat

Cevat Paşa, Ankaraya geldikten sonra vaziyeti anlamış ve teklifimin lazımtatbik olduğuna kani olarak, derhal, mebusluktan istifa eylemiştir. Müşarünileyhin, ihdas edilmek istenilen vaziyetlerle hiçbir temas ve alâkası olmadığı bızce de tahakkuk etmiştir. Gerçi, Kâzım Karabekir Paşa, istifa ettiğini filan gün ve filan saatte gibi tasrîhatla bir çok kumandanlara ve bu meyanda Cevat

Paşaya da bildirmiş ise de, bu işar Diyarbekirde iken teklifimin sebebi hakikisini anlamakta tereddüdü mucibolmaktan başka bir tesir yapmamıştır.

Cafer Tayyar Paşa da bu cevabı verdi:

Makine başında

Diyarbekir, 31.10.1924

Ankarada Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Mebusluk ve kumandanlık sıfatlarından birinin şahsımızdan nez'i lüzûmu tensip buyurulduğu takdirde vezai fi milliyenin en muhteremi addeylediğim vazifei teşriiyeyi ifayı tercih eylemekte olduğumu hürmetlerimle arz eylerim Efendim.

*Kor. 7 Kumandanı Mirliva
Cafer Tayyar*

Efendiler, mebus olan Erkanıharbiyei Umumiye Reisi ve kumandanlar, orduda siyasetle alâkadar unsur bulunmasındaki mahzuru takdir ederek, bu bap-taki teklifimi hüsnü telâkki ve bana fiilen itimatlarını izhar ettikten sonra Cevat ve Cafer Tayyar Paşaların müfettişlik ve kumandanlıkta kalmaları caiz görülemezdi. Binaenaleyh derhal askeri vazifelerine hitam verildi. Yerlerine icabedenler tayin ve keyfiyet Müdafaai Milliye Vekâletince umum orduya tamimem tebliğ olundu.

Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalara, Müdafaai Milliye Vekâleti tarafından bir emir tebliğ olunarak, yerlerine tayin olunan zevata vezai fi askeriyelerini alelusul devrü teslim ve imba ettikten sonra Meclise dahil ve vazifei teşriyelerini ifaya mezun olabilecekleri bildirildi. Bu husus Başvekil tarafından meclis Riyasetine de resmen bildirildi.

Meclise girmiş olan, Kâzım Karabekir ve Fuat paşalar, Meclisten çıkarıldı. Fuat Paşa vazifei askeriyesini hitama erdirmek üzere, tekrar Konyaya gitti. Kâzım Karabekir Paşa, Sarıkamıştan gelecek olan halefine intizaren Meclis haricinde kalmaya mecbur edildi. Mebusluklarını muhafaza etmek istiyen iki kumandanın ordu ile alâkası katolundu. Bu suretle komplo tertibedenlerin Meclise ve efkârı umumiyyeye karşı, ordu ile yapmak istedikleri blöf, meydana çıkarıldı.

(Kaynak: Atatürk, Nutuk, II; 852-861)

A. 6.

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI BEYANNAMESİ

İstiklâl-i siyasisini kendi azim ve iradesinden nebean eden kuvvetle istih-sal eyledikten sonra mukadderatını bizzat tayin ve idare etmek rüş ve kabili-

yetini izhar eden milletimize dahil olduğu bu yeni sahada sarsılmadan yürüye-
bileceği ivicacsız bir yol açmak emeliyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı
teşkil ettik.

Millet bizatihi haiz ve malik olduğu hakk-ı hâkimiyet ve hükümraniyi hiç-
bir vasıtaya muhtaç olmaksızın doğrudan doğruya istimal etmek imkânını bul-
muş olsaydı ne Büyük Millet Meclisine, ne de fırkalara ihtiyaç hasıl olurdu.
Hakimiyet-i âmme esasını kabul eden milletlerin hiçbirine henüz böyle bir im-
kânı bulmak nasip olmamıştır.

Bu cihetle hakk-ı hâkimiyet ve hükümraniyin bilâkaydû şart istimalini in-
tihatperdesi olan bir veya iki Meclise tevdi zaruretinde kalmıştır. Millet'in in-
tihat ettiği bu Vekiller hem kanun yapmak, hem bu kanunu icra etmek yani
Teşri ve İcra salâhiyetlerini birden ifa eylemek imkânını bulamadıklarından
milletten aldıkları hâkimiyet kuvvetinin icraya taallük eden kısmını aralarında
ayırarak mahdud bir heyete tevdi ıztıranındandırlar. Bizzat millette olan
hakk-ı hâkimiyet ve hükümraniyin fiiliyat itibariyle mahdud heyetlerin eline
geçmesi, zaruretlerden mütevellid olmakla beraber mahzurlardan salim değil-
dir. Bu mahzurların en büyüğü milleti bu haktan kâmil mahrum edecek bir
şekl-i istibdadın teessüs edebilmesidir. Daha ehven mahzurlar millete beka ve
mevcudiyeti ve memleketin müdafaa ve itilâsı namına tahmil edilecek tekâlî-
fin hidematın istilzam ettiği fedakârlıklar ile gayr-ı mütenasip olması, veya bu
tekâlîfin muhtesüleyhlerine hasredilerek millet'in mahsul-ü mesâisinin israf
edilmesi velhasıl millet'in terakki ve itilâya değil, tedenni ve inhitata sürüklen-
mesi gibi şeylerdir. Bu mahzurlu yolları kapamak için millet vekillerini hakk-ı
vekaletlerinin azamet ve kudreti ile mütemadiyen mütehasis edecek, yanlış
kanaatlere saplanmaktan tahzir eyleyecek, menafi-i hususiye şevki ile cesaret-i
medeniyelerini kaybetmekten koruyacak, İcra Heyetini had ve hakkının hari-
cine çıkmaktan meneyliyecek, hasılı millet ve İcra Vekillerini mütemadi mu-
rakabe altında bulunduracak vasıtalara şiddetle ihtiyaç vardır.

Gerçi efkâr-ı umumiye ve anın bir şubesi demek olan matbuat böyle birer
vasıta iseler de daima müessir ve şâfi değildirler. Bu vasıtalar meyanında en
müessiri bizim fikrimizce aynı kanaati taşıyan millet vekillerinin Meclis-i
Millide vücade getirecekleri muvazenet ve murakabe grupları yani Fırkalar-
dır. İşte bu esbap ve mütalaata binaen fikri kanaatleri müttehid olan meb'us ar-
kadaşlarımızla teşkil ettiğimiz Fırkanın programını ve berveçh-i zîr bazı esaslı
fikirlerini vatandaşlarımızın nazar-ı dikkat ve takdirine arz ediyoruz.

Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Heyet-i içtimaîyesini siyaseten calib-i hür-
met ve itibar edecek en müessir ve kıymetli unsurun millî vahdet olduğuna
kail olan Fırkamız bu vahdete münafi her hareketi takbih edecektir.

Türk milleti mukadderatını tayin ve idare hakkını bizzat istimale başladık-

tan sonra ikinci Büyük Millet Meclisini intihap ederken hukuk-u hâkimiyet ve hükümraniyi gayr-i kabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere bu Meclisin şahsiyet-i mâneviyesine izafe etmiş olduğundan milletin verdiği bu sarih hak ve salâhiyete hürmet ve riayeti vecibeden addedeceğiz.

Programımızda sarahaten mevcut olduğu üzere umumî hürriyetlerin şiddetle taraftarıyız. Ancak faziletli milletlerin münasebat-ı içtimaîyesinde ferdlerin hürriyetleri yekdiğerini terbiye, ahlâk, hissiyat ve temayülât itibariyle tenkit ederek cemiyet hayatını tefessüh ve inhitattan vikaye etmekte olduğundan bu lâzime-i içtimaîyeyi iltizamdan geri durmıyacağız.

Hürriyet-i şahsiyeyi her sahada mukaddes addedeceğiz. Taraftarlıklarla, himayelerle şahsî kabiliyet ve teşebbüslerin inkişafına hail olan kâmil ve mütehasıs insanların yetişmesine mâni olmaktan tevakki edeceğiz, programımızın ihtiva ettiği esasların kanuniyet ve mer'iyetini temin için yegâne vasıtamız meşruiyete istinad olacaktır. Milli hars ve seciyemizi takviye etmekle beraber ilim ve fen, sanat ve hizmet nokta-i nazarından memleketi ileri götürecek vesailin sür'ati istikmaline taraftar olacağız. İçtimaî gayelerimizde tekâmülü, medenî hedeflerimizde sür'ati iltizam edeceğiz.

Fırkanın tefrika olmadığını ispat edecek ve bunu zihinlerde itiyad haline getirecek geniş bir müsaadekârlık takip eyliyeceğiz. Dar fırkacılık zihniyetinden şiddetle muhteriz bulunacağız. Bu cihetle hangi fırkanın hâkimiyet-i âmme, hürriyetperverlik, cumhuriyetçilik esaslarındaki nokta-i nazarı bu bap-taki esaslarımıza tevafuk ederse bu noktalarda onlarla beraber yürümekten ve her nevi irticaî hareketlere mukavemetten çekinmiyeceğiz.

Kanunlarımızı ihtiyacata göre ikmal ve ıslah ederek onların hâkimiyetine istinaden memlekette istikrar ve emniyeti tesis etmeyi, her sınıf halkın huzur ve refahı ve Devletin tedbir-i itibarı namına en müessir bir çare telâkki ettiğimizden bu cihete atf-ı ehemmiyet edecek ve memleketi sarsıntılara maruz kılmaktan tevakki eyliyeceğiz.

Fırkamız tahakkümlerin şiddetle aleyhtarı olduğu için kendi umur-u dahi-liyesinde de cevaz ve imkân vermiyerek ne ferdin ve ne de bir kaç kişinin tahakküm sureti ile (oligarşi) meramlarını icra ve infaz etmelerini kabul eylemiyecek, her hüküm ve kararını salâhiyettar heyetlerin ekseriyet-i ârasına istinad ettirecektir.

İşte hukuk-u hâkimiyete sahip ve iradesini sulh ve müsalemte içinde mütemadi terakki ve tekemmüle hasrû tahsis etmeğe âzim olan vatandaşlarımızın bu esasat ile programımız dairesinde çalışmak üzere fırkamıza dahil ve müzahir olacaklarını ümid eder ve Cenabıhaktan muvaffakiyet dileriz.

(Kaynak: Tunçay, 370-371)

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI'NIN PROGRAMI

Esaslar

Madde 1 - Türkiye Devleti halkın hâkimiyetine müstenid bir Cumhuriyettir.

Madde 2 - Hürriyetperverlik (Liberalizm) halkın hâkimiyeti (Demokrasi) fırkasının meslek-i esasıdır.

Madde 3 - Kavaninin vaz-ı tedvininde halkın ihtiyacı, menafii, temayülü, asrın icabatı ve adalet prensipleri hâkim olacaktır.

Madde 4 - Umumî hürriyetlere fırka şiddetle taraftardır. Heyet'i içtimaî-yemizin ihtiyacat ve temayülât-ı hakikiyesi ve nizam-ı âmmenin muhafazası endişesi bu hürriyetlere kuyud vaz'ını zarurî kıldığı takdirde ancak Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile bu takyidatın vaz'ına taraftar olacaktır.

Madde 5 - Teşkilât-ı Esasiye Kanunu milletten vekâlet-i sariha alınmadıkça tadil edilemeyecektir.

Madde 6 - Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır.

Madde 7 - "Hiç bir kimse kanunun emretmediği şeyi icraya icbar ve nehyetmediğini ısrardan menolunamaz" düsturu idarede mabettatbik bir esas olmaktadır.

Madde 8 - Meb'usan intihabında bir dereceli rey'-i âm usulü kabul edilecek ve her kazanın bir daire-i intihabiye olması esası müdafaa olunacaktır.

Madde 9 - Vezaif-i Devlet hadd-i asgariye tenzil edilecektir.

Madde 10 - Hükkâmın her türlü nüfuz ve tesirden âzâde kalmaları için lâ-yetegayyerliklerini zâmin olacak ahkâm vazedilecek ve arzuları inzıam etmedikçe diğer memuriyetlere hattâ terfi edilmeleri hakkında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na madde-i mahsusa dercolunacaktır.

Madde 11 - Efraddan veya memurinden birinin bir karar-ı idarîden veya bir karar-ı idarînin yahut bir talimat ve nizamnamenin tefsirinden veya ihmali tatbikinden dolayı muhtel olan ve mahakim-i adliyenin salâhiyeti haricinde kalan hukuk ve menafîinin muhafazası için merci-i şikâyet olmak üzere mahakim-i idarîye teşkil olunacak ve bunların teşkilât ve vezaifi ve usul-ü muhakemeleri için kanunlar yapılacaktır.

Madde 12 - Reisicumhur intihap olunan zatın meb'usluk sıfatı intihabını müteakıp zail olur.

Madde 13 - Muvazene-i umumiye ve hususiyeden maaş alan ve fiilen hizmette bulunanların hiçbir fırka-i siyasîyeye intisap edememesini kâfil kanun vazolunacaktır.

Siyaset-i Dahiliye

Madde 14 - Milli vahdetin halelden masuniyetini temin için Devletin mu-rakabesi baki kalmak şartile idarî adem-i merkezîyet esasî terviç edilecektir. Mahallî hak ve salâhiyetlerin istimalinde intihap usulünün tamami-i cereyanı-na itina olunarak teşkilât-ı idarîyenin serbest tekâmülüne hâdim kanunlar va-zolunacaktır.

Madde 15 - Bütçeleri vezaif-i mahalliyeyi ifaya kâfi olmıyan idare-i husu-siyelere muvazene-i umumiyyeden tahsisat ikraz olunacaktır.

Madde 16 - Devlet bünyesinde esas olan Belediye ve Köy (komün) idare-lerinin muvaffakiyetle teessüs ve tekemmülünü temin için biran evvel bir program ihzar edilerek bu dairede çalışılacaktır.

Madde 17 - Devlet teşkilâtında vaziyet-i tabiiye-i iktisadîye bilhassa nazar-ı dikkate alınmak üzere tetkikat ifa olunacak ve bu suretle taksimat-ı mülkiye-i Devlet ıslah ve tanzim edilecektir.

Madde 18 - Bir manzume-i iktisadîye teşkil eden vilâyetlerin menafi-i müşterekelerini tanzim etmek üzere bu mıntikalarda valilerin fevkinde Merke-ze merbut memurlar bulundurulacaktır.

Madde 19 - Bir memleketin en büyük serveti nüfustan ibaret olduğuna ka-naat-i kaviyye taşıyan firkamız nüfusumuzun teksirini ve en küçüğünden en büyüğüne kadar memleket evlâtlarından her ferdin hayat ve sıhhatinin muha-fazasını en büyük emel ve gaye bilir.

Madde 20 - Vezaif-i sıhhiyece Belediyelere, mahallî idarelere ve hükûmete teveccüh eden hidematın hudutları kanunlara suret-i katiyede tayin olunacak ve tesîsat-ı sıhhiye için muhtaç olan idarelere muvazene-i umumiye-den muavenette bulunulacaktır.

Madde 21 - Malûlin-i askeriyenin terfih ve ikdarı hakkındaki ahkâm-ı ka-nuniye bilûmum malûlin-i askeriyeye teşmil edilecek ve kendilerini idare ede-miyecek halde olanlar için (Malûller Yurdu) tesis kılınacak ve tekaüd mesele-i mühimmesi âdilâne ve seri bir suret-i halle raptolunacaktır.

Madde 22 - Devletin cihaz-ı idarîsi muntazam bir hale ifrağ edilecek, bilûmum muamelât sadeleştirilecektir.

Madde 23 - Şehreminleri diğer Belediye Reisleri gibi intihap usulüne tâbi olacaktır.

Madde 24 - Memurinin azl ve nasplarını, nakil ve tebeddüllerini, terakki ve tekaüdlerini keyfî muamelâtattan masun bulunduracak kavanin vazedilecek-tir.

Madde 25 - Hükûmete ait çifliklerle araziyi yersiz, yurdsuz köylülere ihü-yaçları nisbetinde ve göçebe ve seyyar ahaliyi münasip mıntikalara iskân etmek usulü takip olunacaktır.

Madde 26 - Mübadillerin bamuahede haiz oldukları hukukun temami-i temini ve iskân ve tevzi-i emlâk ve arazi umurunun, mübadillerin de iştirakiyle hüsn-ü tedviri hususlarına ehemmiyetle tevessül olunacaktır.

Madde 27 - Fuğşun, küül ve kumarın intişar ve taammümüne mâni olacak ve tiyatro ve sinemalarda ve neşriyat vesairede ahlâk ve âdâb-ı umumiyeyi ihlâl ve ifsada meydan vermiyecek ahkâm vazolunacaktır.

Madde 28 - Hükûmet konakları, hapishaneler, kışlalar, mektepler, Belediye daireleri, hastaneler gibi sür'at-i inşaları icap eden umumî ve millî binaların şirketlere ihalesi ile masarifat-ı vakıaları ait oldukları bütçelerden tedricen itfa olunacaktır.

İktisadiyat

Madde 29 - Memleketin her tarafında ziraî, ticarî, sınaî müstahsiller arasında meslek teşkilâtları vücude getirilerek bunların yekdiğerleriyle irtibat etmesine bu suretle taazzuv edecek her mesleğin kendine muhsus menafiini daha kuvvetle müdafaa edebilmesine çalışılacaktır.

Madde 30 - Ziraatte ilk hedefimiz, memleketin kendi mahsulât-ı ziraiyesi ile yaşamasıdır. Buna vusul için bir program dahilinde çalışılacak ve bu programın esas hatlarını muayyen bir devrede istihsalât-ı gıdaiyemizin tezyidi ve müstahsalâtın kolaylıkla ve süratle pazar yerlerine nakli teşkil edecektir.

Madde 31 - Ecnebi piyasalardan celbedeceğimiz mamulât ve masnuat için meta-ı mübadele teşkil etmek üzere topraklarımızın istidadat-ı tabiisinde dahil bulunan mevadd-ı iptidaiye-i sınaiyenin tezyidi de ziraat programımızın esaslarındandır.

Madde 32 - Ticaretin umum limanlarda ve bilhassa İstanbul'da maruz olduğu tahmil ve tahliye gümrük ve antrepo ve liman müştülâtı ve masarif-i zaide serian bertaraf edilecek ve tüccarın yalnız umumî antrepolarda bulunacak olan emtiası için "varant" usulü sayesinde itibar bulması temin olunacaktır. Dahilî, haricî ve transit ticaretlerinin kuyud ve müdahalâtan âzade olarak serbest bir surette inkişafına çalışılacaktır.

Madde 33 - Mesail-i iktisadiyedeki serbest mesleğimiz, asırlardan beri tesirathariciye ile sönmüş olan veya müstaid-i inkişaf bulunan sanayiimizin himayesine mâni olmayacaktır. Fakat bu himaye alelâmya değil makul ve mutedil tarzda ve bir program dahilinde vuku bulacaktır. Nazarımızda himaye, bir gaye değil bir vasıttır. Müstaid-i inkişaf olmıyan her sınıfı himaye ederek memleket dahilinde hayatı pahalandırmak ve kariben ecnebi devletleriyle başlayacak olan ticaret muahedatı müzakerelerinde müşkül bir mevkide kalmak istemeyiz. On senelik bir devre için tanzim edilecek olan yeni tarife yalnız memleketin istidad-ı tabiisi dahilinde bulunan sanayiinin himayesi gayesi ile

vücade getirilecek ve ziynet eşyası hariç olarak diğer mevad ve masnuata ait gümrük rüsumu tenzil olunacaktır. Ecnebi ticaretine gösterilecek bu müsaadat sayesinde yerli mevadd-ı iptidaiye ve ziraiyemizin Avrupa piyasalarında şimdikinden daha geniş bir revaç ve mahreç bulmasına çalışılacaktır.

Madde 34 - Küçük sanat sahiplerini ileri götürmek için istihsal kooperatif teşkilâtına derhal başlanacak ve bunlara muktezi itibar, devlet kefaleti ile temin olunacaktır.

Madde 35 - Sermaye ile sây-ü amel münasebatı tanzim ve sermayedar ile imal ve mesâi eshabının hukuk ve menafii aynı suretle müdafaa edilecektir.

Madde 36 - Amelenin temettüie iştirak ettirilmelerine taraftarız. Fakat bunu kanun kuvveti ile değil, ikna suretiyle temin etmeğe çalışacağız.

Madde 37 - Anonim şirketlere ait kanun ve nizamnameler, bu şirketlerin daha serbest, daha seri, daha müdahalâtan âzade olarak teşekküllerini temin edecek surette tadil olunacaktır.

Madde 38 - Memleketin umur-u mühimme-i nafiasını serian vücade getirmek Fırkamızın esaslı bir hedefidir. Bu umurun şirketlerle vücade getirilmesine taraftar olmakla beraber Devletin hayat-ı umumiyesinde alâka-i kat'iyesi olup da vücade getirilmesi için talip zuhur etmeyenlerin vesait-i hükûmetle de inşası ahz-ı âmalimizdir. Umur-u Nafianın işletilmesinde takip edeceğimiz tarife siyaseti bilhassa mevadd-ı ziraiye ve iptidaiyenin pazar yerlerine ve ihracat iskelelerine en seri, en sehil ve en ehven surette naklini temin etmek olacaktır.

Madde 39 - Mahsulât borsaları, ticaret, sanayi ve ziraat odaları ihtiyaç nisbetinde teksir ve tanzim olmak âzâ ve reislerin intihap ile olması, bu odalara şahsiyet-i maneviye verilmesi ve bazı ahvalde istişari mahiyette reyleri alınmasının mecburi tutulması ve teşebbüsat-ı hususiyede bulunmak salâhiyeti verilmesi ve idame-i mevcudiyetlerine hadim varidat teminine mezun kılınması için ahkâm-ı kanuniye vazolunacaktır.

İtibar

Madde 40 - Devletin itibar-ı mali-i haricisini ihya etmeğe bütün kuvvetimizle çalışacağız. Serapa muhtac-ı imar olan bir memlekette yalnız kendi servet ve sermayesile yaşamak fikrinin doğru olmadığına kaniiz. Temin-i âsaişle, teessüs-ü sükûn ederek bu sayede harap memleketimizi seri adımlarla inkişaf ettirmeğe gayret edeceğiz.

Madde 41- Memlekete hariçten sermaye gelmesine, ticaretin inkişafına ve hayatın kesb-i ehveniyet etmesine mâni ahvalden biri olan kambiyo tahvilâtına nihayet vererek milli paranın ecnebi paralarına nazaran müstakar olmasını temin için Devlet bankası ile bir itilâf akdolunacaktır.

Madde 42 - Ziraat Bankası, itibar-ı ziraât tevziine mahsus en yüksek bir

millî müesseseler olarak kalmakla beraber bir taraftan bu müesseselerin vazifesini daha mükemmel ifa edebilmesi için esaslı ve devamlı bir surette hariçten büyük bir sermaye tedarik etmesine, diğer taraftan ziraat kooperatifleri ve itibar sandıkları teşkilâtı ile zürrain daha kolay ve daha çabuk mazhar-i itibar olmasına çalışılacaktır.

Madde 43 - Memlekette fabrika ve gemi sahiplerinin şiddetle muhtaç oldukları itibar-ı sınaî için hususî bir müessese vücade getirilecektir.

Madde 44 - Emlak ve arazi sahiplerini bugün maruz oldukları müşkülattan kurtarmak için müsaade-i mahsusalı itibar ve emlâk ve arazi bankaları tesis edilecek ve bu bankaların muntazam suratte icra-yı faaliyet etmesine mâni olan kuyud-u kanuniye serian refedilecektir.

Maliye

Madde 45 - Usul-ü tekâlifimizde her kısım müstahsilin ve irad sahibinin aynı derece-i mükellefiyetle sarfıyat-ı devlete iştirak eylemesini temin edecek surette tadilat-ı tedriciye icra olunacaktır.

Madde 46 - İnhisarın tezyidi aleyhindeyiz.

Madde 47 - Tütün resminin cibayeti için ziraate, ticaret-i hariciyeye ve memlekette imalâthaneler vücade gelmesine mani olmayacak bir şekil ittihaz edilecektir.

Madde 48 - Havayic-i zaruriyeden olan eşyaya mahsus istihlâk resmi tenzil olunacaktır.

Siyaset-i Maarif

Madde 49 - Maarifte vahdet-i terbiye esastır. Seciyenin tenmiye ve inkişafı, azm-ü iradenin takviyesi terbiyenin hedefini teşkil eder.

Madde 50 - Evlâd-ı memlekete hayat-ı ameliyede muvaffakiyeti temin edecek malûmat ve kabiliyet ve hayat-ı hususiyede fazileti takip eyleyecek millî terbiye verilecektir.

Madde 51 - Hayat-ı ameliyede muvaffakiyet fen (teknik) ve ihtisas mekteplerinin tanzim ve teksirine ve bunların teşkilât-ı iktisadiyeye raptına mütevakkıf olduğundan bu cihete fevkalâde ihtimam olunacaktır.

Madde 52 - İlk mekteplerin idareleri mahallerine ait olacaktır.

Madde 53 - Şüheda evlâtlarının meccanen talim ve terbiyeleri temin olunacak ve bunlardan zabitan evlâdının bilhassa askerî mekteplerde yetiştirilmelerine çalışılacaktır.

Madde 54 - Öksüz yurdları kimsesiz çocukları sefaletе düşmekten koruyacak ve bunları memlekete nâfi bir uzuv olmak üzere yetiştirecek surette ıslah ve tevsi olunacaktır.

Siyaset-i İçtimaiye

Madde 55 - Muavenet-i içtimaiye umur-u belediyelere ve idare-i mahalliyelere mevdudur. Hemşireler arasında terbiye-i ahlâkiyenin en yüksek tezahürü olan tesanüdün husulü için her tarafta cem'iyat-ı hayriye teşekkülü teşci ve teşvik edilecek ve bunlar icabında hükûmetçe nakden mazhar-ı muavenet olacaktır.

Madde 56 - Kesirülevlâd ailelere, velilere, çocuklara, fakirlere, ihtiyarlara, malûllere, muhtac hastalara, kazazade ameleye muavenet etmek, ucuz ev inşa eylemek, muhtaçlara meccanî ilâç vermek, tehhülü teshil ve ailelere muavenet etmek, işsizlere iş bulmak gibi hususat ile vazifedar olan tesanüd, muavenet-i mütekaabile basiret, menfaat ve sigorta müesseselerinin gerek Devlet muaveneti ile gerek şahsî teşebbüslerle inkişafına gayret olunacaktır.

Madde 57 - Mekteplerde terbiye-i bedeniyeye itina edilecek ve memleket dahilinde spor cemiyetlerinin tevsi ve inkişafına ve spor meydanlarının teessüsüne çalışılacak ve bu teşkilât himaye edilecektir.

Madde 58 - Halkımızın seviye-i medeniye ve hayatiyesini yükseltmek için irşadat ve neşriyata ehemmiyet verilecektir.

(Kaynak: Tunçay, 371-376)

A. 8.

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI NİZAMNAMESİ

Maksat

1 - Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, milletin tecelli eden sarih ve kat'i iradesi veçhile hâkimiyetin bilâkaydüşart kendisinde olduğu ve mukadderatına bizzat vazüliyet bulunduğu esasına istinaden Cumhuriyet-i idareyi takviye etmek ve kanunların seyyanen tatbikini temin ile memlekette istikrar ve emniyeti teyit ve teyzit eylemek ve teceddüt ve tekâmül esaslarıyla millî medeniyet-i muasırada bir mevki-i refaha isal edecek esbabı hazırlamak maksadiyle Cemiyetler Kanununa tevfikân teşkil edilmiştir.

2 - Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Büyük Millet Meclisinde programını müdafaa ve tatbik edecek bir ekseriyet istihali için intihabata temini muvaffakiyete çalışacağı gibi programını terviç ettirmek üzere intihabat-ı sairede de ihraz-ı ekseriyete gayret edecektir.

3 - Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını haiz olup hukuk-u medeniyesine sahip ve on sekiz yaşını mütecaviz her Türk Fırkanın nizamname ve programını kabul etmek şartıyla fırkaya âzâ olabilir.

Teşkilat

Kongreler

4 - Umumî ve mahallî olmak üzere her sene iki nevi kongre aktolunur.

5 - Umumî kongre senede bir defa meclis-i umuminin tâyin edeceği mahalde Haziran iptidasında inikat eder.

6 - Mahallî kongreler vilâyet ve kaza merkezlerinde yine senede bir olmak üzere toplanır. Vilâyet kongreleri Mayıs ve kaza kongreleri Nisan iptidasında inikat eder.

Umumî Kongre

7 - Fırkaya mensup Büyük Millet Meclisi âzâsiyle fırka heyet-i idaresi ve vilâyet fırka kâtipleri kongrenin âzâ-yı tabiiyesindedir. Vilâyet kongrelerinden intihap olunacak azamî iki murahhas ile fırkayı müntesep gazeteler vekilleri kongrenin âzâ-yı müntehabesidirler.

8 - İlk içtimânda kongrenin devamı müddetince müzakeratı idare etmek üzere bir reis, iki reيسانî ve dört kâtip intihap olunur.

9 - Kongrenin vazifesini tanzim ve teshil için neşriyat ve irşat, hukuk, tahsil ve terbiye, iktisat ve maliye, ziraat, program, nizamname, bütçe ve tetkiki hesabat, tetkikat-ı içtimaîye encümenleri ve kongrece tensip olunacak diğer encümenler teşkil olunur. Bütçe ve tetkikat-ı hesabiye encümenine grup ve fırka heyet-i idarelerine dahil olanlar intihap olunamazlar.

10 - Encümenler intihabatından sonra meclis-i umumî namına bir senelik icraata dair rapor kıraat olunur.

11 - Umumî kongrenin vezaifi:

A) Fırka programının tâdili,

B) Fırka nizamnamesinin tâdili,

P) Fırka bütçesinin tetkik ve tasdiki,

T) Geçen bir senelik hesabatın tetkik ve kabulü,

S) Meclis-i umumîden sevk edilen ve vilâyattan gönderilen ve kongre âzâsı tarafından verilen lâyiha ve tekliflerin tetkiki,

C) Encümenlerden gelecek mazbataların tetkiki,

Ç) Fırka reisi ile reis-i sanilerinin, fırka heyet-i idaresinin ve kâtib-i umumininin intihabı.

12 - Umumî kongre alenîdir. Azâdan onu tarafından vukubulacak teklif üzerine yalnız âzâyâ mahsus olmak üzere müzakere cereyan edebilir.

13 - Bilûmum müzakerat aynen zabıt ve tescil olunur. Kongrenin hitamında mesâi ve müzakeratın hülâsası beyanname ile ilân edilir.

14 - Zabıtların altı kâtipler ile reis tarafından imza olunur.

Vilâyet Kongreleri

15 - Vilâyet kongresi Vilâyet Heyet-i İdaresi ile kaza kongreleri teşekkül etmiş ise bu kongrelerin değilse, kaza heyet-i idarelerinin intihap edeceği üçer ve nevahi ve köy heyet-i idarelerin intihap edeceği birer murahhastan terek-küp eder. Vilâyet fırka kâtibi bu kongrenin âzâ-yı tabiiyesindedir.

16 - Vilâyet kongresinin vezaifi:

A) Vilâyet heyeti idaresinin bir senelik muamelâtı maliyesini tetkik ve sene-i atıye bütçesini tasdik,

B) Fırka nizamname ve programı hakkında umumî kongreye verilmek üzere lâyiha ihzar etmek,

P) Vilâyetin ahval ve terakkیات-ı içtimâiyesi ve ihtiyacat-ı hâliye ve âti-yesi hakkında umumî kongreye rapor ihzar eylemek ve bunun havi olduğu mevadın meclis-i umumî ve belediye'deki âzâsı marifetiyle tervicine çalışmak,

T) Vilâyet heyet-i idare âzâsını intihap etmek,

S) Vilâyet kongresi ilk içtimâında müzakerâtı idare için bir reis veya reis-i sani ile iki kâtip intihap eyler.

18 - Kongre icabında muhtelif encümenler teşkil eyler.

19 - Kongre müzakeratı zabıt ve tescil olunur.

20 - Kongrenin müddeti içtimâî on beş günü tecavüz edemez.

Kaza Kongreleri

21 - Kaza kongreleri kaza heyet-i idaresiyle nahıye ve köylerdeki fırka âzâsının intihap ve izam edeceği ikişer murahhastan terek-küp eder. Muhabir-ler bu kongrelerin âzâ-yı tabiiyesindedir.

22 - Kaza kongrelerinin usul-ü müzakeresi ve vezaifi vilâyet kongresinin aynı olup kazanın ihtiyacat-ı hâliye ve müstakilesi için ihzar edeceği raporları vilâyet kongresine tevdi edilmek üzere fırka kâtibine irsal eyler.

23 - Kaza kongreleri heyet-i idare tesis edilmesi lâzımgelen nahıye veya köyleri tâyin ve âzâsını tesbit ile fırka kâtibine bildirir.

Meclis-i Umumî

24 - Meclis-i umumî fırkaya mensup vekiller ile fırka ve grup heyet-i idare-lerinden ve grup heyet-i umumiyesince müntehap yedi mebustan terek-küp eder.

25 - Meclis-i umumiye fırka reisi veya reis-i sânilerinden biri riyaset eder.

26 - Meclis-i umumî fırka teşkilât-ı hariciyesini ve Büyük Millet Meclisin-deki teşkilâtını velhasıl fırkanın bilûmum muamelâtını idare ve tedvir eyler ve bunlardan dolayı umumî kongreye karşı mesuldur.

27 - Meclis-i umumî teşkilât-ı hariciyesini fırka heyet-i idaresi marifetiyle idare eder.

28 - Meclis-i umumî ayda bir kere içtimâ eder. Reisin davetile fevkalâde olarak dahi toplanır.

29 - Meclis-i umumînin vezaifi:

A) Fırka program ve nizamnamesini tatbik ve fırka idaresine müteallik mevadd-ı umumiye hakkında ittihaz-ı mukarrerat eylemek,

B) Riyasetten grup veya fırka heyet-i idarelerinden ve komisyonlardan tevdi olunan mevadî tetkik ve karara raptetmek,

P) Program ve nizamname ahkâmını tefsir etmek,

T) Furuk-ı siyasiye ile müzakere ve itilâf etmek,

S) Büyük Millet Meclisinde ve hariçte bulunan teşkilâta aynı istikamet ve cereyanı vermeyi temin edecek propaganda mevadını tâyin eylemek,

C) İntihabı idare ve mebus namzetlerini tâyin etmek,

Ç) Kongrenin mahall-i içitmanı tâyin eylemek,

H) Fırka heyet-i idaresinde vukubulacak münhalâta âzâ intihap etmek,

L) İlim ve ihtisas komisyonları âzâsını intihap eylemek.

30 - Meclis-i umuminin daimi bir kalemi bulunur. Müzakerat ve mukarreat bu kalem tarafından zabıt ve tescil olunur.

Fırka Heyet-i İdaresi

31 - Fırka heyet-i idaresi kâtib-i umumî de dahil olduğu halde yedi âzâdan mürekkeptir. Bunların vazifeleri, müteakıp kongrenin inikadına kadar devam eder.

32 - Fırka heyet-i idaresine kâtib-i umumî riyaset eder.

33 - Fırka heyet-i idaresinin vezaifi:

A) Merkez ve vilâyat teşkilâtını idare etmek,

B) Muhtelif şubeler arasındaki münasebatı temin eylemek,

P) Teşkilât olmıyan yerlerde icap ettikçe teşkilât yapmak,

T) Fırka kâtiplerini ve muhabirleri tâyin ve azletmek ve meclis-i umumiye malûmat vermek,

S) Fırka kâtipleriyle muhabere etmek,

C) Bilûmum teşkilâtı teftiş etmek,

Ç) Vilâyet heyet-i idarelerinin intihabını tetkik ve meclis-i umuminin nazar-ı tastikine arz eylemek,

H) İntihabatı ihzar ve bilfiil idare ve mebus namzetlerini vilâyet heyet-i idareleriyle bilmuhabere tesbit ve meclis-i umumiye teklif etmek,

L) Fırka faaliyetine dair üç ayda bir meclis-i umumiye rapor vermek,

D) İrşadat ve neşriyat hakkında ibraz-ı faaliyet etmek ve bu bapta alacağı talimatı tatbik eylemek,

34 - Fırkanın muamelât-ı maliyesi fırka heyet-i idaresinin taht-ı mesuliyetinde cereyan eder.

35 - Fırka heyet-i idaresinin muvazzaf heyet-i tahririye ve hesabiyesi vardır.

36 - Mebus olmıyan fırka heyet-i idaresi âzâsı kongrece takdir olunan miktarda şehri bir ücret alırlar.

İlim ve İhtisas Komisyonları

37 - Kavaninin tanziminde ve fırkanın hüsn-ü idaresinde rehberlik edecek bilûmum malûmat-ı nazariye ve ameliyeyi cem ve tevzi etmek üzere meclis-i umumiye merbut ve fırka mebusları ile sair ilim ve ihtisas erbabından müteşekkil atideki daimi komisyonlar teşkil olunacaktır.

1 - Neşriyat ve İrşat Komisyonu

2 - Tahsil ve Terbiye Komisyonu

3 - Tetkikat-ı Hukukiye Komisyonu

4 - Tetkikat-ı İctimaiye Komisyonu

5 - Tetkikat-ı İktisadiye ve Maliye Komisyonu

6 - Tetkikat-ı Ziraiye Komisyonu

38 - Her komisyon Meclis-i umuminin tensibine göre yediden onbeşe kadar âzâ-yı daimeden ve bunların haricinde yine meclis-i esasatını umuminin tasvibile âzâ-yı muhabeden mürekkep olacaktır.

39 - Neşriyat ve irşat komisyonu matbuatı takip ve fırka mecmuasını mun-tazaman neşir ile mükelleftir. Hâkimiyet-i milliye esasatını neşir ve tamim vazife-i asliyesidir.

40 - Komisyonlar ihtisaslarına ait ilmî cereyanları takip ederek Meclis-i umumîye bildirmekle mükelleftir.

Vilâyet Heyet-i İdareleri

41 - Vilâyet heyet-i idareleri vilâyet kongrelerince müntehap sekiz âzâdan mürekkeptir. Fırka kâtibi heyet-i idarenin âzâ-yı tabiiyesinden olup heyete ri-yaset eder.

43 - Heyet-i idarenin vazifesi:

A) Evrak-ı varide ile ruznameyi ve âzâ tarafından teklif edilecek mevadî müzakere ve karara raptetmek,

B) Vilâyet dahilindeki fırka âzâsını sebt-i defter etmek,

P) Fırka varidatını istifa ve merkez hissesini irsal eylemek,

T) Mahalli sarfiyat hakkında ittihaz-ı karar etmek,

S) Vilâyet kongresine idare ve hesap raporu ihzar eylemek,

C) Mebusana, belediyeye, vilâyet meclis-i umumisine fırkaya mensup âzâ intihabını temin edecek ihzarat ve tertibatta bulunmak,

Ç) Fırka âzâsını teksir etmek ve âzâ arasında münasebatı idame ve fırka

programına göre mesâi-yi siyasîlerini tanzim eylemek, halka hâkimiyet ve nüfuz ve kudretin menbaı kendisi olduğunu telkin etmek.

Kaza ve Nahiye ve Köy Heyet-i İdareleri

44 - Kaza ve nevahi ve köy heyet-i idareleri kaza kongresince müntehap altı zattan tereküp eder.

45 - Kaza veya nahiye veya köy muhabiri bu heyet-i idarelerin âzâ-yi tabiiyesinden olup bunlara riyaset ederler.

46 - Kaza ve nahiye ve köy heyet-i idarelerinin vezaifi vilâyet heyet-i idareleri vezaifinin aynıdır.

Fırka Kâtibinin Vezaifi

47 - Kâtip memur olduğu vilâyet veya vilâyetler dahilinde teşkilâtı teftiş ve tanzim etmek, fırkaya mensup efrat ile teması idame eylemek, teşkilâtın tevsi ve terakkisi ve tarz-ı faaliyeti hakkında fırka heyet-i idaresine her üç ayda bir rapor göndermek, fırka heyet-i idaresinden aldığı emir ve talimatı tatbik eylemek ile mükelleftir.

48 - Kâtip vilâyet heyet-i idaresinin muntazaman içtimânını temin ve ruznamesini tanzim eyler.

49 - Kâtip hâkimiyet-i milliyeyi temin edecek surette fırka hayatını hal-i teyakkuz ve intibahta tutar. Konferanslar tertip eyler, mesail-i mühimme-i siyasîyede fırka tezahüratını temin eder.

Teftişat

50 - Fırka heyet-i idaresi fırkanın muamelât-ı umumiyesini ve muhtelif fırka merkezleriyle kâtip ve muhabirlerinin muamelâtını teftiş için muvazzaf veya muvakkat müfettişler istihdam edebilir.

Mevadd-ı Müteferrika

51 - Fırka kâtibinin daire-i memuriyetine dahil olan yerlerde kendisine merbut olmak üzere bir veya müteaddit muhabirler istihdam olunur.

52 - Muhabirler memur oldukları mıntukalarda fırka kâtibine ait olup 47'nci ve 48'inci ve 49'uncu maddelerde muharrer vezaifi ifa ile beraber fırkaya âzâ kayıt ve aidat-ı şehriyelerini ahz eylemek ve muntazam sicil tutmakla mükelleftirler.

53 - Fırkaya kayıt olunmak arzu edenler buldukları mahalde fırka kâtibine veya muhabire veya heyet-i idareye müracaat edebilirler.

54 - Fırka programını kabul ve intihabatta faaliyeti taahhüt eden gazeteler

fırkaya intisap edebilir. Ancak bu intisap bu nevi gazetelerin fırkanın vasıta-i neşir efkârı olduklarını ifade etmez.

55 - Büyük şehirlerde devair-i belediye taksimatına göre muhtelif kâtipler istihdam olunabilir. Bu halde bu kâtiplerden birine fırka başkâtibi unvanı verilir ve diğerleri ona raptolunur.

56 - Fırka kâtibi bulunan yerlerde heyet-i idare kararıyla klüp küşat olunabilir. Umumî konferanslar verildiği sırada klüplere herkes girebilir.

57 - Kongrelerin muayyen zamanlarda inikadı ve mülhakattan müntehip murahas izamı mecburidir. Ancak esabab-ı makule ve zaruriyeye müsteniden mahallinden murahas izamına imkân yoksa hariçten münasip zevatın intihabı mecazdır.

58 - İntihabatta fırka namzetleri aleyhine rey veren veyahut neşriyatta bulunan ve propaganda yapan fırka âzâsı fırka heyet-i idaresi kararıyla firkadan ihraç olunurlar.

59 - Yevm-i muayyende âzâ-yı mürettebenin nısfından bir fazlası mevcut olmakdıkça kongreler küşat olunamazlar. Ertesi gün dahi bu ekseriyet hasıl olmazsa âzâ-yı mevcude ile kongre küşat ve müzakerata iptidar olunur. Kararlar âzâ-yı mevcudenin ekseriyet arasile verilir.

60 - Heyet-i idareler âzâsının nısfından bir fazlasıyla müzakereye başlarlar ve mevcudun ekseriyetiyle karar ittihaz ederler, bu kararlar mevcut âzâ tarafından imza olunur.

61 - Fırka heyet-i idaresiyle vilâyet ve kaza ve nahiyeye ve köy heyet-i idarelerinin resmî birer mühürü bulunur. Fırka heyet-i idaresi mühürü kâtib-i umumî ve diğerlerinin mühürleri fırka kâtipleri veya muhabirler tarafından istimal olunur.

62 - Heyet-i idareler ihtiyaç halinde muamelât-ı tahririye için fahri ve muvazzaf kâtip istihdam edebilirler.

63 - Fırka âzâsı kazançlarının yüzde birini tecavüz etmemek şartıyla fırkaya iane-i şehriye itasile mükelleftirler. Ayrıca teberruat dahi kabul olunur.

64 - Fırkanın Büyük Millet Meclisindeki grubu kendi nizamname-i dahili-sini tanzim ve yedi kişiden ibaret heyet-i idaresini intihap eyler.

Muvakkat Madde

Fırkanın Reis ile reis-i sanilerini umumî kongre yerine kaim olarak bir defayı mahsus olmak üzere grup heyet-i umumiyesi intihap eyler.

Cemiyetler Kanununun 9'uncu maddesi mucibince Hükûmet ve devair-i resmiye vesaire ile ifa-yı muameleye Fırka kâtib-i umumisi selâhiyettardır.

(Kaynak: Tunçay, 376-381)

MUSTAFA KEMAL'İN *THE TIMES* MUHABİRİ MCCARTNEY İLE MÜLAKATI

ORJİNAL METİN

Beni kabul etmek ve siyasal duruma ilişkin bazı açıklamalarda bulunmak nezaketini gösteren Gazi Paşa, henüz Terakkiperverleri kelimenin dar anlamı ile yeni bir parti kuran bir grup olarak telâkki edip etmemek hususunda karar vermediğini söyleyerek, bu ümitleri (yani partilerüstü konumu benimseme yolundaki ümitleri- E.J.Z.) derhal kökünden kesti. Gazi şunları söyledi: "Her parti belirli ilkeler ve idealler üzerinde kurulmalıdır. Yeni parti belirli bir muhafazakâr program çıkarmış olsaydı, onları gerçekten yeni bir parti olarak kabul edebilir ve içtenliklerine inanabilirdim. Ancak, Terakkiperverlerin içtenliğine şu ana kadar kani olabilmemiş değilim. Yayınladıkları programın gerçek hedeflerini ve tutkularını yansıttığı konusunda da tatmin olmadım. Partiyi oluşturanların kişilikleri üzerinde yapılacak bir analiz, saflarında gerçek birer cumhuriyetçi olamayacak kişilerin yer aldığını gösteriyor. Rauf Bey'in Meclis'te hilâfet hakkında söylediklerini veyahut, gene onun cumhuriyetin ilânından sonra İstanbul basınına verdiği demeçleri unutmam mümkün değil. Kâzım Karabekir Paşa da, cumhuriyetin ilânından duyduğu hoşnutsuzluğu gizleme zahmetine bile girmede. Gene, yine partinin liderlerinden Sabit Bey, Meclis'te cumhuriyetin bu kadar çabuk ilan edilmesini kınadı ve bir Türk atasözünü kullanarak şu soruyu sordu: "Niye iki ayağımızı bir pabuca sokuyorsunuz?"

"Fakat" diye devam etti Gazi: "Bir anlığına programlarının içtenliğine inanalım. O zaman Halk Fırkası'nın temel ilkelerinden genel ana hatları ile ne farklılık gösteriyor? Cumhuriyetçi olduklarını iddia ediyorlar. Biz de öyleyiz. Hâkimiyet-i milliyeyi korumak istiyorlar. Bu da Halk Fırkası'nın ve cumhuriyetin temel ilkesidir. Eğer gerçek inançları buysa, o zaman niçin bizden ayrılıyorlar?"

"Ancak, gelin programlarını biraz daha ayrıntılarıyla inceleyelim. Benim düşüncelerime son derece çapraşık ve mantıksız gelen bazı noktalar var. Bunlardan biri, doğrudan oy hakkına sahip olma talebi. Bu ilke, hâlihazırda bir ideal olarak kabul edilmiş bulunmaktadır ve nitekim, bu ilkenin nasıl yürürlüğe konabileceği sorunu, son beş gündür Halk Fırkası'nın karşısına çıkmış ve artık tartışılmaya başlamış bir sorundur. Terakkiperverler, gene cumhurbaşkanının veto hakkını ilgası yanlısıdır. Ancak, Meclis geçen yıl tam olarak tanımlanmamış veto hakkının olduğu gibi, cumhurbaşkanına meclisi feshetme hakkının verilmesi önerisini de reddetti. Eğer o zaman cumhurbaşkanının belirlenmiş veto hakkı meclis tarafından kabul edildiyse ve bu denli saygı duy-

duklarını iddia ettikleri anayasaya hakkıyla konulduysa, Terakkiperverler bunun kaldırılmasını, Meclis'te böylesine küçük bir azınlık olduklarını bile bile nasıl önerebilirler? Programlarından bu amaca Meclis'teki faaliyetleriyle değil, doğrudan doğruya halka başvurma yoluyla ulaşmayı önerdikleri apaçık bellidir. Ve insan, muhalefetin bununla da tatmin olmayarak, cumhuriyet anayasası üzerine halka gidilmesi fırsatını da, halkın ona karşı karar bildireceği ümidi ile kolaylıkla kullanacakları gibi bir ilâve neticeye varmaya zorlanmaktadır.

"Bir başka nokta daha var. Muhalefet kişisel istibdada karşı olduğunu söylüyor. Böyle bir ifade, böyle bir istibdadın var olduğunu ima etmekte. Fakat, programları, böyle bir istibdadı nasıl ortadan kaldıracaklarını önerdiklerini gösterecek hiçbir hususu içermemektedir. Kişisel olarak ben, böyle bir istibdadın varolduğuna inanmıyorum. Ancak, bu istibdad var olsa bile, bu yalnızca ve yalnızca hâkimiyet-i milliye ile Halk Fırkası'nın temel ilkelerini korumak için vardır."

Muhteşem bir şekilde döşenmiş Meclis'teki odada o zamana değin sürdürdüğümüz görüşmede ciddiyetini muhafaza eden Gazi, bir anlığına rahatlayıp, yüzünde zoraki bir gülümsemeyle sigarayı tutan elini sallayarak, "Her halükârda" diye sözüne devam etti, "sadece bir yıl önce cumhuriyetin, inanılmaz derecede karşısında olan ve müstebid Osmanlı hanedanının korunması konusunda kaygılar duyan bazı muhalefet üyelerinin, var olduğu öne sürülen bu istibdada karşı bu kadar yakınmaları neden?"

Cumhurbaşkanı yine ciddi ses tonuna dönerek devam etti: "Şurası unutulmamalıdır ki, cumhuriyet hâlâ ilk evrelerindedir ve Halk Fırkası'nın ilkeleri, sisteme uygulanmaları sırasında hiç şüphesiz yıllar içinde ayrıntılar açısından büyük değişikliklere uğrayacaktır.

"Çok değişik cumhuriyet türleri vardır. Ve bizim Türkiye'de bir tek sıçrayışta hemen sizin İngiltere'de yüzyıllar boyunca elde edebildiğiniz tüm siyasal deneyimi gerçekleştirmemiz beklenemez. Örneğin, İstanbul'da hilâfetin kalacağından söz eden Misak-ı Millî, sadece yapıldığı sırada duyulan gereksinimlere uygun olan siyasal bir pakttır. Eğer o sırada cumhuriyeti kurmak yönündeki arzumu açıklamış olsaydım, ulusal bağımsızlık mücadelesinde beni destekleyen Rauf Bey ve arkadaşlarının beni derhal terkedecek olduklarını çok iyi biliyorum. Aynı anda hem düşmanlarımızla savaşmak ve hem de bu tür bir iç siyasal mücadeleyi sürdürmek benim için imkânsızdı."

Bu eleştirilerin muhalefeti çok rahatsız edeceğini söylemek bile gereksiz. Ancak, halkın kendinden yana olacağı konusunda cumhurbaşkanının kafasında hiçbir kuşku yok. Bana ilk sorduğu sorulardan biri, ne zamandır Türkiye'de olduğumdu. Verdiğim cevap üzerine, eğer ülkede yeterince uzun zaman geçir-

miş olsaydım, İstanbul basınından ülkenin duygularının gerçek bir tablosunun elde edilemeyeceğini anlamış olabileceğimi belirtti. "İstanbul basını, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntısından başka bir şey değildir" dedi. "Sizi temin ederim ki, halka hiç önem vermeyen ve ona karşı küçük görmeden başka hiçbir duygu taşımayan basının halk üzerinde hiçbir etkisi de yoktur. Genel olarak baş yazarlar, kendilerinden başkasının görüşlerini temsil etmeyen kişilerdir, ve bunu bile her zaman yapmazlar, çünkü gazetelerine kafalarının içindeki düşünceleri her zaman yazmazlar."

(Kaynak: FO 424/261'e ek, E 106119/32/44 (Conf. print))

YAYINLANMIŞ METİN

S- Bizde mer'i olan siyasî fırkalar sistemi karşısında ve Türkiye'ye kıyasen Gazi'nin vaziyeti nedir?

C- Hâkimiyet-i millîye esasına müstenid ve bilhassa cumhuriyet idareye malik bulunan memleketlerde siyasî fırkaların mevcudiyeti tabîîdir. Türkiye Cumhuriyetinde de yekdiğerini murakıp fırkalar tekevvün edeceğine şüphe yoktur. Bu tabîî olan vaziyet karşısında Gazi Paşa'nın vaziyeti de tabîî olmaktan başka bir şey olmayacaktır.

S- Gazi, Cumhuriyet Halk Fırkasının riyaset-i asiliyesini hâlâ muhafaza etmekte midir? Ve bunu muhafaza etmeyi düşünüyör mü?

C- Gazi, Cumhuriyet Halk Fırkasının reis-i umumiliğini hâlen muhafaza etmektedir ve bunu muhafaza edecektir. Yalnız riyaset-i cumhura intihab olduğundan beri olduğu gibi riyaset-i cumhur makamında kaldıkça fırkanın reis-i umumiliği vazifesi ile bilfiil iştigal etmeyecektir. Bu vazife vekaleten fırkanın diğör bir lideri tarafından ifa edilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Kanun-u Esasisine göre reiscumhur olan Gazi aynı zamanda meb'usdur. Riyaset-i cumhur müddetinin ki meclisin devre-i içtimaîyesiyle beraber hitamında fırkası ile beraber ve fırkasının başında bilfiil çalışacaktır.

S- Gazi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı hakikî yeni bir siyasî fırka olarak kabul ediyor mu? Değilse niçin değil?

C- Türkiye'de yeni bir siyasî fırka teşekkülü bazı merasim-i kanunîyeye tâbidir ki yine fırka bu merasimi ifa etmiş olduğundan teşekkül etmiş sayılır.

S- Terakkiperver Fırka'nın programını nasıl buluyor? Bilhassa veto hakkı ve hakk-i fesh hakkındaki fikirleriyle serbest-i dine, hâkimiyet-i millîyenin muhafazasına ve bir istibdadın mevcudiyetine dair olan ima ve telmihler hakkındaki fikirleri nedir?

C- Terakkiperver Fırka'nın programında mevcut fırkanın umdelerinden hariç ve mevzu-i münakaşa olmağa değerli esaslı bir prensip ve fikir görülmü-

yor. Teferruata ait görülebilen bazı noktalar erbab-ı ihtisasın hergün yeniden tetkik ve münakaşa edebileceği ve yeni neticelere vasıl olabileceği hususattır. Veto hakkı ve hakk-ı fesh Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun mevadd-i mahsusasıyla tasrih ve tesbit olunmuştur. Efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkâr olmak ötedenberi tabîî ve umumî bir telâkkidir. Bunun aksini düşünmek için sebep yoktur. Hakimiyet-i milliyemiz asla tehlikeye maruz değildir. Bütün millet onun müdrîk ve fedakâr muhafızıdır. Bir istibdadın mevcudiyetine dair olan ima ve telmihler bence kabil-i izah değildir. Cumhuriyet Halk Fırkası ve onun bütün liderleri ve mensupları Türkiye'de her nevi istibdadı kökünden yıkmak için ve memleket ve millete tam bir hürriyet kazandırmak için bugüne kadar milletle beraber hayatlarını ortaya koymaktan çekinmemiş ve hiçbir vakit çekinmeyecek insanlar olduğuna göre, işaret olunan istibdad herhalde mevcut değildir. Li-maksadın vuku bulan bu yoldaki ima ve telmihlerin nazar-ı millette hiçbir kıymeti yoktur.

S- Gazi, matbuatın bu kadar büyük bir kısmının bilhassa İstanbul'da muhalefete teveccühkâr olmasını ve hükûmeti bu kadar kuvvetle tenkid etmesini nasıl izah ediyorlar? Bu gazetelerin halkın ekseriyeti üzerinde bir tesiri var mıdır?

C- İstanbul'da ekser gazetelerin Cumhuriyet Halk Fırkası'nı ve onun hükûmetini tenkid etmesini ve muhalefete teveccühkâr olmasını Gazi'nin lisanıyla izaha hacet yoktur. Bu keyfiyeti izah eder esbab Ankara'yı ve İstanbul'u yakından görüp anlamış olanlarca suhuletle kabil-i tefehhumdur. Maksad-ı mahsusla neşriyat yapan bazı gazetelerin halkın ekseriyeti üzerinde yaptığı tesir her memlekette olduğu gibi o gazetelerin lehinde değildir.

(Kaynak: Hakimiyet-i Milliye, 11 Aralık 1924)

A. 10.

TAKRİR-İ SÜKÛN KANUNU

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Ahvâl ve hadisâtı fevkalâdei ahirenin gösterdiği lüzûm ve memleket dahilinde emniyet ve asayiş, huzur ve sükûnu ve nizamı içtimaîyi ihlâl edecek irticakarâne ve ihtilâlkârane harekât ve teşebbüsata ve ifsadata karşı icap eden tedabiri ittihaz ile Türkiye Cumhuriyetinin nüfûz ve kudretini takviye ve inkılâbın esasatını tarsin ve masum halkı ızrar ve idlâl eden mütacasirlerin süratle takip ve tenkili maksadiyle İcra Vekilleri Heyetinin 4 Mart 1341 tarihli içtimasında karara iktiran eden işbu lâyihanın iktisabı kanuniyeti için Meclisi Ali'nin nazarı tasvip ve tasdikine arzına müsaade buyurulmasını rica ederim.

4 Mart 1341

Başvekil İsmet

Madde 1 - İrtica ve isyana memleketin nizamı içtimaîsini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâl ebaîs bilumum teşkilât ve teşvikat ve teşebbûsât ve neşriyatı Hükûmet, Reîsicumhurun tasdiki ile re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu efal erbabını Hükûmet İstiklâl Mahkemesine tevdi edebilir.

Madde 2 - İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren iki sene müddetle meriyül icradır.

Madde 3 - İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.
(Kaynak: ZC, XV, 131)

A. 11.

PARTİNİN FESHEDİLMESİNE İLİŞKİN HÜKÛMET KARARI

"İcra Vekilleri Heyetinin 3 - 6 1341 tarihli içtimasında berveçhiâti karar itihaz olunmuştur:

Mütenevvi tahrikâtın Ankara İstiklâl Mahkemesinde cereyan eden takibat ve muhakematı esnasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının İstanbul civarında vezaifi resmiyesini deruhde eden bazı eşhasın, Fırkanın programında mevcut efkâr ve itikadâtı diniyeye hürmetkâr olmak esasını tesvili efkâra ve tahrikâtı irticakâraneye vesile ittihaz ettikleri sabit olmuş ve Fırkanın vaz'ı hazrın hakkında Hükûmetin nazarı dikkatini celbe müttefikân karar verildiğini nâtik mahkeme kararı Müddeiumumilikten hükûmete tebliğ olunmuştur.

Diyarbakir İstiklâl Mahkemesinin takibat ve muhakematı esnasında dahi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının resmî mümessillerinin Fırka programındaki itikadâtı diniyeye hürmetkâr olmak esasını memleketi dinsizlerden kurtarmak iddiayı irticakâranesine vasıtai telkinat ittihaz ettikleri ve bu yüzden son irtica ve isyanın tezahüratı esnasında bir çok vahim hâdisat vukua geldiği sabit olmuştur.

Diyarbakir İstiklâl Mahkemesi kendi dairei kazası dahilinde bulunan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubasını sedde karar verdiğini hükûmete tebliğ eylemiştir.

Mahkemelerde ve meleün nâsda cereyan eden bu ahvalden maada hükûmetin ıtılâına muhtelif vilâyetlerden iblâğ olunan malûmat Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarının programlarında mevcut esas malûmu dini siyasete alet eden bir vasıtai tesvil addetmeğe çalıştıklarını göstermiştir.

Zaten Ankara İstiklâl Mahkemesinde cereyan eden muhakemat Vahideddin etrafında bulunan vatan hainlerinin Avrupa'da teşkil eyledikleri merkezler-

den ve memleket dahilinde Hürriyet ve İtilâf devrinden kalma erbabı fesattan vâsi bir şebekei irtica tesisine çalışılmak gibi teşebbüsâtı izhar eylemiştir.

Bu ahval tahtında dini siyasete alet ittihaz etmeğe müstaid bir cereyanın idamesi artık mümkün olamazdı. Diğer taraftan Büyük Millet Meclisi dini ve mukaddesâtı diniyeyi siyasete alet ittihaz etmek gibi harekâta karşı vatani sıyanet etmek için kanunu mahsus ısdariyle hükûmetin takip edeceği veçheyi dahi göstermiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının programında esas olan maddenin dini siyasete alet ittihaz etmek demek olup olmadığıнын tayini gibi Müddeiu-mumilere taallûk eden bir zemini mütalâaya girmeğe lüzum görülmez. Ancak programdaki maksat ne olursa olsun hükûmet bunun Fırkaya mensup bazı efrad tarafından hakikat ve fiiliyatta tesvil ve irticaa vasıta olarak kullanıldığını istitlâatı muhtelif ve mütemadiye ve Cumhuriyet mahkemelerinin muhakerat ve mukarreratıyla sarahaten müşahede ve tesbit eylemiştir.

Gerek telkin eden ve gerek telkine maruz kalan vatandaşları tesvil ve tahrik avakıbından muhafaza velhasıl zararı âmmı tahdid için Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının faaliyetten men'i hükûmetin artık müsamaha edemiyeceği vezaif sırasına girmiştir.

Binaenaleyh işbu kararnamenin tebliği tarihinden itibaren Takriri Sükûn Kanunu ahkâmına tevfikân Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının bilcümle şube ve merkezleri alâkadar memurini hükûmet tarafından seddolunacaktır.

Bu münasebetle vatandaşların bilhassa nazarı dikkat ve muhakemei salimesine arz olunur ki Allah ve vicdan arasında vasıtai telâki olan dinin bir takım maksadı hususiyeyi istihsal için siyasete alet ittihaz edilmesi son defa tekrar görüldüğü veçhile memleketimizin tarihinde pek çok feci hâdisatın zuhuruna ve nihayet din namına tahakküm ve tagallüp dâiyesinde bulunan mürteci ve cebbarların keyfî idare ve istibdadına müncer olduğu ve Türk milletini asırlarca inhitat ve ıztıraba mahkûm eylediği mücerrep ve müsbittir. Büyük Millet Meclisinin kavanini mahsusası ile kat'iyen menedilmiş olan bu gibi faaliyetlere müsamaha etmemenin iradei milliyenin Cumhuriyet hükûmetine tahmil eylediği vezaifi esasiyeden olduğuna şüphe yoktur."

(Kaynak: Tunaya, 621-622)

- 1923**
- Nisan**
- 1 : Mustafa Kemal yeni seçimlerin yapılacağını ilân etti. Öldürülen muhalefet meb'usu Ali Şükrü'nün cesedi bulundu.
- 3 : 1908 tarihli seçim kanununda değişiklikler.
- 8 : *Dokuz Umde*'nin ilânı.
- 12-13 : İstanbul'daki İttihatçı konferansı.
- 14 : Bu toplantıya ilişkin basında çıkan haberler. Mustafa Kemal toplantıyla ilişkiyi reddediyor.
- 15 : 1920 Hıyanet-i Vataniye Kanunu değiştirildi.
- Haziran-Temmuz** : İkinci Büyük Millet Meclisi için seçimler
- Temmuz** 24 : Lozan Antlaşması'nın imzalanması.
- Ağustos** 4 : Rauf (Orbay)'ın başvekillikten istifası.
- 9 : II. Meclis'te Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun ilk toplantısı ve kendisini Halk Fırkası'na dönüştürmesi.
- 14 : Başvekil olarak Fethi (Okyar)'m seçilmesi.
- Eylül**
- 11 : H.F.'nin resmen tescili. Genelbaşkan: Mustafa Kemal. Yardımcısı: İsmet (İnönü). Genel sekreteri: Recep (Peker).
- 22 : Mustafa Kemal'in cumhuriyetin ilân edileceğini söylediği *Neue Freie Press*'le (Viyana) mülâkat.
- 29 : Yabancı askeri birliklerin İstanbul'u terki.
- Ekim**
- 4 : Sansürün kaldırılması.
- 13 : Ankara'nın Türkiye'nin yeni başkenti olması.
- 24 : Askerî atamalar: Kâzım (Karabekir) I. Ordu (Ankara) müfettişi, Ali Fuat (Cebesoy) İkinci Ordu (Konya) müfettişi.
- 27 : Fethi (Okyar)'ın başvekillikten istifası.
- 29 : Türkiye Cumhuriyeti'nin ilânı. İlk cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal. Ali Fuat, İstanbul'a vardığın-

da Rauf ve Refet (Bele) tarafından karşılanıyor.

30 : İsmet, başvekilliğe seçildi.

Kasım

- 1 : Rauf'un **Vatan ve Tevhid-i Efkar**'la yaptığı ve cumhuriyetin ilân ediliş tarzını eleştirdiği mülâkat.
- 10 : **Tanin**'de yayınlanan Lûtfi Fikri'nin halifeye açık mektubu. Kâzım (Karabekir) resmî bir ziyaret için İstanbul'da.
- 19 : Mustafa Kemal Halk Fırkası'na vekaleten başkan olan İsmet'e yetkilerini devrediyor.
- 20 : İsmet, ARMHMC'nin Halk Fırkası'nca vekaleten devralındığını resmen açıklıyor.
- 22 : H.F. meclis grubunda, Rauf'un cumhuriyete karşı tutumunun tartışılması. Rauf, bir muhalefet partisi kurmayı reddediyor.

Aralık

- 5 : İstanbul gazetelerinde Ağa Han ve Emir Ali'nin İsmet'e yazdıkları mektubun yayınlanması.
- 8 : Hilâfet lehine yapılan propandayı araştırmak üzere İstanbul'a bir İstiklâl Mahkemesi'nin gönderilmesi.
- 19 : Asker meb'usların konumuna ilişkin yasanın çıkarılması.
- 27 : Lûtfi Fikri'nin beş yıl kürek cezasına mahkum edilmesi.

1924

Ocak

- 2 : Ahmet Cevdet, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Velid Ebuzyyâ'nın serbest bırakılması.

Şubat

- 5 : Mustafa Kemal'in İzmir'de İstanbul basınıyla yaptığı görüşme.
- 12 : Rauf ve İsmail Canbolat'ın mektuplarının açılmasından yakınmaları.
- 13 : Lûtfi Fikri af ediliyor.

18 : Rauf İstanbul'a gidiyor.

15-22 : İzmir çevresindeki askerî tatbikatlar.

- Mart**
- 1 : Yeni yasama yılının Mustafa Kemal'in verdiği bir söylevle açılması.
  - 3 : Hilâfetin ve diğer dinsel kurumların ilgası.
  - 4 : Hanedan üyelerinin ülkeyi terketmeleri.
  - 23 : Meclis, cumhurbaşkanına sınırsız veto ve Meclis'i dağıtma yetkilerini vermeyi reddediyor.
- Nisan**
- 20 : Yeni Teşkilât-ı Esasiye Kanunu.
  - 29 : Basında Refet (Bele)'ye yönelik hücumlar. Refet, meb'usluktan istifasını açıklıyor.
- Mayıs**
- 19 : Musul sorununa ilişkin diplomatik görüşmelerin başlaması.
  - 21 : Recep, Ferit (Tek)'in yerine Dahiliye vekili oluyor.
- Haziran**
- 14 : Edouard Herriot büyük seçim zaferinden sonra Fransız başbakanı oluyor.
  - 25 : Herriot, Musul sorununda Türkiye'yi destekliyor.
  - ? : Ali (Çetinkaya) eski *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* üyelerinin H.F. üyeliğine layık olamayacaklarını açıklıyor.
- Eylül**
- 9 : Rauf, Kâzım ve Ali Fuat'ın İzmir'deki görüşmeleri.
  - 16 : Mustafa Kemal'in Trabzon H.F. şubesinde yaptığı konuşma: H.F. yanlısı olduğunu ve öyle de kalacağını belirtiyor.
  - 20 : Mustafa Kemal'in Samsun'daki konuşması: Ülkenin çok partili siyasal yaşam için henüz olgunlaşmadığını belirtiyor.
  - (?)24 : İstanbul'da Rauf, Kâzım ve Ali Fuat'ın ikinci toplantıları: Bir parti kurma kararı alınıyor.

Ekim

- 2 : İstanbul'da İttihatçılar'ın Kara Kemal önderliğindeki toplantısı.
- 6 : Bir muhalefet partisinin kuruluşuna ilişkin olarak basında yer alan ilk haberler.
- 7 : Bu haberin Rauf tarafından yalanlanması.
- 9 : Mustafa Kemal'in varışından önce, Trabzon'daki karışıklıklar. Musul sorununa ilişkin İngiltere hükümetinin notası.
- 12 : Mustafa Kemal'in meb'usluk ve ordu mensupluğunun bir arada olamayacağına ilişkin yasa değişikliği önerisi.
- 14 : Refet (Bele) meb'usluktan istifasını geri çekiyor.
- 18 : Rauf ve Adnan (Adivar) Anadolu gezisinden dönen Mustafa Kemal'i istasyonda karşılamaya gitmiyorlar.
- 28 : Kâzım (Karabekir) ordu müfettişliğinden istifa ediyor.
- 30 : Ali Fuat da istifasını sunuyor.

Kasım

- 1 : Yeni yasama döneminin açılışı.
- 5-8 : Meclis'teki büyük tartışma. İsmet (İnönü) güvenoyu istiyor.
- (?) 8 : Mustafa Kemal'le doğulu meb'uslar arasındaki gizli temaslar.
- 9 : İsmet, güvenoyu alıyor.
- 10 : Rauf, diğer on meb'usla birlikte Halk Fırkası'ndan istifa ediyor. H.F. tüzüğü'nün 87. maddesi değiştiriliyor. H.F., disiplinini sıkılaştırıyor ve C.H.F. adını alıyor.
- 12 : Sıtma geçiren Rauf sağlık nedeniyle İstanbul'a gidiyor.
- 17 : T.C.F. resmen tescil için Dahiliye Vekaleti'ne başvuruyor.
- 18 : T.C.F. programı ve beyannâmesi yayınlanıyor.
- 21 : İsmet, başvekillikten istifa ediyor.

- 25 : Abdülkadir Kemalî (Öğütçü), Adana'da yeni bir muhalefet partisinin kurulduğunu açıklıyor.
- 26 : I. Ordu müfettişliği görevini selefine teslim ettikten sonra Kâzım, Meclis'teki T.C.F. grubuna katılıyor.
- 27 : Fethi (Okyar) kabinesi güvenoyu alıyor.

Aralık

- 3 : Lûtfi Fikri, İstanbul araseçiminde bağımsız olarak meb'usluğa adaylığını koyduğunu açıklıyor.
- 7 : Cafer Tayyar (Eğilmez) T.C.F.'ye katılıyor.
- 8 : Parti yöneticilerinin seçimi: Genelbaşkan: Kâzım, katib-i umumi: Ali Fuat.
- 10 : Lûtfi Fikri adaylığını geri çekiyor.
- 11 : Mübadele, İmar ve İskan Vekâleti kaldırılıyor. Mustafa Kemal'in **The Times** muhabiriyle yaptığı görüşme, **Hakimiyet-i Milliye**'de yayınlanıyor.
- İstanbul'da ara seçimler: Hakkı Şinasi Paşa (C.H.F.) kazanıyor. Resmî T.C.F. adayı yok.
- 16 : Bursa'daki ara seçimi Nurettin Paşa kazanıyor. Sonuç daha sonra Meclis çoğunluğunca geçersiz olarak ilân ediliyor.
- 17 : Üçyüz seçmen, İstanbul seçimlerinde yapılan yolsuzlukları protesto ediyor.
- 23 : İzmir'deki ara seçimlerin başlaması.
- 29 : İzmir'de Kâmil ve Münir (ikisi de C.H.F.'den) seçiliyor. Bahriye Vekaleti kuruluyor. Vekil: Topçu İhsan (Eryavuz).
- 30 : İstanbul'da T.C.F. şubesinin kurulması. Başkan: Kara Vasıf.
- 31 : Tok Söz (Adana) ve **Orient News** (İstanbul) gazetelerinin kapatılması.

1925

Ocak

- 5 : Recep (Peker) Dahiliye vekilliğinden istifa ediyor.

- 14 : **Keskin** (Keskin) ve **Örnek** (Çanakkale) gazetelerinin kapatılması.
- 17 : Bursa seçimleri iptal ediliyor.
- 28 : T.C.F.'nin İstanbul şubesinin resmî açılışı.

Şubat

- 5 : Nurettin Paşa Bursa'da tekrarlanan seçimlerde yeniden kazanıyor.
- 9 : Halit Paşa, Meclis koridorunda vuruluyor.
- 13 : Şeyh Sait'in önderliğinde Kürt ayaklanması.
- 21 : İsmet Ankara'ya çağrılıyor.
- (?)23 : Fethi, T.C.F. önderlerinden partilerini gönüllü olarak dağıtmalarını istiyor.
- 25 : Meclis'te Kürt ayaklanmasına ilişkin ilk açıklama. Doğu illerinde bir ay süreyle sıkıyönetim ilânı. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda, dinin siyasal amaçlı kullanımıyla ilgili değişiklik.
- 26 : Süreyya (C.H.F.) İstanbul'da sıkıyönetim ilânını talep ediyor. İsmet, hükümet için olağanüstü yetkiler istiyor.
- 28 : Kâzım'ın T.C.F. İstanbul şubesine Doğu Anadolu'daki hükümet politikasını desteklediğine ilişkin mektubu.

Mart

- 2 : Fethi, C.H.F. meclis grubundan güvenoyu alamıyor ve istifa ediyor.
- 4 : İsmet başvekil oluyor. Kürt isyancılar Ergani'yi işgal ediyor.
- 4 : Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılıyor. Yeni İstiklâl Mahkemeleri kuruluyor.
- 6 : Aşağıdaki yedi gazete ve dergi kapatılıyor: **Tevhid-i Efkâr**, **Son Telgraf**, **İstiklâl**, **Sebilürreşat**, **Orak-Çekiç**, **Aydınlık** (İstanbul) ile **Sayha** (Adana) ve **İstikbâl** (Trabzon).
- 7 : **Tok Söz** (Adana) kapatılıyor.

- 23 : Sıkıyönetimin bir ay daha uzatılması.
31 : Sıkıyönetim mahkemelerine ölüm cezası icra yetkisinin tanınması.

- Nisan**
- 10 : Fransa'da Herriot'nun istifası.
13 : İstanbul'daki T.C.F. binalarında arama yapılıyor.
16 : **Tanin** (İstanbul) kapatılıyor.
17 : Hüseyin Cahit (Yalçın) tutuklanıyor.
20 : Sıkıyönetim altı aylığına uzatılıyor.

- Mayıs**
- 5 : Ankara İstik'âl Mahkemesi, hükümetten T.C.F.'-yi kapatmasını istiyor.
7 : Hüseyin Cahit, Çorum'da ömür boyu sürgün cezasına çarptırılıyor.
14 : T.C.F.'nin İstanbul'daki bölge kongresi.

- Haziran**
- 3 : Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması.

- ARA** Algemeen Rijksarchief 's Gravenhage, Tweede Afdeling, Kabinetsarchief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken betreffende politieke rapportage door Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland 1871-1940, inventarisnummer 225 / 199-200, rapportage Constantinopel 1.1.1924 - 31.12.1925.
- PRO** Public Record Office, Foreign Office series 424/261 (confidential print).
- ZC** **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.** Cilt 9-18. Ankara, TBMM, 1975-1976.
- GCZ** **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları.** Ankara, Türkiye İş Bankası, 1985, 4 Cilt.
- TE** **Tevhid-i Efkâr.** İstanbul , 6 Mart 1925 tarihine kadar yayınlanmıştır.
- ST** **Son Telgraf,** İstanbul, 6 Mart 1925 tarihine kadar yayınlanmıştır.
- Tanin** **Tanin,** İstanbul, 16 Nisan 1925 tarihine kadar yayınlanmıştır.
- OM** **Oriente Moderno. Rivista Mensile d'Informazioni e di Studi per la Diffusione e la Cognoscenza dell'Oriente, sopra tutto Musulmano, Pubblicata a Cura dell'Istituto per l'Oriente.** Vol. 4 (1924), 5 (1925). Rome, Istituto per l'Oriente, 1927, 1928.
- Adıvar, Memoirs** Adıvar, Halide Edip, **Memoirs,** London, Century, 1926.
- Adıvar, Ordeal** Adıvar, Halide Edip, **The Turkish Ordeal,** London, Century, 1928.
- Akşin** Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele.** İstanbul, Cem, 1983.
- Allen** Allen, Henry Elisha, **The Turkish Transformation. A Study in Social and Religious Development,** Chicago, University of Chicago, 1935. İkinci baskı, New York, Greenwood, 1968.

- Altay Altay, Fahrettin, **On Yıl Savaş, 1912-1922 ve Sonrası**. İstanbul, İnsel, 1970.
- Arar Arar, İsmail, **Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı. 16-17 Ekim 1923**. İstanbul, Burçak, 1969.
- Arif Mehmet Arif, **Miralay Arif'in Hatıratı (1919-1923)**. İstanbul, Yeni İstanbul, 1970².
- Armstrong, Wolf Armstrong, Harold C., **Grey Wolf. Mustafa Kemal. An Intimate Study of a Dictator**. London, Penguin, 1937.
- Armstrong, Travail Armstrong, Harold C., **Turkey in Travail. The Birth of a New Nation**. London, Bodley Head, 1925.
- Arsan Arsan, Nimet (ed.), **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 3 (1918-1937)**. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1962².
- Arsan, Telgraf Arsan, Niket (ed.), **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938)**. Ankara, Ankara Üniversitesi, 1964.
- Atatürk, Speech Atatürk, Mustafa Kemal, **A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk 1927**. İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1963.
- Atatürk, Nutuk Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**. İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1967⁷. 3 Cilt.
- Atay Atay, Falih Rıfki, **Çankaya. Atatürk Doğumundan Ölümüne Kadar**. İstanbul, Bates, 1968.
- Ateş Ateş, Toktamış, **Türk Devrim Tarihi**. İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1980.
- Aybars Aybars, Ergun, **İstiklâl Mahkemeleri. Cilt 1-2**. İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1988.
- Aydemir Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam İsmet İnönü**. İstanbul, Remzi, 1966. 3 Cilt.
- Aydemir, Tek Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam. Mustafa Kemal**. İstanbul, Remzi, 1976. 3 Cilt.
- Bayar Kutay, Cemal, **Celâl Bayar'm Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler**. İstanbul, Alioğlu, 1982.
- Bernstein Bernstein, Serge, **Histoire du Parti Radical. Vol.**

1. La recherche de l'age d'or. 1919-1926. Paris, Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1980.

- Bilâ Bilâ, Hikmet, **CHP Tarihi 1919-1979.** Ankara, Özel baskı, 1979.
- CDTA** Sezgin Ömer, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** içinde, Cilt 8. İstanbul, İletişim, (1984), 2043-2051.
- Cebesoy, Atatürk Cebesoy, Ali Fuat, Atatürk ile Milli Mücadele Arkadaşları Sulhan Sonra Neden Anlaşmadılar? **Yakın Tarihimiz.** Cilt 4, 225-233.
- Cebesoy, Siyasî Cebesoy, Ali Fuat, **Siyasî Hatıralar. 2 Kısım.** İstanbul, Doğan Kardeş, 1960.
- Cruickshank Cruickshank, A.A., The Young Turk Challenge in Postwar Turkey, **Middle East Journal.** 22 (1968), 17-28.
- Çeçen Çeçen, Anıl, **Atatürk ve Cumhuriyet.** Ankara, İş Bankası, 1981.
- Davison Davison, Roderic h., **Turkey.** Englewood Cliffs, 1968.
- Deeb Deeb, Marius, **Party Politicians in Egypt: the Wafd and its Rivals 1919-1935.** London, Ithaca, 1979. (St. Anthony's Papers 9).
- Dodd Dodd, Clement H., **The Crisis of Turkish Democracy.** Beverley, Eothen, 1983.
- Dumont Dumont, Paul, **Mustafa Kemal invente la Turquie moderne.** Brussels, Complexe, 1983.
- Duverger Duverger, Maurice, **Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State.** London, Methuen, 1967³.
- Erman Erman, Azmi Nihat, **İzmir Suikasti ve İstiklâl Mahkemeleri.** İstanbul, Temel, 1971.
- Ertürk Tansu, Samih Nafiz, (ed), **İki Devrin Perde Arkası. Hatıratı Anlatan: Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtı Mahsusasında ve M.M. Grubu Başkanı Bulunan Albay Hüsamettin Ertürk.**

- İstanbul, Hilmi, 1957.
- Finefrock
Finefrock, Michael Martin, **From Sultanate to Republic. Mustafa Kemal and the Structure of Turkish Politics 1922-1924.** Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton, 1976.
- Frey
Frey, Frederick W., **The Turkish Political Elite.** Cambridge, MA., M.I.T., 1965.
- Froembgen
Froembgen, Hanns, **Kemal Atatürk. A Biography.** London, Jarrolds, 1937.
- Georges-Gaulis
Geroges-Gaulis, Berthe, **La nouvelle Turquie.** Paris, 1924.
- Goloğlu
Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. Birinci Kitap. Devrimler ve Tepkiler (1924-1930).** Ankara, Turhan, 1972.
- Gögem
Gögem, Ziya (ed.), **Kurmay Albay Dadaylı Halit Bey Akmansü (1884-1953).** İstanbul, Halk, 1954-1956, (2 cilt).
- Gökbilgin
Gökbilgin, M. Tayyib, **Millî Mücadele Başlar-ken. 1. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine. 2. Sivas Kongresinden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına.** Ankara, Türkiye İş Bankası, 1959, 1965. 2 Cilt.
- Hale
Hale, William, **The Political and Economic Development of Modern Turkey.** London, Croom Helm, 1981.
- Helmreich
Helmreich, Paul C., **From Paris to Sevres. The Partition of Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920.** Columbus, Ohio State University, 1974.
- İskit
İskit, Server. **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları.** Ankara, Başvekâlet, 1943.
- Kalaycıoğlu
Kalaycıoğlu, Ersin and Ali Yaşar Sarıbay, eds., **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi.** İstanbul, Beta, 1986.
- Kandemir, İzmir
Kandemir, Feridun, **İzmir Suikastının İçyüzü.** İstanbul, Ekicigil, 1955. (2 cilt).
- Kandemir, Siyasi 2
Kandemir, Feridun, **Siyasi Dargınlıklar. 2 Cilt.**

- Birbirlerinden Ebediyen Ayrılışlar.** İstanbul, Ekicigil, 1965.
- Kandemir, Siyasi 3** Kandemir, Feridun, **Siyasi Dargınlıklar. 3. Cilt,** İstanbul, Ekicigil, 1955.
- Kansu** Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber.** Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1966. 2 Cilt.
- Karal** Karal, Enver Ziya, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1919-1944.** İstanbul, 1945.
- Karaman** Karaman, Sami Sabit, **Trabzon ve Kars Hatıraları. İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa.** İstanbul, 1949.
- Karaosmanoğlu** Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl.** İstanbul, İletişim, 1984 2. (Bütün Eserleri 16).
- Keskin** Keskin, Hakkı, **Die Türkei, Vom Osmanischen Reich zum Nationalstaat.** Berlin, Olle and Wolter, 1981.
- Keyder** Keyder, Çağlar, **State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development.** London, Verso, 1987.
- Kılıç, Hatıra** Kılıç, Ali (=Kılıç Ali, = Emrullahzade Asaf), **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor.** İstanbul, Sel, 1955.
- Kılıç, İstiklâl** Kılıç, Ali (=Kılıç Ali, = Emrullahzade Asaf), **İstiklâl Mahkemesi Hatıraları.** İstanbul, Sel, 1955.
- Kili** Kili, Suna, **Türk Devrim Tarihi.** İstanbul, Tekin, 1982.
- Kinross** Kinross, John Patrick Balfour, Lord, **Atatürk, The Rebirth of a Nation.** London, 1964.
- Kral** Kral, August Ritter von, **Kemal Atatürks Land.** Vienna/Leipzig, 1983.
- Kutay** Kutay, Cemal, **Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi. Cilt 20.** İstanbul, Tarih, 1962.
- Lewis, Emergence** Lewis, Bernhard, **The Emergence of Modern Turkey.** London,
- Lewis, Turkey** Lewis, Geoffrey, **Modern Turkey.** London,

- Mazıcı Mazıcı, Nurşen, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)**. İstanbul, Dilmen, 1984.
- Melzig Melzig, Herbert, **Kemâl Atatürk. Untergang und Aufstieg der Türkei**. Frankfurt, 1937.
- Menteşe Mentеше, Halil, **Halil Mentеше'nin Anıları**. İstanbul, Hürriyet, 1986. (İsmail Arar'ın biyografik ön-sözü ile).
- Mikusch Mikusch, Dagobert von, **Gasi Mustafa Kemal. Zwischen Europa und Asien**. Leipzig, Paul List, 1929.
- Mısıroğlu Mısıroğlu, Kadir, **Ali Şükrü Bey**. İstanbul, Sebil, 1978.
- Okyar, Üç Okyar, Ali Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**. İstanbul, Tercüman, 1980. Hazırlayan Cemal Kutay.
- Okyar, Serbest Okyar, Ali Fethi, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?** İstanbul, özel baskı, 1987.
- Olson Olson, Robert, **The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion. 1880-1975**. Austin, University of Texas, 1989.
- Orbay Orbay, Hüseyin Rauf, **Hatıraları, Yakın Tarihimiz**, Cilt IV, 114-115, 144-149, 176-180, 28-211, 240-242, 272-275, 304-307, 336-339, 368-371, 400-410.
- Robinson Robinson, Richard D., **The First Turkish Republic**. Cambridge, MA, 1963.
- Rustow Rustow, Dankwart a, **The Army and the Founding of the Turkish Republic**. *World politics* 11 (1950), 511-552.
- Sertel Sertel, Zekeriya, **Hatırladıklarım**. İstanbul, Gözlem, 1977 3.
- Sezgin Sezgin, Ömür and Gencay Şaylan, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi içinde**. İstanbul, İletişim, n.d. Cilt 8, 2043-2051.
- Shaw Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**.

- Volume 2. Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808-1975.** London, Cambridge University Press, 1977.
- Şimşir Şimşir, Bilâl N., **Dış Basınında Atatürk ve Türk Devrimi. Cilt I. 1922-1924. Bir Laik Cumhuriyet Doğuyor.** Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1981.
- Smith Smith, Elaine Diana, **Turkey: the Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly.** Washington, özel yayın. 1959.
- Stoddard Stoddard, Philip Hendrick, **The Ottoman Government and the Arabs 1911-1918. A Preliminary Study of the Teşkilât-i Mahsusa.** Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton, 1963.
- Süleyman Mehmet Süleyman, **İzmir Suikasd Teşebbüsünden Alınacak Dersler. La Fédération Balkanique. 52 (15.9.1926), 922-923.**
- Tansel Tansel, Selâhattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar.** Ankara, Başbakanlık, 1973-1974. 4 cilt.
- Tarih **Tarih. Dördüncü Cilt. Türkiye Cumhuriyeti.** İstanbul, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, 1931.
- Toynbee Toynbee, Arnold J, and Kenneth P. Kirkwood, **Turkey,** London, Ernest Benn, 1926.
- Tunaya Tunaya, Tark Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952.** İstanbul, Özel basım, 1952.
- Tunçay Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1930).** Ankara, Yurt, 1981.
- Tunçay, Sol Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925).** İstanbul, Bilgi, 1967.
- Unan Unan, Nimet (ed.), **Atatürk'ün Söylev ve Demecleri 2 (1906-1938).** Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1959².
- Webster Webster, Donald E., **The Turkey of Atatürk.** Philadelphia, 1939.
- Weiker Weiker, Walter F., **Political Tutelage and Democracy in Turkey. The Free Party and Its Af-**

- termath.** Leiden, Brill, 1973.
- Yalçın** Mutluay, Rauf, (ed), **Hüseyin Cahit Yalçın. Siyasal Anılar.** İstanbul, Türkiye İş Bankası, 1976.
- Yalman** Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim. Cilt 3 (1922-1944).** İstanbul, Rey, (1970).
- YT** **Yakın Tarihimiz.** Ankara, 1962-1963. (4 cilt)
- Zürcher, Factor** Zürcher, Erik Jan, **The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926.** Leiden, Brill, 1984.
- Zürcher, Milli** Zürcher, Erik Jan, **Milli Mücadelede İttihatçılık.** İstanbul, Bağlam, 1987.
- Zürcher, Karabekir** Zürcher, Erik Jan, **Kâzım Karabekir ve İstiklâl Harbimiz Kitabı, Tarih ve Toplum 6 (1986), 339-343.**
- Zürcher, Atatürk** Zürcher, Erik Jan, **Atatürk and the Start of the National Resistance Movement, Anatolica 8 (1981), 99-113.**

DİZİN

- Abdülğani 76
Abdülhak Hamit (Tarhan) 91
Abdülhamit II 102, 115
Abdülkadir Kemali (Öğütçü) 79, 102
Abdullah Cevdet 138
Abdülhak Adnan (Adıvar) 38, 49, 66, 72, 75, 77, 89, 106, 123, 140, 143, 151
Abidin 72, 74, 76, 116, 122
Ağa Han 54
Ahmet Cevdet 55
Ahmet Emin (Yalman) 22, 64
Ahmet Muhtar (Çilli) 76
Ahmet Nesimi (Sayman) 42
Ahmet Rıza 138
Ahmet Şükrü 42, 45, 72, 75, 77, 89, 92, 122, 126
Ali Cenani 111
Kel Ali (Çetinkaya) 45, 71, 91, 105
Kılıç Ali (Kılıç) [=Emrullahzade Asaf] 21, 39, 52, 58, 105dn, 111, 113, 123
Ali Fuat Paşa (Cebesoy) 20, 21, 28, 46, 49, 50, 52, 53, 60, 67, 68, 73-74, 75, 89, 95, 98, 99, 105dn, 106, 120, 143, 145, 151
Ali Hikmet Paşa 68
Ali İhsan Paşa (Sabis) 66, 91, 92, 94
Ali Saip 70, 102, 109, 113
Ali Saip Paşa 74
Ali Sururi 76
Ali Şükrü 40
Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti (ARMHMC) 31, 37-42, 45, 46, 62, 90, 143, 145
Ayıcı Mehmet Arif 13, 18, 70, 72, 74, 75, 123
Atatürk Ansiklopedisi 11
Atatürk Kitaplığı 18
Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 12
Barutçuzade Ahmet (Barutçu) 41
Başbakanlık Arşivi 16
Bekir Sami (Kunduh) 33, 72, 76

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 17
Besim (Özbek) 74, 76, 106, 116
Bıçakçızade Hakkı 94

Cafer Tayyar Paşa (Eğilmez) 68, 74, 75, 106, 143
Cartel Des Gauches (Sol Birliği) 139
Mehmet Cavit Bey 42, 43, 44, 91, 126, 135, 136, 139, 148
Mahmut Celâl (Bayar) 21, 70
Cevat Paşa (Çobanlı) 31, 66, 68
Çolak Selahattin (Köseoğlu) 42, 79dn
Cumhuriyet 45, 57, 115, 120
Cumhuriyet Fırkası 77

Damat Ferit Paşa 28
Demokrat Parti 19, 98, 123
Dokuz Umde 41, 43, 130
Dörtler 66

Operatör Emin 92
Emir Ali 54
Enver Paşa 26, 27, 33-36, 41-43, 62
Esat Paşa (Işık) 25
Eski Sol 15

Fahrettin Paşa (Altay) 68dn
Faik (Günday) 72, 74dn, 76, 89
Falih Rıfki (Atay) 21, 109, 125
Feridun Fikri (Düşünsel) 54, 69-71, 75, 90, 95, 101, 105, 106, 112, 116
Ferit (Tek) 49
Fethi 88dn.
Ali Fethi (Okyar) 21, 24, 46, 81, 92dn, 99-103, 107-111, 118, 150
Mustafa Fevzi Paşa (Çakmak) 31, 32, 66, 68, 110
Feyzi 76, 80
Fortnightly Review 85

Hakimiyet-i Milliye 83, 84, 115
Hakkı Şinasi Paşa 91
Halet (Şağiroğlu) 71, 75
Halide Edip (Adıvar) 22, 123, 140
Halil (Işık) 74, 76
Halil Paşa (Kut) 33
Halil (Menteşe) 42

Hâlis Turgut 72, 75, 89, 102, 106,
113, 122
Delî Halit Paşa 103-105
Halit (Akmansü) 57, 72, 76, 105, 106
Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi)
(C.M.F.) (P) 16, 41, 46, 52, 53, 56,
57, 61, 72-74, 78-83, 85-87, 90-100,
102, 105-111, 116, 123-125, 129-
132, 136-138, 141-145, 148-150

Halk İştirakiyun Fırkası 34
Halk Şuralar Fırkası 34, 35
Halk Zümresi 34
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 110
Harp Tarihi Vesikaları 17
Haydar 76
Hazım 74, 76
Herriot, Edouard 137, 139
Hıyanet-i Vataniye Kanunu 41, 44,
52, 108, 112, 121, 143, 145, 149
Filibeli Hilmi 20, 42
Hilmi (T.C.F. Artvin) 76
Tunalı Hilmi 70, 113
Hulûsi (Zarflı) 76
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 25, 28
Hüsametdin (Ertürk) 21
Hüseyin Avni (Ulaş) 78, 79dn, 87
Hüseyin Cahit (Yalçın) 40, 42, 44,
51, 55, 64, 115, 117, 135
Hüseyinzade Ali (Turan) 42

İhsan 75
İhsan (Eryavuz) 111
İkinci Grup 37, 42, 45, 78, 87, 143,
147dn.
İlyas Sami 113
İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı 34
İsmail Canbolat 42, 45, 56, 76, 89,
90, 123
İsmail Hakkı (Polis Şefi) 64
İsmail Hakkı (T.C.F.) 87
İsmet Paşa (İnönü) 21, 46, 50-55, 67,
69, 74, 81-83, 86, 91, 99, 107, 109,
111, 112, 113, 115, 123, 144, 150
İstiklâl Fırkası 77
İstikbâl 114
İstiklâl Mahkemeleri 54, 55, 81, 90,

115-120, 123
İttihât ve Terakki Cemiyeti (Fırkası)
23-26, 35, 40, 42-45, 59, 64, 79, 82,
88, 96, 115, 122, 135, 136, 138, 147dn.
İzzettin Paşa (Çalışlar) 68

Hoca Kâmil (Mitas) 74, 76, 92, 94
Kara Kemal 26, 38-43, 59, 64, 87-
91, 126, 135, 136, 148
Karakol 26-33, 36, 87
Kâzım Paşa (Karabekir) 20, 28, 30,
32, 33, 51, 56, 57, 59, 65-69, 74, 76,
77, 89, 98, 104, 106, 108, 109, 112,
116, 123, 137, 143, 145
Kâzım Paşa (Orbay) 28dn
Kâzım Paşa (Özalp) 69
Kemâlettin Sami Paşa 53, 110
Keskin 104

Lütfi Fikri 51, 54, 55, 91

Maccartney, Maxwell 83-86, 147dn
Mahmut Esat (Bozkurt) 113
Mazhar Müfit (Kansu) 20, 70
Hafız Mehmet 42
Sultan Mehmet IV. Vahidettin 121
Mesaî 28dn.
Millet Fırkası 77
Mizancı Murat 138
Mustafa 76
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) 7, 11,
12, 14, 15, 17-24, 28-53, 55, 56, 60-
68, 73, 80-87, 90, 91, 93, 96, 107,
111, 114, 122-126, 143-150
Müdafaa-i Hukuk Grubu 35, 37-39,
41, 44, 45, 55dn, 96, 122
Münir Hüsrev (Göle) 75

Nafiz 79dn, 87
Yenibahçeli Nail 20, 35dn, 42
Dr. Nazım 35, 42, 44, 93, 138
Nazım Hikmet (Ran) 115
Necati (Kurtuluş) 75, 79dn. 87, 89
Necip 72, 76
Neue Freie Presse 47
Sakallı Nurettin Paşa 92, 103
Nutuk 17, 21, 30, 53

Orient News 102
Osman Nuri 74, 75
Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası 24
Ömer 74, 76
Ömer Şevki 76
Örnek 104

Presse du Soir (Evening Press) 114

Radikal Sosyalist Parti 137-139
Rahmi (T.C.F. Sivas) 76
Rahmi (T.C.F. Trabzon) 76
Rahmi (Arslan) 42, 46, 59, 74, 76, 93, 94, 123
Hoca Raif (Dinç) 36, 71, 76, 141
Rasih (Kaplan) 45
Hüseyin Rauf (Orbay) 20, 21, 31, 46, 49- 57, 59- 61, 63- 66, 70, 72- 78, 81, 89, 101, 105, 106, 111, 113, 116, 123, 126, 129, 131, 143, 144, 149, 150
Recep (Peker) 52, 70, 78, 79, 101, 102, 112, 113, 116
Refet Paşa (Bele) 49, 52, 57, 60, 63, 66, 69, 72, 76, 77, 106, 126, 143
Refik (Koraltan) 100, 113, 117
Sevkiyatçı Ali Rıza 91
Rousseau, Jean Jacques 128
Rüştü Paşa 62dn, 71, 75, 89, 106, 115, 123
Dr. Rüsuhi 42

Sabit (Sağiroğlu) 49, 54, 71, 75, 77, 89, 126
Sadayı Hak 94, 114
Saffet (Arkan) 67, 117
Sait 92
Palulu Şeyh Sait 1070, 109, 118, 123, 146
Selahattin 87
Salih (Bozok) 70
Sayha 114
Sebilürreşat 114
Son Telgraf 63, 73, 93, 114, 137, 141
Süreyya 109, 110, 113

Şevket Süreyya (Aydemir) 14, 151dn

Şükrü Naili Paşa 68

Takrir-i Sükûn Kanunu 8, 18, 99, 110, 112, 114, 115, 122, 145
Talat Paşa 26, 42
Küçük Talat (Muşkara) 35, 42
Tanin 51, 55, 70 dn, 73, 78, 115, 117
Tarih Vesikaları 17
Teceddüt Fırkası 24, 40
Le Temps 18
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (T.C.F) 8, 9, 22, 54, 57, 73, 75, 78-104, 106, 108- 152
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 56, 134
The Times 18, 78, 83- 85, 107, 111, 117, 125, 150
Tok Söz 79, 102
Topçu İhsan (Eryavuz) 39, 70
Türk Eli 94
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü 16
Türk Ocağı 24
Türk Tarih Kurumu 16

Ubaydın, Cemil 115

Kara Vasıf 20, 26, 37, 42, 79dn, 87, 110
Vatan 50, 64
Vehbi (I.T.C) 42
Kazım Vehbi (T.C.F) 70, 76, 102, 105, 108, 112
Ebüzziya Velid 38, 51, 55, 94

Wilson, Woodrow 24

Yakup Kadri (Karaosmanoğlu)
Yeni Asır 94
Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) 20, 42
Yeşil Ordu 34
Yunus Nadi (Abaloğlu) 45, 52, 58
Yusuf Akçura 70
Yusuf Kemal (Tengirşenk) 49

Zeki (Kadirbeyoğlu) 76
Ziya Hurşit 55dn, 79, 122
Ziyaeddin 72,76
Zülfü 80

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI

ERİK JAN ZÜRCHER

CUMHURİYETİN

İLK YILLARINDA

SİYASAL MUHALEFET

(1924-1925)

“Çoğu milliyetçi hareketler, ülkelerinin bağımsızlığının elde edilmesini ya da korunmasını kendilerine en yüce hedef olarak almaktadır. Yalnızca geçici bir birliğe olanak verdiği için, bu hedefin temelde oldukça kendini kısıtlayıcı ve olumsuz bir nitelik taşıdığını söylemek bilineni yinelemekten öteye gitmeyecektir. Bağımsızlık bir kere elde edildikten sonra bölünmeler başlamaktadır. Milliyetçi hareketin geleceğine yönelik program konusunda hareketin içinde farklılaşan görüşler ortaya çıkmakta ve birbirleriyle çarpışmaktadır. Çatışan görüşler ya bir tanesinin egemenliği altında bir dereceye kadar uzlaşmakta, ya da büyük bir olasılıkla yeni bir karışıklığa yol açacak bir zayıflığa neden olarak uzlaşmaya varılmaksızın sahnede kalmayı sürdürmektedir. Doğmakta olan birçok ulusun milliyetçi hareketlerinin varlığı için, bağımsızlık sonrası farklılıkların eritilmesi aşaması olarak adlandırabileceğimiz bu aşama, en çetin dönemdir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kısa ve mutsuz yaşamı, siyasal gelişmenin bu aşamasının son evresini oluşturur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Kemalist hegemonyaya karşı gerçekten tehlikeli olan son geleneksel tehditti.”

F.Frey

BAĞLAM

ISBN 975-7696-37-4